

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2026 № 1 (187)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор

В. В. Шуміло

Випускові редактори

С. Аткінсон, К. Г. Борисенко,
Н. М. Голуб, С. Р. Молочко

Редакційна рада

Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, А. Католик, С. Л. Лаєвський,
Р. В. Маньковська, Ю. А. Мицик, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва,
О. П. Реєнт, Т. Розен, В. А. Смолій, О. С. Шеремет, С. В. Шумило

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, П. Кролл, Т. Льоннігрєн,
Є. М. Луняк, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Є. Остапчук, А. М. Острячко, В. М. Пекарчук,
С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно, Г. Хаусман, В. Г. Ченцова,
О. Є. Черненко, Д. Чишмеджієв, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**

Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках Обласної програми сприяння розвитку інформаційного простору
та публічних комунікацій на 2025–2026 роки

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення.
Ідентифікатор медіа R30-02988 у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна

Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Старий сайт журналу: <https://www.siver-litopys-library.cn.ua/>

Новий сайт журналу: <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal>

© Редакція «Сіверянського літопису», 2026

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

ALL-UKRAINIAN SCIENTIFIC JOURNAL

2026 № 1 (187)

Editor-in-Chief

S. Shumilo

Managing Editor

S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief

V. Diatlov,
O. Kovalenko

Executive Secretary, Scientific Editor

V. Shumilo

Technical Editors

S. Atkinson, K. Borysenko,
N. Holub, S. Molochko

Editorial Council

H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, A. Katolyk, S. Laievskiy, R. Mankovska,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, V. Smolii,
O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiev, P. Kroll, T. Lönnngren, E. Lunyak, S. Liashko,
O. Mavrin, J. Ostapczuk, A. Ostriancko, V. Pekarchuk, S. Plokyh, V. Polovets, O. Prigarin,
O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta,
K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The magazine is published with financial support from the regional budget of Chernihiv region within
the framework of the Regional program for promoting the development of information space
and public communications for 2025–2026

National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine.
Media identifier R30-02988 in the Register of media subjects

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Chenihiv, 14021, Ukraine

Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Old journal site: <https://www.siver-litopys-library.cn.ua/>

New journal site: <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal>

ЗМІСТ

У глиб віків

- Козловський С.** Стратегічна, тактична та польова розвідка Кримського ханства у XV–XVII ст. 5
- Макар Я-Ю.** Медицина, філософія та етика у «Коментарях до творів Сенеки» Еразма Сикста (1627) 13

Проблеми модерної та сучасної історії

- Коваленко Т.** Європейський досвід декомунізації топоніміки: символічні битви за міський простір у Польщі ... 24
- Захарченко О.** Світовий конгрес українців: дослідження та вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні в період «гібридної» фази російсько-української війни (2014–2022) 31

Локальна історія

- Асадчев О.** Нариси з історії поштового, телеграфного та телефонного зв'язку в Україні, зокрема в слободі Радул та містечках Любеч і Ріпки, що на Чернігівщині (друга половина XVII – початок XX ст.). Частина друга 37
- Вітюк О.** Діяльність органів міграційної служби Хмельницької області у врегулюванні проблем біженців (1996–2006) 51

Історія Церкви

- Шумило С.** До питання участі Московського патріархату у міжнародній діяльності на боці радянського режиму та нищенні церковної опозиції в СРСР 56

Мовою документів

- Пільтай Н.** Привілей Сигізмунда III Вази Яну Завольському на володіння Батурином як важливе джерело вивчення історії Чернігово-Сіверщини початку XVII ст. 67
- Мицик, Ю., Тарасенко, І.** Із нових документів до історії Сіверщини XVII–XVIII ст. (частина 29) 72
- Мірошніченко О., Осадчий Є.** Розслідування справи про пограбування могили на Студенецькому шляху 1759 р. 90

CONTENTS

Into the depths of centuries

- Kozlovskiy S.** Strategic, tactical and field intelligence of the Crimean Khanate in the 15th–17th c. 5
- Makar Ya-Yu.** Medicine, philosophy and ethics in Erasmus Sixt's *Commentarius medicus in L. Annaei Senecae opera* (1627) 13

Methodology. Historiography. Source Studies

- Kovalenko T.** The European experience of decommunization of toponymy: symbolic battles for urban space in Poland ... 24
- Zakharchenko O.** Ukrainian world congress: research and remembrance of victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine during the “hybrid” phase of the Russian-Ukrainian war (2014–2022) 31

Local history

- Asadchev, O.** Essays on the history of postal, telegraph and telephone communication in Ukraine, in particular in the village of Radul and towns of Liubech and Ripky, in the Chernihiv region (the second half of the 17th – the beginning of the 20th century). The two part 37
- Vitiuk O.** Activities of the migration service authorities of the Khmelnytskyi region in resolving refugee issues (1996–2006) 51

History of Church

- Shumylo S.** On the participation of the Moscow Patriarchate in international activities on the side of the Soviet regime and the destruction of church opposition in the USSR 56

The language of documents

- Piltai N.** The privilege of Sigismund III Vasa to Jan Zavolsky for the possession of Baturyn as an important source for studying the history of Chernihiv-Siver region of the early 17th century 67
- Mytsyk, Yu., Tarasenko, I.** From new documents on the history of Sivershchyna (17th–18th c.) (part 29) 72
- Miroshnychenko O., Osadchiy Ye.** Investigation of the case of the grave robbery on Studenetskyi road in 1759 90

Методологія. Історіографія. Джерелознавство	
Пекарчук В. Методологічні підходи як елемент методології історичного дослідження	100
Щербань, А. Історія збірки сволоків Київського міського музею	106
Голуб А. Формування наукових пріоритетів у роботі співробітників історико-культурних заповідників Сіверщини: тематичний аналіз досліджень	114
Літературознавчі студії	
Галак І. Листи Миколи та Софії Чернявських до Павла Тичини	120
Сокульський М. Мандрівка героя в повісті Валерія Шевчука «Ілля Турчиновський»: модернізм, міфологізм, гностицизм	128
Біографістика	
Нестеренко Л. Діяльність В.Д. Гуценка в Прилуцькому міському театрі ім. Т.Г. Шевченка в роки нацистської окупації Чернігівщини (1941–1943 рр.)	136
Розвідки. Дискусії	
Будзар М., Гедьо А. «Аристократи» проти «демократів»: епізод з повсякдення Колегії Павла Галагана в листуванні Григорія Галагана та Івана Ничипоренка	145
Рецензії. Огляди. Анотації	
Павленко С. Людське в нелюдському: фронтіві мініатюри професора Євгена Луняка	154
Шуміло С. Про сльози і спасіння: до книжки Людмили Петрушко ««Блажені плачючої...»: сльози і печаль у Києво-Печерському патерику». Київ: Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, 2023. 428 с.	156
Ювілеї	
Три чверті віку Олександра Коваленка	159
Склад редакції	161

Methodology. Historiography. Source Studies	
Pekarchuk V. Methodological approaches as an element of historical research methodology	100
Shcherban, A. History of the Kyiv City Museum's ceiling beams collection	106
Holub A. Formation of scientific priorities in the work of employees of historical-cultural reserves of the Sivershchyna: thematic analysis of researches	114
Literary Studies	
Halak I. Letters from Mykola and Sofia Cherniavski to Pavlo Tychyna	120
Sokulskyi M. The hero's journey in Valery Shevchuk's novel "Ilya Turchynovsky": modernism, mythology, gnosticism	128
Biographical Studies	
Nesterenko L. The activities of V.D. Gushchenko at the T.G. Shevchenko city theatre in Pryluky during the Nazi occupation of Chernihivshchyna (1941–1943)	136
Explorations. Discussions	
Budzar M., Hedo A. "Aristocrats" Versus "Democrats": An Episode from the Daily Life of the Pavlo Galagan Collegium, as Seen in the Correspondence of Hryhoriy Galagan and Ivan Nycheperenko	145
Reviews. Overview. Annotations	
Pavlenko S. The Human in the Inhuman: Frontline Miniatures by Professor Yevhen Lunyak	154
Shumilo S. On tears and salvation: to the book by Lyudmila Petrushko ««Blessed are those who mourn...»: tears and sadness in the Kyiv-Pechersk Paterik». Kyiv: Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine, 2023. 428 p.	156
Anniversaries	
Three quarters of the age of Oleksandr Kovalenko	159
Editorial staff	161

Сергій Козловський

СТРАТЕГІЧНА, ТАКТИЧНА ТА ПОЛЬОВА РОЗВІДКА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА У XV–XVII СТ.

STRATEGIC, TACTICAL AND FIELD INTELLIGENCE OF THE CRIMEAN KHANATE IN THE 15TH–17TH C.

DOI: 10.58407/litopis.260101

© С. Козловський, 2026. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4590-2433>

*Метою статті є аналіз розвідки (стратегічної, тактичної та польової) Кримського ханства XV–XVII ст., її ролі у військовій справі держави та зовнішній політиці. **Методологічно** робота базується як на загальнонаукових методах дослідження (аналіз, синтез, дедукція), так і на історичних – історико-типологічному, історико-системному, аналізі джерел. **Наукова новизна** роботи полягає у висвітленні особливостей розвідки Кримського ханства, яка недостатньо вивчена як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії та водночас є важливою складовою військового мистецтва кримли. **Висновки.** Кримське ханство мало доволі ефективну для свого часу систему розвідки, яка поділялася на тактичну, польову та стратегічну. Завдяки розвідці кримські хани мали можливість здійснювати масштабні грабіжницькі походи, уникаючи великих втрат у війську та отримувати величезну здобич. Розвідка не була окремим видом військ, а розвідники не проходили спеціалізованої підготовки. Важливою функцією розвідки було захоплення полонених з подальшим допитом для отримання інформації. Аби отримати інформацію, кримці в якості агентів/шпигунів використовували населення країн, з якими вели протистояння, маючи різні важелі впливу на таких осіб.*

Ключові слова: Кримське ханство, військо, військова історія, розвідка, походи, шпигуни, кримли, військове мистецтво.

***The purpose of the article** is to analyze the intelligence (strategic, tactical and field) of the Crimean Khanate of the 15th–17th c., its role in the military affairs of the state and foreign policy. **Methodologically**, the work is based on both general scientific research methods (analysis, synthesis, deduction) and historical – historical-typological, historical-system analysis of sources. **The scientific novelty** of the work lies in highlighting features of the intelligence of the Crimean Khanate, which is insufficiently studied in both domestic and foreign historiographies and at the same time is an important component of the military art of the Crimean Khanate. **Conclusions.** The Crimean Khanate had a fairly effective, for its time, intelligence system. Intelligence was divided into tactical, field and strategic. Thanks to intelligence, the Crimean khans had the opportunity to carry out large-scale predatory campaigns, avoiding large losses in the army and receiving huge booty. Intelligence was not a separate branch of the army, and intelligence officers did not undergo specialized training. An important function of intelligence was the capture of prisoners with subsequent interrogation to obtain information. In order to obtain information, the Crimeans used the population of the countries with which they were at war as agents/spies, having various levers of influence over such individuals.*

Key words: Crimean Khanate, army, military history, intelligence, campaigns, spies, Kırımly, military art.

Військове мистецтво Кримського ханства було синтезом традицій Орди, різних кочових народів та сусідніх держав. Велике князівство Литовське (ВКЛ), Королівство Польське, Річ Посполита, Московська держава, з якими кримці періодично вели бойові дії, мали значно більший військовий потенціал, тому хани вимушені були врахувати це та виро-

бити ефективну стратегію та тактику. Кримські татари перш за все вели протистояння, спрямоване на виснаження, завдаючи руйнівної шкоди економічній базі інших держав. Аби уникати масштабних битв з ворогом і при цьому завдавати йому великої шкоди, кримці повинні були володіти інформацією про слабкі ділянки у ворожій обороні, про те, де можна отримати багато здобичі та уникнути зіткнень з ворожим військом. Інформацію ж переважно здобували ханські розвідники.

На превеликий жаль, у світовій історіографії доволі мало праць, присвячених окремо війську та військовому мистецтву киримли, не говорячи вже про роботи, які стосуються окремо теми цієї розвідки. І. Стороженко, аналізуючи військову стратегію кримців, стверджує, що вона мала винятково наступальний характер, не передбачала захоплення територій, а розвідка відігравала одну з головних ролей¹. Окремі згадки про розвідку кримських татар у контексті грабінжницьких походів можна знайти у працях Д. Вирського². А. Гліва акцентує на такому важливому нюансі, як використання кримськими татарами в якості шпигунів та «колаборантів» частини місцевого населення територій, на які здійснювалися набіги³. А. Галушка розглядає військо кримців у цілому, опосередковано згадуючи про розвідку⁴. Якщо говорити про джерельну базу дослідження, то це, насамперед, письмові матеріали осіб, які свого часу побували в ханстві або були свідками протистояння різних держав з киримли – Г. Боплана⁵, О. Гваньїні⁶, М. Броневського⁷ та ін. Однак під час розгляду цих матеріалів слід критично ставитися до їх змісту, оскільки автори часто перебільшували / викривляли ті чи інші факти, переписували дані від попередників або ж загалом неправильно інтерпретували отриману від сучасників та очевидців інформацію.

У XV–XVIII ст. Кримське ханство відігравало вагомую роль у міжнародних відносинах у Східній Європі, було державою, з якою рахувалися та якої остерігалися. Татарські військові походи та грабінжницькі рейди стали великою проблемою для ВКЛ, Польського королівства, Молдавського князівства, Московії та інших держав. Своїми діями кримці неодноразово зривали союзи між Великим Князівством Литовським та Польщею, між Польщею та Московією, змушували лідерів інших держав буквально відкуповуватися, аби вберегти свої території від грабежу та терору. За підрахунками А. Байцара, із земель сучасної України до Криму протягом XV–XVI ст. було забрано понад 550 тис. осіб⁸. Вражаючи цифри, подає польський дослідник А. Гліва, за підрахунками якого з території Речі Посполитої, з кінця XV до кінця XVII ст. кримці викрали 1–1,2 млн. осіб, у середньому по 5 тис. осіб щорічно. Якщо ж додати населення, викрадене з Московії, держави Габсбургів та інших держав, то, на думку А. Гліви, цифра викрадених людей сягне 2 млн. осіб⁹. Лише восени 1575 р. татари захопили на Поділлі 19 тис. бранців та 40 тис. голів худоби¹⁰. З огляду на це першою виникає думка, що ханство було великою державою, з великим населенням (а отже, і великими людськими ресурсами) та багаточисельним військом.

Однак, якщо глибоко зануритись у проблематику, то реальність виходить протиіжною. У XV–XVI ст. населення держав становило 200–300 тис. осіб, що не йшло у порівняння з чисельністю населення Московії, Польщі, Угорщини та інших держав, яке обраховувалося мільйонами¹¹. Для порівняння, станом на 1580 р. населення Польщі становило 7,5 млн. осіб¹². Маючи обмежені військові ресурси, хани не мали змоги постійно збирати величезне військо, навіть за умови масштабної мобілізації чоловічого населення. Значна частина європейських хроністів помилково завищувала чисельність військ киримли, нази-

¹ Стороженко І. *Военная доктрина Крымского ханства конца XV – середины XVII ст. Украина–Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє*. Київ: Денеб, 2004. С. 99–103.

² Вирський Д. *Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – сер. XVII ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 299 с.

³ Gliwa A. *Strategie przetrwania ludności ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej podczas najazdów tatarskich w XVII w. Hortus bellicus: studia z dziejów wojskowości nowożytnej: prace ofiarowane profesorowi Mirosławowi Nagielskiemu*. Warszawa: Wyd-wo Neriton, 2017. S. 421–448.

⁴ Галушка А. *Військо та військова справа Кримського ханату (XV – перша половина XVII ст.)*. *Історія українського війська*. Харків, 2016. С. 154–187.

⁵ Боплан Г. *Опис України* / Пер. з фр., приміт. та передм. Я. Кравця. Львів: Каменяр, 1990. 301 с.

⁶ Гваньїні О. *Хроніка європейської Сарматії* / Упор. та пер. з польської Ю. Мицик. Київ: Вид-чий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1004 с.

⁷ Broniewski M. *Tartariae Descriptio. Opus Tatarii* / Przekład: E. Śnieżewska, red. M. Mączyńska. Łódź: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 2011. 116 s.

⁸ Байцар А. *Український Крим: Кримське ханство і Козацька Україна*. 24.03.2014. *Винники Plus*. 2014. 23 березня. URL: <https://web.archive.org/web/20180425031948/http://plus.lviv.ua/publ/13-1-0-743>.

⁹ Gliwa A. *Niewola branców tatarskich z ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w XVII w.: doświadczenie przemocy i jego konsekwencje w postaci zespołu stresu pourazowego. W niewoli. Doświadczenie jenieckie i jego konteksty na przestrzeni dziejów*. Kraków, 2019. S. 128.

¹⁰ Fredro A. *Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezyszem, królem polskim a potem francuzkim / Przełożył z łacińskiego, życiorysem i objaśnieniami uzupełnił W. Syrokomla. Mohylew; Petersburg: B.M. Wolff, 1855. S. 140.*

¹¹ Podhorodecki L. *Chanat Krymski*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1987. S. 38, 40–41.

¹² Kuklo C. *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. Warszawa: DiG, 2009. S. 211.

ваючи цифри у 80, 120 тис. воїнів і навіть більше¹³. Ці помилкові обрахунки спричинені відсутністю об'єктивної джерельної бази, неправильними методами лічби (зарахування до військ допоміжного персоналу, союзників), бажанням тогочасних авторів пояснити жахливі руйнування, спричинені татарами, їх величезним військом. Завищуючи чисельність військ кримців, хроністи прагнули також глорифікувати власні війська, показати, з якою велетенською силою доводилось їм зіштовхнутися на полі бою. Слушною є думка Л. Підгородецького, який стверджує, що хан міг зібрати військо чисельністю 20–30 тис. бійців, а із залученням загонів союзників (ногайці, черкеси, тати інші) – 40–50 тис. бійців¹⁴. З останніми цифрами погоджується й Д. Скорупа¹⁵. Водночас, на думку автора дослідження, хани могли збирати військо чисельністю у кілька десятків тисяч лише під час великих грабівницьких набігів та масштабних військових походів (1575, 1571, 1578 рр. та інші)¹⁶. Водночас влучно зауважує Б. Барановський, на думку якого точну чисельність військ кримли обрахувати неможливо¹⁷. Тож секрет успіху військ кримських татар крився насамперед у їх тактиці та стратегії.

Стратегія кримців базувалася на балансі сил (недопущення союзу між Варшавою та Москвою), масштабних спустошеннях ворожих територій. І. Стороженко слушно зауважує, що військова доктрина кримських татар мала виключно наступальний характер, однак не мала на меті захоплення чужих територій, а лише людоловство та грабівництво¹⁸. Оскільки основу військ кримли складали високомобільні загопи кінних лучників, тактика кримців зводилася до маневреного бою, масованого обстрілу ворога з великих дистанцій, заманювання ворога в засідки. Татари намагалися, по можливості, уникати битв із ворожим військом, вести бойові дії на виснаження, вдавалися до різноманітних обманів та хитрощів, учеч, що дозволяло уникати великих втрат в особовому складі війська. Слід також зазначити, що дії Кримського ханства були успішними через те, що для контролю великої степової зони на півдні України у держав банально не вистачало засобів. Та й, приміром, польська шляхта не виявляла особливо ентузіазму при зборі військ для захисту прикордонних територій, перекладаючи цей тягар на українську шляхту.

Ключовим ресурсом, який забезпечував військовий успіх кримцям, була інформація щодо ворога – суспільно-політичне становище в державі, розташування військ, де знаходяться потужні гарнізони та багато іншого. Таку інформацію хани отримували завдяки розвідці – стратегічній / оперативній та тактичній. Стратегічна розвідка була представлена різноманітними шпигунами та агентами, а тактична – окремими загонами, які здійснювали збір інформації безпосередньо на полі бою. Варто зазначити, що в Кримському ханстві, та й у інших державах загалом, розвідка не становила окремого роду військ чи окремої служби. Шпигунами ханства виступали передусім дипломати, адже послам було легко потрапити до іншої країни, вивчити настрої при її дворі, настрої населення. Шпигунами виступали також купці, які мали чималі зв'язки з купцями інших держав, могли підкупити навіть чиновників, отримати важливу інформацію щодо фінансового стану ворожої держави. Шпигунами могли виступати також мандрівники. Мандрівники та купці могли надати особливо цінну інформацію щодо шляхів сполучення, відстаней між населеними пунктами.

Кримські хани для шпигунства активно залучали іудеїв та християн, які мешкали на території Кримського півострова. Польський хроніст Станіслав Сарницький зазначав, що кримці в якості шпигунів активно залучали вірмен, євреїв, ромів: *«Коли мають вторгнутися в [наші] землі, дізнаються від шпигунів, від побратимів циган, євреїв та вірмен (бо з ними радяться), що у нас у землі відбувається»*¹⁹. Кримські хани чудово знали, що у християн та іудеїв, які мешкали на території півострова, були родичі в Польщі, Угорщині, Московії та інших країнах, і саме завдяки родинним зв'язкам можна буде отримати потрібну інформацію. Не випадково в Московії у 1570-х рр. стратили кількох купців з Кримського ханства, яких запідозрили у шпигунстві, оскільки при них не було виявлено товарів²⁰. Окрім цього, купці виявляли надмірну допитливість стосовно внутрішнього становища держави. Герая довіряли своїм шпигунам, можливо, через те, що мали потужні важелі впливу на останніх: наприклад, надавали чималі кошти за інформацію, яка підтвердилася, або утримували в заручниках членів родини шпигуна. Практика використання вірмен

¹³ Bielski M. Kronika polska Marcina Bielskiego. T. 2. Sanok: Pollak Karol, 1856. S. 1007–1008; Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. С. 370.

¹⁴ Podhorodecki L. Chanat Krymski... S. 42.

¹⁵ Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623. Warszawa: Wyd-wo Neriton. PAN, 2004. S. 39–40.

¹⁶ Козловський С. Військ Кримського ханства у сер. XV–XVI ст.: чисельність, людський та ресурсний потенціали. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. Вернадського*. 2025. Т. 36 (75). № 2. С. 89.

¹⁷ Baranowski B. Stosunki polsko-tatarskie, Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632–1648. Łódź: UE, 1949. S. 57–58.

¹⁸ Стороженко І. Военна доктрина Кримського ханства... С. 102.

¹⁹ Sarnicki S. Księgi hetmańskie. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica», 2015. S. 430.

²⁰ Podhorodecki L. Chanat Krymski. S. 58.

та євреїв Кримським ханством була вочевидь дуже поширеною, оскільки вже в першій пол. XVII ст. польська влада під час допитів іноземців, які прибули до Речі Посполитої, цікавилася передусім про євреїв та вірмен. Ю. Мицик публікує протокол допиту молдавського шпигуна Мацька Колтуновського, складений у 1621 р. у Львові. У затриманого запитували, що йому відомо про кримських та османських євреїв, на що той відповів, що мав контакт у Польщі з двома євреями – кримський продавав засолену рибу в Галичі, а турецький був лікарем зі Львова²¹. Татарські шпигуни могли переодягатися в жебраків, зображати осіб із обмеженнями, аби не викликати підозри.

Як шпигунів використовували також татар, які проживали на території ВКЛ (Липки), Польщі, Московії та інших держав. Такі шпигуни знали менталітет місцевого населення, не викликали особливих підозри, добре орієнтувалися на території. Кримці використовували татар, які мешкали в інших державах в якості провідників, оскільки ті чудово знали місцевість. Наприклад, під час набігу на Львів у 1695 р. провідниками, окрім місцевих татар, були навіть колишні ув'язнені львівських в'язниць²². Ці люди були вмотивовані почуттям помсти до влади міста Львова та поляків у цілому, тому киримли не переживали, що їх зрадять або заманять до пастки. Про діяльність шпигунів кримців, які виступали також і диверсантами, можна знайти інформацію у Д. Вирського при описі подій 1575 р. із залученням даних польського поета Б. Папроцького. Коли військо кримців наблизилось до Сеняви, місцеві татари влаштували змову, аби здати місто хану. Річ у тім, що в місті перебували татари, які, можливо, були найманими робітниками або ж полоненими. Були серед татар й випадкові мандрівники (не виключено, що шпигуни). Один із місцевих татар утік до військ киримли та розповів про ситуацію в Синаві. Натомість татарські жінки, які перебували в місті, позаливали гармати, так що зброя не могла вести вогонь²³. Однак гарнізон міста вистояв. Д. Вирський згадує також про те, що татарські шпигуни-зрадники допомагали військам киримли проникнути в окремі маєтки. Імовірно, ідеться про полонених татар, які працювали в окремих панських маєтках. За допомогою такого зрадника татари проникли до укріпленого маєтку Нараєвських, де забрали в полон кілька жінок та розграбували сам маєток²⁴.

Під час грабівницьких набігів та військових походів кримські татари використовували інформацію, надану окремими особами чи групами осіб з місцевого населення. Співпрацею із киримли такі особи прагнули зберегти собі життя та волю або ж помститися сусідам та місцевій владі. Про випадок такої співпраці згадує А. Гліва. Наприклад, завдяки інформації, отриманої від жительки с. Сетеш Каськи Сюпик (Kaški Siupik), кримці довідалися про таємний прохід до місцевої фортеці. Після того як татари відступили, селяни схопили жінку та притягли її до суду, який присудив смертну кару²⁵. Хоча, можливо, відомості киримли отримали від інших осіб, а жінка стала «цапом-відбувайлом». Окремі селяни, які потрапили до рук татар, могли вказати про місце, де укривались їх односельчани, аби зберегти собі життя²⁶. Кримськотатарські воєначальники обіцяли зберегти життя та відпустити з полону осіб, які погоджувалися стати провідниками, надати важливу інформацію. Наприклад, під час переходу війська киримли через Карпати у 1594 р. кримці лишили в живих бранців, які погодились стати провідниками та розбирати завали на Торунському перевалі²⁷.

У 1663 р. австрійцями було викрито справжню шпигунську мережу Ханства, коли вдалося схопити керівника мережі, литвина Павла, який служив у шведському, а згодом – в австрійському війську, у 1661 р. він потрапив у полон до киримли й вирішив перейти на бік ворога, служив у козацькому загоні, який діяв у складі війська Кримського ханства. Павлу вдалося зібрати групу шпигунів та агентів чисельністю 40 осіб, які діяли в Моравії, Богемії, Сілезії, Відні, вивчали систему фортифікацій міст, чисельність військ у вказаних регіонах, шляхи, якими найкраще наступати²⁸. Павло намагався також вивчити маршрут для просування кримців та османів у Карпатах, однак був схоплений. Шпигуна стратили.

Завданням тактичної розвідки було виявлення та вивчення ворожих сил безпосередньо на полі бою. Розвідники просувалися попереду військ ханства, вивчали безпечні шляхи сполучення, аби киримли не потрапили в засідку, проводили обстеження населених пунк-

²¹ Мицик Ю. З джерел до історії Османської імперії та Кримського ханства XVI – першої пол. XVIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2010. Вип. 9–10. С. 342.

²² Finkel L. *Napad Tatarów na Lwów w r. 1695*. Lwów, 1890. S. 14.

²³ Вирський Д. *Війни українні: хроніки татарського прикордоння України...* С. 64.

²⁴ Там само. С. 77.

²⁵ Gliwa A. *Strategie przetrwania ludności...* S. 444.

²⁶ Sarnicki S. *Księgi hetmańskie*. Kraków: Jagellonica, 2015. S. 325.

²⁷ Kocowski B. *Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w 1594 r.* Lublin: Nakł. Towarzystwa Naukowego, 1948. S. 53.

²⁸ Ivanics M. *Krimitatarische Spionage im Osmanisch-Habsburgischen Grenzgebiet während des Feldzuges im Jahre 1663*. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 2008. № 61 (1–2). S. 127.

тів, захоплювали полонених, слідували за пересуванням ворожих військ тощо²⁹. Розвідники кирилми не мали спеціальної підготовки, а були відібрані з-поміж досвідчених воїнів, що відзначились у бойових діях, були спостережливими, сильними, швидкими та витривалими. Загони розвідників могли вивчати оборону ворога за кілька тижнів або навіть місяців до початку великого грабінницького рейду або військового походу й не викликали підозри у ворога, оскільки той міг подумати, що розвідники – звичайний дрібний загін кирилми, який шукає здобич. Французький інженер Г. де Боплан, який неодноразово був на українських землях, будував фортифікації (зокрема й Кодак), стверджував, що невеликі загони кирилми (імовірно, серед них були й розвідники) вводили в оману козаків, які несли сторожу в степовій зоні: *«Причиною того, що вони йдуть окремими розділеними загонами, є острах, аби їх не викрила козацька сторожа, яка постійно чатує в степах на відстані 2–3 льє одна від другої. Не розпізнавши, скільки насправді є татар, вона зможе повідомити лише про той загін, який побачила. Бо ці козаки, як тільки здала помітять татар, негайно віддаляються, щоб зняти у краї тривогу. Коли вони бачать якусь тисячу чи біля того, така [незначна] кількість ворога їх не тривожить, а тому через декілька днів після одержання звістки про нього вони бувають дуже вражені [їхньою кількістю]»*³⁰. У травні 1693 р. козаки Брацлавщини схопили в полон кількох татар, які форсували р. Південний Буг та проводили розвідку в напрямку Києва. Полонені на допитах розповіли, що спостерігали за містами, розташуванням військ, вивчали шляхи сполучення. Удень розвідники діяли парами, аби їх не вистежили розвідники ворога³¹.

Розвідники кримських татар дізнавалися не лише про розташування ворожих військ, шляхи сполучення, чисельність гарнізонів міст, а й, здавалось би, несуттєві дрібниці – скільки збіжжа збирають у тій чи іншій області, коли проводять жнива та багато іншого. Так, улітку 1660 р. донські козаки схопили кількох розвідників кримців. Один із полонених під час допиту розповів, що розвідники цікавилися, де знаходиться московський цар, де перебувають війська, скільки військ у Тулі, Тамбові, Козлові, чи косять хліба і чи поспіло жито³². Звичайно, такі, на перший погляд, дрібниці привертали увагу кримських воєначальників не заради цікавості. Адже, якщо дозріло збіжжя і селяни виходили на польові роботи, татари могли зненацька застати людей у полі, захопити багато полонених, оскільки ті б не мали змоги втекти та сховатися.

Перед вторгненням воєначальники ханства заслуховували звіти розвідників, розповіди полонених, аналізували отриману інформацію та приймали рішення³³. Польський посол у Кримському ханстві, дипломат М. Броневський так описував дії татарських розвідників: *«Коли хан вирішив виступити на війну, він часто обирає відповідну кількість досвідчених татар, частіше, однак, п'ятигірських черкесів. Потім якнайшвидше відправляє цих татар, які вважаються найкращими розвідниками на цих територіях і в решті головних провінцій, а також найбільш досвідченими провідниками, які добре знають місця, переправи і проходи на прикордонній території. Коли вони досягають прикордоння, вступають у сусідні держави і кожен окремо, у різних місцях, збирають усіляку інформацію, піклуючись про захоплення бранців. Коли ж їх [полонених] схоплять, якнайшвидше повертаються з ними до хана, який завдяки проведеному допиту легко дізнається про стан провінції, в якій були розвідники»*³⁴.

А. Галушка зазначав, що під час військових походів кирилми вздовж свого шляху залишали невеликі загони-сторожі, які при виявленні ворожих сил повинні були заманити ці сили в пастку, або ж відійти до основного війська³⁵. У 1521 р. кримський хан Мехмед I Герай з військом здійснив масштабний похід проти Московського князівства через боротьбу за Казанське ханство – московський князь Василь III прагнув, аби ханство очолив Шах-Алі, натомість кримський хан хотів передати Казань своєму брату. А. Галушка зазначає, що саме розвідники кримців у 1521 р. знайшли хорошу переправу для своїх військ через р. Оку, і це дозволило кримцям розбити московські війська під Коломною³⁶. Військова кампанія кирилми завершилась успішно для хана, Московія зобов'язувалася виплачувати данину.

Загони розвідників урятували війська кримців від розгрому у 1542 р. під час походу на Рязанську землю Московії. Московське військо атакувало татарські роз'їзди на Куликово-

²⁹ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1648. Krakow: Societas Vistulana, 2005. S. 328.

³⁰ Боплан Г. Опис України. С. 160.

³¹ Sarnicki S. Księgi hetmańskie. S. 33.

³² Акты Московского государства. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской академии наук, 1901. Т. III: Разрядный приказ. Московский стол: 1660–1664. С. 107.

³³ Broniewski M. Tartariae Descriptio. Opus Tatarii... S. 73.

³⁴ Ibid. S. 75–76.

³⁵ Галушка А. Військо та військова справа Кримського ханату... С. 186.

³⁶ Там само. С. 188.

му полі – частина розвідників була знищена, однак частина змогла втекти та попередила основні сили кримських татар. У літописах цей епізод описано так: «І багатьох татарських сторож великого князя сторожі побили, а інші переймали, а інші втекли. І звістка татарам від тих утікачів учинилася, і кримські татари пішли хутко»³⁷. Війська Московії так і не змогли наздогнати основні сили хана.

Д. Вирський зазначає, що розвідувальні татарські загоны діяли під Сенявою, Острополом під час руйнівного походу киримли на українські землі 1575 р.³⁸ Похід 1575 р. став одним із найбільш руйнівних в історії Польщі. Кримські татари на вимоги османських султанів вимушені були брати участь у конфліктах між Османською імперією та державою Сефевідів. Кримці, маючи ефективну мобільну кінноту, займалися логістикою (насамперед постачанням османських гарнізонів фортець та міст), атакували ворожі тили, спустошували території Сефевідів і, звичайно, проводили розвідку. Татарські розвідники шукали безпечні маршрути в гірській місцевості, ворожі табори, слідкували за переміщеннями ворожих військ³⁹.

Описуючи битву під Мартиновим 12 червня 1624 р. між польським та татарським військом, І. Тимів зазначає, що киримли відправили загін із 200 вершників, аби провести зачепні герці – розвідку боєм, щоб дослідити чисельність ворожих сил. Побачивши кілька сотень польських воїнів, кримці не наважилися вступити в бій та відступили⁴⁰. Узимку 1648 р., перед масштабним нападом на Річ Посполиту, загоны киримли пересікали кордон держави в кількох місцях, аби дослідити систему оборони ворога на міцність, виявити слабкі її ділянки та оптимальні шляхи просування⁴¹. У травні 1641 р. осmano-татарські війська взяли в облогу Азов. Щоб на допомогу гарнізону не прибули загоны Московії, хан розмістив кілька тисяч воїнів між Доном та Сіверським Донцем. Ці війська мали завдання прикривати сили, які штурмували Азов. Згадані війська прикриття регулярно відправляли в розвідку загоны чисельністю від 150 до 500 воїнів⁴².

Траплялося, що татарські розвідники вступали в сутички із загонами ворожої розвідки. Наприклад, у листопаді 1648 р. поблизу м. Замостя загін польських розвідників випадково зіштовхнувся із загоном розвідників киримли. Бій між розвідниками обох сторін описав очевидець подій – Марцін Голинський: «З Замостя вирушили 500 кінних драганів на пошуки їжі та припасів. Брат Тат Бея, з атарами, також вирушив, здійснивши набіги за їжею та здобиччю. Не знаючи один про одного, вони напали на татар, били один одного та вступили в запеклий бій. Чимало татар загинуло, як і брат Тат Бея, старший вождь. Драгунів було також втрачено до 200, а решта інших мусили відступити. Тат Бей дуже оплакував свого брата, кажучи: “Я б краще мав убито двадцять тисяч татар, ніж одного мого брата”»⁴³. Схожий випадок мав місце у 1653 р., коли війська кримських татар та козаків взяли в облогу м. Жванець, поблизу якого перебувало військо польського короля Яна Казимира. Останній не знав про ворожі наміри, переміщення ворожих військ, вирішив надіслати великий розвідувальний загін. Цей загін зіштовхнувся із загоном розвідників кримців. Козацький літописець Самійло Величко так описував цей епізод: «Але про ханські наміри король не мав жодної певності – куди той хоче вдатися і як діятиме. Він виправив, щоб здобути “язика”, значний свій роз’їзд до хана. І цей роз’їзд узяв крадькома “язика”, але вже біля обозу сам став “язиком” орді – татари розгромили й розбили його вщент, лише один начальник того роз’їзду, тяжко поранений, здолів утекти до обозу»⁴⁴.

Як зазначалося вище, одним із головних завдань розвідників киримли було захоплення полонених, аби допитати їх, отримати важливу інформацію, зокрема щодо ворожого війська та безпечних шляхів пересування. Г. де Боплан наголошував на важливості здобуття полонених для кримців: «Посилають уперед розвідників, намагаючись уніяти кількох козаків, аби здобути “язика” від ворога. Зрештою, лише найбільш спритному і досвідченому вдається захопити противника зненацька»⁴⁵. У Воскресенському літописі вказано, що в 1533 р. посланець Неболса Тулушиков (татарин на службі в Московії), повертаючись

³⁷ Полное собрание русских летописей. Москва: Наука, 1965. Т. 29: Летописец начала царства. Александро-Невская летопись. Лебедевская летопись. С. 44.

³⁸ Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України... С. 49.

³⁹ Eravcı H. The Role of the Crimean Tatars in the Ottoman-Safavi Wars. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 2023. № 57. P. 27.

⁴⁰ Тимів І. Битва з татарами під Мартиновим 1624 р. *Сіверянський літопис*. 2016. № 1. С. 33.

⁴¹ Biernacki W. *Zóite Wody-Korsuń 1648*. Warszawa: Bellona, 2008. S. 52–53.

⁴² Новосельский А. Борьба Московского государства с татарами в первой пол. XVII в. Москва–Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, 1948. С. 288–289.

⁴³ Голінський М. Silva regum: (1648–1665). Ч. I: (1648–1649). *Архів ранньомодерної Української держави*. Київ, 2019. Т. 3. С. 219.

⁴⁴ Збірник козацьких літописів. Гусинський літопис. Літопис Самійла Величка. Літопис Грабянки. Київ: Дніпро, 2006. С. 267.

⁴⁵ Боплан Г. Опис України. С. 157.

з Волохії, де він передавав грамоту московського князя місцевому воєводі, на Вовчих водах був захоплений татарськими розвідниками та доставлений до калги Іслам Герая⁴⁶. Про захоплення в полон представників московської знаті напередодні битви поблизу Судьбичів у 1555 р. згадував Андрій Курбський, воєначальник, особа, наближена до московського царя Іоана Грозного: «*Два шляхтичі захоплені живими, і від татар приведено їх перед царем [ханом]. Цар же почав із завзяттям і муками катувати їх. Один же розповів йому те, що варте хороброго воїна і шляхетного, а інший, божсвільний, злякався мук, повідав йому по ряду: “Іже, мовляв, малий люд, і того більше четверта частина на кош твій направлено”*»⁴⁷. У 1649 р., коли на українських землях була в розпалі національно-визвольна революція, війська кримців просувалися до Збаражу. Попереду просувався загін із 60 досвідчених та відомих воїнів, які проводили розвідку і повинні були здобути полонених. Воїни не схибили, захопили десять поляків та німців, які повідомили, що неподалік знаходиться польське військо⁴⁸.

Траплялося так, що війська киримли могли наблизитися навіть до ворожого табору. Яскравий приклад таких дій розвідників кримців подає Евлія Челебі, описуючи облогу ханським військом табору трансільванського князя Ракоці у 1657 р. Тоді нуреддін-султан обрав 300 бійців для вилазки у ворожий табір: «*Хто [розвідники] взяв із собою кілька людей-червонобаїв, які добре знали угорську мову, хто під виглядом тих, хто прийшов на допомогу і привіз продукти, хто під виглядом жебраків, хто під виглядом тих, хто рятується від поляків. Словом, коли триста вправних молодців темної ночі шляхом хитрості та обману групами проникли до табору ворога, серед приречених на муки пекла невірних піднявся такий крик, що неможливо описати. Рано-вранці ми побачили їх. Із 300 осіб 7 зникли. А інші доставили нуреддін-султану разом із величезною здобиччю 70–80 кяфірів, переможених, пов'язаних по ногах та один з одним. І ті кяфіри впали – хто наче п'яний, хто убитий горем, хто майже зовсім знепритомнів. Базатьох же з них змусили говорити через товмачів, і були отримані відомості про те, що в таборі перебуває двісті тисяч невірних та вісімдесят сім тисяч рушниць і що запаси продовольства вичерпалися. Потім полонені були страчені*»⁴⁹. Із наведеного вище уривку випливає, що татарські розвідники добре маскувалися.

Висновки. Отже, у результаті аналізу участі військ Кримського ханства у військових кампаніях XV–XVII ст. можна стверджувати, що держава мала ефективну систему розвідки. Розвідка ханства, як і інших держав, поділялася на стратегічну (шпигуни, агенти, завербовані особи та інші) та тактичну і польову (воїни). Унаслідок дій розвідки кримці отримували докладну інформацію про суспільно-політичне становище в сусідніх державах, гарнізони міст, розташування ворожих військ, що дозволяло в більшості випадків проводити успішні грабівницькі походи та отримувати величезну здобич. Завдяки маскуванню, здобутих навичках, знання шляхів сполучення, розвідники ханства могли наблизитися навіть до табору ворожих військ, захоплювали полонених. Ефективна система розвідки допомагала війську кримців уникати великих втрат. Часто кримські татари використовували для розвідки населення держав, з якими вели бойові дії та військові кампанії.

References

- Baranowski, B. (1949). Stosunki polsko-tatarskie, Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632–1648 [Polish-Tatar relations, Polish-Tatar relations in the years 1632–1648]. Łódź, Poland.
- Biernacki, W. (2008). Żółte Wody-Korsun 1648 [Yellow Waters-Korsun 1648]. Warsaw, Poland.
- Voplan, H. (1990). Opys Ukrainy [Description of Ukraine]. Lviv, Ukraine.
- Broniewski, M. (2011). Tartariae Descriptio. Opis Tatarii [Tartariae Descriptio. Description of Tartaria]. Łódź, Poland.
- Cheleby, Э. (1961). Knyha puteshestvyia: yz vlechenyia yz sochynenyia turetskoho puteshestvennyka XVII v. [Travel book: excerpts from the writings of a 17th c. Turkish traveller]. Moscow, Russia.
- Eravci, H. (2023). The Role of the Crimean Tatars in the Ottoman-Safavi Wars. *Selçuk Üniversitesi Türkîyat Araştırmaları Dergisi – Selçuk University Journal of Turkish Studies*, 57, P. 21–36.
- Finkel, L. (1890). Napad Tatarów na Lwów w r. 1695 [The Tatar attack on Lviv in 1695]. Lviv, Ukraine.
- Fredro, A. (1855). Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezyszem, królem polskim a potem francuzkim [The history of the Polish nation under Henry Valois, king of Poland and France]. Mohylew; Petersburg, Belarus; Moscow.

⁴⁶ Малиновский А. Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между российскими великими князьями и бывшими в Крыму татарскими царями с 1462 по 1533 г. ЗООИД. 1863. Т. 5. С. 264.

⁴⁷ Курбский А. Кн. А.М. Курбский и царь Иоанн IV Васильевич Грозный. Избранные сочинения. Санкт-Петербург: Тип-я Глазунова, 1902. С. 44.

⁴⁸ Сенаи М. Книга походов. Симферополь: Крымчупедгиз, 1998. С. 44–45.

⁴⁹ Челеби Э. Книга путешествия: извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII в. Москва: Изд-во восточной литературы, 1961. С. 63.

Gliwa, A. (2017). Strategie przetrwania ludności ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej podczas najazdów tatarskich w XVII w. [Survival strategies of the population of the south-eastern lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth during the Tatar invasions in the 17th c.]. Warsaw, Poland.

Gliwa, A. (2019). Niewola branców tatarskich z ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w XVII w.: doświadczenie przemocy i jego konsekwencje w postaci zespołu stresu pourazowego. W niewoli. Doświadczenie jenieckie i jego konteksty na przestrzeni dziejów [The enslavement of the Tartar rebels from the south-east of the Commonwealth in the 17th c.: the experience of violence and its consequences in the form of post-traumatic stress disorder. Captivity. The prisoner-of-war experience and its contexts throughout history]. Krakow, Poland.

Halushka, A. (2016). Viisko ta viiskova sprava Krymskoho khanatu (XV – persha pol. XVII st.). Istoriia ukrainskoho viiska [The army and military affairs of the Crimean Khanate (15th – the first half of the 17th c.). History of the Ukrainian army]. Kharkiv, Ukraine.

Hvanini, O. (2007). Khronika yevropeiskoi Sarmatii [Chronicle of European Sarmatia]. Kyiv, Ukraine.

Ivanics, M. (2008). Krimtatarische Spionage im Osmanisch-Habsburgischen Grenzgebiet während des Feldzuges im Jahre 1663 [Crimean Tatar espionage in the Ottoman-Habsburg border region during the campaign of 1663]. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae – Acta Orientalia of the Hungarian Academy of Sciences*, 61 (1–2), P. 119–133.

Kocowski, B. (1948). Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w 1594 r. [The Tatar expedition to Hungary through Poland in 1594]. Lublin, Poland.

Kozlovskiy, S. (2025). Viisko Krymskoho khanstva u ser. XV–XVI st.: chyselnist, liudskiy ta resursnyi potentsialy [The army of the Crimean Khanate in the mid-15th–16th centuries: numbers, human and resource potential]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V. Vernadskoho – Scientific notes of V. Vernadsky Tavriya national university*, 36 (75), 2, P. 84–91.

Kuklo, C. (2009). Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej [Demography of the Republic of Poland before the partitions]. Warsaw, Poland.

Kurbyskiy, A. (1902). Kn. A.M. Kurbskiy y tsar Yoann IV Vasylevych Hroznyi. Yzbrannyye sochyenyia [Prince A.M. Kurbsky and Tsar Ivan IV Vasilyevich the Terrible. Selected Works]. Saint Petersburg, Russia.

Mytsyk, Yu. (2010). Z dzherel do istorii Osmanskoï imperii ta Krymskoho khanstva XVI – pershoï pol. XVIII st. [From sources on the history of the Ottoman Empire and the Crimean Khanate in the 16th – the first half of the 18th c.]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi – Ukraine in Central-Eastern Europe*, 9–10, P. 327–362.

Novoselskiy, A. (1948). Borba Moskovskoho hosudarstva s tataramy v pervoi pol. XVII v. [The struggle of the Muscovite state against the Tatars in the first half of the 17th c.]. Moscow–Leningrad, Russia.

Podhorodecki, L. (1987). Chanat Krymski [Crimean Khanate]. Warsaw, Poland.

Sarnicki, S. (2015). Księgi hetmańskie [Hetman's books]. Kraków, Poland.

Senay, M. (1998). Knyha pokhodov [Book of campaigns]. Simferopol, Ukraine.

Skorupa, D. (2004). Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623 [Polish-Tatar relations 1595–1623]. Warsaw, Poland.

Storozhenko, I. (2004). Voienna doktryna Krymskoho khanstva kintsia XV – ser. XVII st. Ukraina–Turrechyna: mynule, suchasne ta maibutnie [Military doctrine of the Crimean Khanate in the late 15th – mid-17th c. Ukraine–Turkey: past, present and future]. Kyiv, Ukraine.

Тумив, І. (2016). Bytva z tataramy pid Martynovym 1624 r. [Battle with the Tatars near Martyniv in 1624]. *Siverianskiy litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 29–42.

Vyrskiy, D. (2016). Viiny ukrainni: khroniky tatarskoho prykordonnia Ukrainy (XVI – ser. XVII st.) [Wars in Ukraine: chronicles of the Tatar borderlands of Ukraine (16th – the mid-17th c.)]. Kyiv, Ukraine.

Козловський Сергій Орланович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики, Львівський національний університет ім. І. Франка (ay. 321, вул. Університетська, 1, Львів, Україна).

Kozlovskiy Serhii – Ph.D. (in History), docent of Department of History of Middle Ages and Byzantine studies, I. Franko National University of Lviv (321r., 1, Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine).

E-mail: serg.kozlovskyy@gmail.com

Дата подання: 8 жовтня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 12 грудня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Козловський, С. Стратегічна, тактична та польова розвідка Кримського ханства у XV–XVII ст. *Сіверянський літопис*. 2026. № 1. С. 5–12. DOI: 10.58407/litopis.260101.

Цитування за стандартом APA

Kozlovskiy, S. (2026). Strategic, tactical and field intelligence of the Crimean Khanate in the 15th–17th c.]. *Siverianskiy litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 5–12. DOI: 10.58407/litopis.260101.

Ярослав-Юрій Макар

●

**МЕДИЦИНА, ФІЛОСОФІЯ ТА ЕТИКА
У «КОМЕНТАРЯХ ДО ТВОРІВ СЕНЕКИ» ЕРАЗМА СИКСТА
(1627)**

●

**MEDICINE, PHILOSOPHY AND ETHICS
IN ERASMUS SIXT'S "COMMENTARIUS MEDICUS IN L. ANNAEI SENECAE OPERA"
(1627)**

DOI: 10.58407/litopis.260102

© Я-Ю. Макар, 2026. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-3641-7593>

Мета роботи: з'ясувати, як львівський лікар і гуманіст Еразм Сикст у праці «*Commentarius medicus in L. Annaei Senecae opera*» (1627) поєднує стоїчну філософію Сенеки з медичними знаннями свого часу. **Методологія:** використано історико-біографічний, порівняльний і контент-аналітичний підходи. Контент-аналіз дозволив визначити авторів і концепти, на які Сикст спирається найчастіше (Гіппократ, Гален, Арістотель, Парацельс, Фракасторо). Порівняння з античними й ренесансними джерелами дало змогу простежити, як Сикст тлумачить стоїцизм через призму медицини. **Наукова новизна.** Уперше зроблено спробу розглянути «*Commentarius medicus*» як окреме цілісне явище – не лише як історичну пам'ятку, а як інтелектуальний документ доби, що поєднує медицину, моральну філософію та ренесансний гуманізм. Дослідження вводить у науковий обіг низку маловідомих аспектів твору Сикста, зокрема його інтерпретацію профілактики, етики лікаря та взаємозв'язку тіла й душі. **Перспективи подальших студійовань:** подальші дослідження можуть бути спрямовані на вивчення зв'язків Сикста з іншими східноєвропейськими авторами XVII ст. та на ширший аналіз львівської медичної культури в контексті європейського гуманізму. **Висновки.** У своїх «Коментарях до творів Сенеки» Еразм Сикст показує, що медицина може бути не лише ремеслом лікування, а формою пізнання людини та морального самовдосконалення. Для нього лікар – це водночас практик і мислитель, який має розуміти природу, душу й етичні межі власної діяльності. Його твір засвідчує високий рівень медичної культури Львова XVII ст. та її глибоке вкорінення у філософській традиції європейського гуманізму.

Ключові слова: Еразм Сикст; Сенека; гуманізм; ренесансна медицина; стоїцизм; лікарська етика; Львів XVII ст.

●

The purpose of the publication: to examine how the Lviv physician and humanist Erasmus Syxtus, in his *Commentarius medicus in L. Annaei Senecae opera* (1627), combines Seneca's stoic philosophy with the medical knowledge of his time. **Methodology.** The research employs historical-biographical, comparative, and content-analytical approaches. The content analysis made it possible to identify authors and concepts most frequently referenced by Syxtus (Hippocrates, Galen, Aristotle, Paracelsus, Fracastoro). A comparison with ancient and Renaissance sources allowed to trace how Syxtus interprets Stoicism through the lens of medicine. **Scientific novelty.** For the first time, *Commentarius medicus* is considered as an integral phenomenon – not only as a historical artifact but as an intellectual document of its era, uniting medicine, moral philosophy, and Renaissance humanism. The study introduces into scholarly circulation a number of previously overlooked aspects of Syxtus's work, including his interpretation of prophylaxis, medical ethics, and the interrelation between body and soul. **Prospects for further research.** Future studies may focus on the connections between Syxtus and other East European authors of the 17th c., as well as on a broader analysis of Lviv's medical culture within the context of European humanism. **Conclusions.** In his "Commentaries on works of Seneca", Erasmus Syxtus demonstrates that medicine can be not merely a craft of healing but also a means of understanding the human being and of moral self-perfection. For him, the physician is both a practitioner and a thinker who must comprehend nature, the soul, and the ethical boundaries of his profession. His treatise reflects the high level of medical culture in 17th c. Lviv and its deep rootedness in the philosophical tradition of European humanism.

Key words: Erasmus Syxtus, Seneca, humanism, Renaissance medicine, Stoicism, medical ethics, 17th c. Lviv.

Еразм Сикст (бл. 1570–1635) належав до кола найосвіченіших і найвпливовіших львівських лікарів поч. XVII ст. Він походив із давнього міщанського роду, який первісно називався Мриголоди, але згодом назва була змінена на Сикст¹. Його батько, Тома Сикст, був теслю та входив до ради сорока мужів, що забезпечило Еразмові можливість отримати якісну освіту та зробити кар'єру в науковому й урядовому середовищі².

Свої студії Сикст розпочав у Краківському університеті, де в 1591 р. вступив на медичний факультет. Після кількох років навчання здобув ступені бакалавра і магістра, а згодом залишився в університеті як викладач³. Подальше вдосконалення фаху привело його до Італії – у Падуанський університет, один із провідних європейських центрів медичної науки. У 1602 р. він здобув там звання доктора медицини, після чого повернувся до Кракова, а невдовзі остаточно оселився у Львові, де розгорнув активну лікарську практику⁴.

Окрім фахової діяльності, Еразм Сикст посідав чільне місце в міському самоврядуванні Львова. Він був лавником, радником, а в 1627 р. навіть став королівським бурмистром міста⁵. У Сикста була одна з найбільших бібліотек у Львові на поч. XVII ст., що налічувала близько 750 томів⁶. В основному вона охоплювала твори з медицини, природничих наук, права, богослов'я, історії та літератури.

Свої наукові зацікавлення він зосередив на медицині, філософії природи та бальнеології – ученні про лікувальні властивості мінеральних вод. Саме на цю тему він написав трактат «Про теплиці в Шклі», у якому детально аналізував властивості термальних джерел у селі Шкло⁷. Трактат був виданий у 1617 р. в Замості й написаний польською мовою з домішками латини. Цей текст мав прикладний характер. Він популяризував лікувальні властивості термальних вод і відображав прагнення Сикста представити медицину як науку, що служить безпосереднім потребам суспільства.

Через десять років, у 1627 р., у Львові з'явилася інша праця Сикста – латиномовний *Commentarius medicus in L. Annaei Senecae opera*⁸ («Медичний коментар до творів Луція Аннея Сенеки»). На відміну від «Теплиць у Шклі», які були орієнтовані на локальний контекст і практичну користь, новий твір засвідчив амбіцію вписати львівську медичну думку в ширший європейський гуманістичний дискурс. Сам вибір мови та жанру чітко вказував на цільову аудиторію. Використовуючи латину, яка була універсальною мовою науки того часу, Сикст звертався не до місцевої публіки, а до освічених кіл по всій Європі. Його праця була розрахована на професорів університетів, лікарів, філологів та студентів, які читали та обговорювали античних класиків.

Ідея написати трактат виникла у Сикста 1625 р., коли у Львові спалахнула моровиця⁹. Як автор сам зазначає, він «дотримувався повчання Найвеличнішого з Лікарів, Гіппократа, який при будь-якій заразній хворобі найдієвішим засобом вважав усамітнення та уникнення контактів з іншими людьми»¹⁰. Покинувши місто, він вирішив «відпочити від медичних книг» і звернувся до творів Сенеки. Сикст пише: «Я був надзвичайно втішений, виявивши у Сенеки так багато з садів нашої медицини. І коли я озирнувся довкола, намагаючись з'ясувати, чи зробили щось подібне для роз'яснення цих медичних аспектів у Сенеки найвченіші його тлумачі – такі, як Мюре¹¹, Ліпсій¹², Грутер¹³ та Андреас Шотт¹⁴, – я побачив, що вони або зовсім знехтували цим, або ж, радше, залишили це для пояснення

¹ Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. Lwów, 1844. S. 265.

² Шевченко-Савчинська Л., Балашов К. Давня література: з полону стереотипів. Київ: Медівіст, 2012. С. 116.

³ Dowgiało J. Erazm Sykst i jego koncepcje hydrogeologiczne. *Przegląd Geologiczny*. 2015. Vol. 63. No. 10/1. S. 684.

⁴ Ibid.

⁵ Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa w XIII–XVIII w. Toruń, 2010. S. 408.

⁶ Skoczek J. Lwowskie inwentarze biblioteczne w erze renesansu. Львів, 1939. S. 17.

⁷ Макар Я.-Ю. Бальнеологічний трактат Еразма Сикста «Про теплиці в Шклі». *З історії Західноукраїнських земель*. 2024. Вип. 20. С. 14–18.

⁸ Syxt E. *Commentarius Medicus in L. Annaei Senecae*. Leopolis, 1627. 106 s.

⁹ Хроніст Бартоломеї Зиморович пише, що в 1625 р. у Львові справді спалахнула пошесть, описуючи це як «смерть прийшла навіть через вікна» (Зиморович Б. Потрійний Львів. *Leopolis Triplex* / Ред. О. Шишка, пер. з лат. Н. Царьової. Львів, 2002. С. 161.)

¹⁰ Syxt E. *Commentarius Medicus...* Арк. A2. Orig.: [...]fed fecutus praesceptum Maximi Medicorum, qui in contagio omni nullum remedium praefentius dicit, quam fefe subtrahere a confortio hominum).

¹¹ Марк Антуан Мюре (1526–1585) – французький гуманіст, коментатор Цицерона, Вергілія та Сенеки. *Encyclopaedia Britannica Online*. URL: <https://www.britannica.com/biography/Marc-Antoine-de-Muret>.

¹² Юст Ліпсій (1547–1606) – фламандський філолог і стоїчний мислитель, видавець і коментатор Сенеки (*Stanford Encyclopedia of Philosophy*). URL: <https://plato.stanford.edu/entries/justus-lipsius/>.

¹³ Ян Грутер (1560–1627) – німецький класичний філолог, бібліотекар Гейдельберзького університету, відомий виданнями латинських авторів, зокрема Сенеки (Fuchs P. Gruter Jan. *Neue Deutsche Biographie*. 1966. Vol. 7. S. 238–240).

¹⁴ Андреас Шотт (1552–1629) – бельгійський єзуїт, філолог і редактор античних текстів, видавець Сенеки (Roersch A. Schott André. *Biographie Nationale de Belgique*. Brussels, 1914–1920. Vol. 22. S. 1–14).

саме лікарям»¹⁵. Так сформувалася його мета – розкрити в текстах Сенеки те, що могли побачити лише лікарі.

Саму книжку розпочинає розлогий вступ, у якому Еразм Сикст указує, що вона присвячена: «Найяшнішому Пану Олександрю, Князю Острозькому та Заславському¹⁶, воеводі Брацлавському, Пану моему найшанованішому». Свою присвяту для князя Олександра Острозького Сикст пояснює кількома причинами. Перш за все тим, що князь був постійно прихильний до нього як до лікаря. Автор зазначає, що князь неодноразово висловлював повагу до його праці і вважав вартісними навіть «дрібниці» його пера. Історичні документи справді надають інформацію про те, що Сикст був у дуже хороших стосунках з родом Острозьких. Як приклад, навіть під час однієї з найгучніших на той час судових справ у Львові, яка відбувалася між Еразмом Сикстом та львівським патрицієм Мартином Каміаном, Сикст інколи не з'являвся на судових засіданнях, бо гостював у панів Острозьких¹⁷.

Другою причиною посвяти Сикст називає запрошення князя Олександра Острозького перебувати в його маєтку під час епідемії. Відмову він пояснює не зневагою, а потребою в тиші, «бо Музи люблять усамітнення»¹⁸. При цьому зазначає, що місце створення його праці – «фортеця», також належала князю і його синові – «надії на продовження роду Князів Острозьких»¹⁹. Імовірно, працю над книгою Сикст завершив у замку в Старому Селі – володінні Острозьких, яке розташовувалося неподалік Львова й робило його ідеальним місцем для усамітнення під час міської епідемії. Отже, праця, «народжена» у володіннях Острозьких, по праву присвячується своєму покровителю, щоб під захистом його славетного імені «безпечніше та почесніше серед людей поширювалась»²⁰.

Цікавим є і те, де була надрукована ця праця. Книга Еразма Сикста побачила світ у львівській друкарні Яна Шеліги²¹. Це був досвідчений майстер з багатою та драматичною професійною історією. До свого переїзду до Львова у 1618 р. Шеліга працював у Добромилі під патронатом шляхтича-інтелектуала Яна Щасного Гербурта²². Саме в добромільській друкарні Шеліги побачили світ перші видання важливих історичних хронік Вінцентія Кадлубека та Яна Длугоша, а також політично гострі твори, що захищали інтереси «руського народу»²³.

Після розлогої посвяти, що окреслює мотиви та обставини створення праці, Еразм Сикст переходить безпосередньо до основного тексту коментарів, обираючи за відправну точку один із трактатів Сенеки.

Інтелектуальні джерела та структура «Коментарів»

Перед аналізом медичних і філософських ідей Сикста варто окреслити структуру його праці та коло авторитетів. «Коментарі» – не монолітний трактат, а мозаїка тлумачень до різних творів Сенеки: «Про Гнів» (*De Ira*), «Про Втїху» (*De Consolatione*), «Про Благодіяння» (*De Beneficiis*), «Про Короткочасність Життя» (*De Brevitate Vitae*), «Про Провидіння» (*De Providentia*), «Натуральні Питання» (*Naturales Quaestiones*) та «Листи до Луцилія» (*Epistulae Morales ad Lucilium*).

Найчастіше Сикст посилається на Гіппократа (65 згадувань), називаючи його «найвеличнішим із лікарів» (*Maximus medicorum*) та «божественним старцем» (*divinus senex*). Його «Афоризми» й «Прогностика» слугують основою медичних принципів автора. Другим за значенням є Гален (54), «наш Гален» (*oster Galenus*), з чийх трактатів (*De temperamentis*, *De usu partium*, *Methodus medendi*) Сикст черпає фізіологічний апарат для тлума-

¹⁵ Syxt E. *Commentarius Medicus...* Арк. A2v. Ориг.: [Summoperè delectatus sum, quod è noftris viridarijs Medicinae tam multa apud eum inuenerim, atque cum huc atque illuc circumspicio, an quippiam tale interpretes eius viri vndiquaq; doctissimi, scilicet Muretus, Liplius, Gruterus, atq; Andreas Schotus ad illuftrandum eum contulerint, video ab illis, totum id neglectum esse, aut potius Medicis ad explanandum reliquisset].

¹⁶ Олександр Янушович Заславський-Острозький (бл. 1578 – 1629) – представник княжого роду Заславських, спадкоємець частини володінь Острозьких. Обіймав високі уряди Речі Посполитої – брацлавського, а згодом киявського воеводи, – та був впливовим сенатором і покровителем церковних інституцій (Urzędniczy województwa kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII w. Spisy / Red. A. Boniecki. Kórnik: Biblioteka Kórnicka PAN, 2002. S. 340).

¹⁷ ЦДІА України у м. Львові. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 661. Арк. 78.

¹⁸ Syxt E. *Commentarius Medicus...* Арк. A2v. Ориг.: [...quia Musae secessum amant...].

¹⁹ Ibid. Ориг.: [...in spem perennandae domus Ducum Ostrogiae].

²⁰ Ibid. Ориг.: [...securior & splendidior inter homines versetur].

²¹ Ян Шеліга (пом. приблизно 1636 р. у Львові) – друкар в Речі Посполитій у першій пол. XVII ст. Діяв у різних містах, зокрема в Кракові, Львові, Добромилі, Яворові й Ярославі (Różycki E. *Z dziejów książki we Lwowie w XVII w.: studia nad intriligatorstwem i handlem książką*. Katowice: Muzea Śląskie, 1991. S. 28).

²² Ян Щасний Гербурт (пол. Jan Szcześny Herbut; 12 січня 1567 – 31 грудня 1616) – польський магнат, політичний діяч, письменник, дипломат та видавець (Herbut Jan Szcześny, hasło w: *Polski słownik biograficzny*. T. 9. Wrocław, 1960–1961. S. 443–445).

²³ Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. С. 161.

чення Сенеки. Третій у цій тріаді – Арістотель (13), джерело натурфілософських і психологічних ідей.

Доповнюють цю основу праці римських енциклопедистів Корнелія Цельса (9) та Плінія Старшого (7). Вони слугують джерелом практичних знань та прикладів з медичної практики. Сикст також влітає в текст цитати поетів Горация (4), Овідія (2), Марціала (1) та Нікарха (1), тим самим надаючи коментарям додаткового художнього забарвлення.

Сикст не обмежується античними джерелами: він цитує арабських лікарів, зокрема Авіценну (2 згадування) і Разеса (1). Крім цього, він також посилається на авторів доби Відродження, наприклад, на анатомів Везалія, Лаврентія, Фабриція (по 1), фармаколога Андреа Баччі (2) й мислителів Ліпсія, Мюре, Меркуріале, Марцелла Доната (по 3).

Отже, «Коментарі» Еразма Сикста постають як складна інтелектуальна конструкція, де філософські ідеї Сенеки слугують каркасом, що наповнюється медичними знаннями Гіппократа та Галена, доповнюється спостереженнями Арістотеля та Плінія й верифікується посиланнями на авторитетних сучасників.

«Мистецтво збереження здоров'я»: основи профілактичної медицини за Сикстом

Показово, що львівський лікар розпочинає свої коментарі не з каталогу хвороб, а з фундаментальних засад їх попередження. Для нього, як і для його античних учителів, профілактика є найважливішою частиною лікарського мистецтва. Він заявляє, що «мистецтво збереження здоров'я» (*ars tuendae sanitatis*) «за своєю гідністю перевершує інші частини Медицини», адже «краще цілісне здоров'я берегти, ніж для пошкодженого шукати ліки»²⁴. Ця настанова складає основу превентивної медицини, успадкованої від Гіппократа та Галена й детально розробленої в середньовічній та ренесансній медичній літературі²⁵.

Основою цього мистецтва Сикст, слідом за Галеном, вважає регулювання шести *res non naturales* – тобто чинників способу життя, що впливають на здоров'я: повітря, їжі та пиття, руху й спокою, сну й неспання, випорожнень і душевних афектів. Саме вони, на його думку, становлять підґрунтя профілактичної медицини, адже їхнє правильне поєднання дає змогу зберегти здоров'я й продовжити життя²⁶.

Сикст наголошує, що вплив цих факторів регулюється п'ятьма ключовими принципами: кількістю, якістю, порядком, мірою та часом²⁷. Ключовим для правильного застосування цих принципів є індивідуальний підхід, заснований на визначенні темпераменту кожної людини. Тут Сикст спирається на класичний принцип, стверджуючи, що «гарячим [натурам] – холодне, холодним – гаряче, вологим – те, що висушує, сухим – те, що зволожує»²⁸.

Порушення міри в будь-якому з аспектів неминує веде до хвороби, що ілюструється яскравою аналогією: «якщо ти більше викинеш їжі або пиття, негайно природжене тепло, немов вогонь від сирих дров, гаситься»²⁹.

У цьому контексті Сикст і знаходить глибокий резонанс із філософією Сенеки. Для львівського лікаря стоїцизм, в основі якого стоїть самоконтроль, поміркованість та життя згідно з природою, пропонує ідеальне етичне обґрунтування для медичних настанов. Коли Сенека пише, що «метою їжі та пиття має бути втамування природних потреб, а не бездумне наповнення шлунка»³⁰, Сикст вбачає у цьому «прекрасне повчання, справді запозичене зі школи Лікарів»³¹. Іншими словами, для Сикста філософ-стоїк тут говорить мовою лікаря. Він стверджує, що мудрість Сенеки про поміркованість насправді повторює давні медичні істини, закладені ще Гіппократом.

Отже, Сенека в «Коментарях» виступає вищим авторитетом, який надає медичним порадам щодо дієти, праці, сну та емоцій глибокого, світоглядного виміру. В інтерпретації Сикста, турбота про здоров'я перетворюється з набору гігієнічних правил на важливе морально-філософське завдання. Такий підхід повністю відповідає гуманістичному ідеалу освіченої та відповідальної особистості, для якої гармонія тіла невіддільна від гармонії духу.

²⁴ Syxt E. *Commentarius Medicus...* S. 1. Ориг.: [melius est integram sanitatem tueri, quam labefactata remedium quaerere].

²⁵ Galen. *De sanitate tuenda*, I. 1, у: Johnston I. (ed. & trans.). *Galen: Hygiene (De Sanitate Tuenda)*, Books 1–4, Loeb Classical Library 535. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2018. S. 3–7.

²⁶ Lindemann M. *Medicine and society in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. P. 20–21.

²⁷ Syxt E. *Commentarius Medicus...* S. 3. Ориг.: [“quantitas, qualitas, ordo, modus, tempus”].

²⁸ Ibid. S. 4. Ориг.: [“calidis, frigidus, frigidis calidus, humidis exsiccans, siccis humectans”].

²⁹ Ibid. S. 3. Ориг.: [“si plus ingeras cibi aut potus continuo calor insitus veluti ignis a lignis viridibus extinguitur”].

³⁰ Syxt E. *Commentarius Medicus...* S. 51. Ориг.: [Edendi erit ibendique finis, desideria naturae restinguere, non implere alvum].

³¹ Ibid. Ориг.: [Pulchrum praeceptum & vere e schola Medicorum depromptum].

Природа хвороби в «Коментарях» Еразма Сикста: внутрішні та зовнішні причини

Якщо здоров'я в медичній системі Еразма Сикста постає як результат гармонійного балансу, то хвороба, відповідно, є його прямим порушенням. Аналізуючи твори Сенеки, Еразм Сикст пояснює причини виникнення хвороб. В основі його поглядів лежить класична гуморальна теорія – учення про баланс рідин в організмі. Проте Сикст не обмежується лише цим: він детально розглядає, як на здоров'я впливають душевні переживання та зовнішні загрози, такі, як «зіпсоване» повітря.

Центральне місце в його патологічних роздумах займає критика «хвороб розкоші» – захворювань, що виникають через надмірності в їжі та питві. Сикст, коментуючи Сенеку, детально описує, як переїдання та пияцтво призводять до виникнення «поганих гуморів», що проявляється у двох ключових патологічних станах, описаних ще Галеном: плеторі (надлишку тілесних рідин) та какохімії (їхній поганій якості). Наслідки такого способу життя, за Сикстом, є жахливими і проявляються в цілому спектрі симптомів. Ця тема настільки його хвилює, що він з особливим схваленням цитує Сенеку, вигукуючи: «О, золоте слово, і те, що слід частіше повторювати! Хвороби є карами розкоші»³². Отже, для Сикста фізичне страждання є прямим наслідком браку самоконтролю та нестриманості у способі життя.

Подібні мотиви були поширені й у ширшій ренесансній дієтичній літературі. Вважалося, що головним ворогом здоров'я є надмірність та «розкішні» страви, які руйнують природний баланс. Загалом, обжерливість засуджувалася не лише як загроза для тіла, але й як духовна вада, що перетворює саме життя на «нескінченну трапезу». Особливим символом «хвороб розкоші» виступала подагра, яка вважалася недугою заможних, породженою надмірним споживанням м'яса та вина³³.

Не менш важливим джерелом хвороб Сикст, слідом за Галеном та Сенекою, вважає «афекти душі» (*animi affectus*). У його системі не існує чіткого розриву між тілесним та психічним; емоції розглядаються як потужні фізіологічні сили, здатні порушити гуморальний баланс. Він зазначає, що «гнівливі люди через свій гнів легко “заробляють” гарячку», а «страх чи тривалий смуток є початком меланхолії»³⁴. Навіть психічні розлади Сикст намагається пояснити через стан тілесних рідин. Особливо його цікавлять парадоксальні психічні стани, які Сенека описує як «веселе безумство» (*hilaris insania*). Сикст знаходить для цього медичне пояснення: таке безумство, згідно з Гіппократом, є безпечнішим, оскільки походить від «доброякісної крові», на відміну від похмурого божевілля. Він ілюструє це історіями про людей, які у своїх приємних ілюзіях були щасливішими, ніж після «вилікування». Так, він наводить приклад Трасилея, переказаний Афінесом, який уявляв себе власником усіх кораблів, що прибували до афінського порту, і безмежно радів кожному новому судну. Коли ж брат вилікував його від цього безумства, Трасилей зізнався, «що він у житті ніколи не проводив [час] приємніше»³⁵.

Такий психосоматичний підхід, що пов'язував емоції з гуморальними процесами, походить від галенівської традиції й залишався чинним у ранньомодерну добу. Афекти душі могли як підтримувати, так і руйнувати здоров'я: гнів провокував гарячку, страх – меланхолію, а надмірна радість виснажувала сили тіла³⁶.

Нарешті, окрім внутрішніх причин, Сикст визнає існування зовнішніх загроз, особливо коли йдеться про епідемії. Коментуючи роздуми Сенеки про «мор», він викладає основи міазматичної теорії – поширеного в його час вчення про те, що масові захворювання спричиняються «зіпсованим» повітрям, забрудненим шкідливими випарами.

Водночас він не обмежується лише цією моделлю. Наводячи перелік заразних хвороб, таких, як короста, сухоти та сифіліс, Сикст посилається на працю видатного ренесансного лікаря Джироламо Фракасторо³⁷. Цей медик запропонував нову на той час контагіозну

³² Syxt E. *Commentarius Medicus...* S. 84. Ориг.: [O aureum dictum & sæpiùs inculnandum. Morbi sunt supplicia luxuriae].

³³ Albala K. *Eating right in the Renaissance*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 2002. P. 68–70, 184–188, 208.

³⁴ Syxt E. *Commentarius Medicus...* S. 74. Ориг.: [Hinc iracundi in febrem facile labuntur ex ira ... metus aut maestitia melancholici morbi origo est].

³⁵ *Ibid.* S. 50. Ориг.: [se in vita nunquam egisse iucundius].

³⁶ Lindemann M. *Medicine and society...* P. 25–27.

³⁷ Джироламо Фракасторо (нар. бл. 1478, Верона, Венеційська республіка – помер 8 серпня 1553, Каффі [нині Аффі], поблизу Верони) – італійський лікар, поет, астроном і геолог, який запропонував наукову мікробну теорію хвороб більш ніж за 300 років до її емпіричного формулювання (*Encyclopaedia Britannica Online*. URL: <https://www.britannica.com/biography/Girolamo-Fracastoro>).

теорію³⁸, згідно з якою хвороби поширюються через «невидимі насіннячка зарази», що передаються від людини до людини при контакті, через речі або навіть на відстані.

Отже, у поглядах Сикста відображається перехідна доба медицини XVII ст., коли співіснували два пояснення епідемії – старе вчення про «міазми»³⁹ та нова ідея про заразність. Лікарі поєднували обидва підходи: радили уникати місць із «поганим повітрям» і водночас остерігатися контакту з хворими чи їхніми речами. Рішення самого Сикста усамітнитися під час львівської моровиці, про що він згадує у посвяті, добре ілюструє таку практичну позицію.

Лікарська практика та етика в «Коментарях» Еразма Сикста

Коментуючи Сенеку, Еразм Сикст вибудовує цілісну систему поглядів на терапію та роль лікаря, де технічна майстерність невіддільна від високих морально-етичних стандартів.

Фундаментальним принципом лікування для Сикста є поступовість та обережність. Він, спираючись на Сенеку та Гіппократа, наполягає на ієрархії терапевтичних втручань: від найм'якших до найрадикальніших. Лікування, на його думку, має починатися зі зміни способу життя та дієти. Якщо це не допомагає, лікар вдається до більш суворох обмежень, потім – до голодування, і лише в крайньому випадку – до «жорстоких ліків», таких, як кровопускання та хірургічне втручання. Цю послідовність він підкріплює афоризмом Гіппократа: «Те, що не лікують медикаменти, лікує залізо; те, що не лікує залізо, лікує вогонь; а те, що не лікує вогонь, слід вважати невиліковним»⁴⁰.

Не менш важливим є принцип своєчасності. Сикст вступає в полеміку з іншими коментаторами щодо вислову Сенеки про «незрілу медицину», стверджуючи, що йдеться не стільки про «дозрівання» гуморів, скільки про вибір правильного моменту для втручання, адже, за його словами, «слушний момент – це душа лікування»⁴¹.

Крім цього, на думку Сикста, просто медичної майстерності недостатньо. Справжній лікар має володіти особливими моральними якостями. Використовуючи аналогію Сенеки, який порівнював ідеального правителя з добрим лікарем, Сикст малює образ лікаря-мудреця. Такий лікар «лікує хвороби, а не гнівається»⁴², терпляче зносить скарги та навіть образи хворих, що марять, і не гребує неприємними аспектами своєї роботи, такими, як огляд виділень. Він повинен знайти золоту середину між поблажливостю підлабузника та жорстокістю тирана, який усе забороняє. Ця вимога до емоційного самоконтролю та співчуття є центральною для його етичного кодексу.

Проте, критика Сикста спрямована не лише на вади всередині лікарської професії, а й на забобони, поширені в суспільстві. Він гостро виступає проти крайнього фаталізму, який заперечує саму потребу в медицині. Він описує погляди «грубих та неосвічених людей», які, покладаючись виключно на волю Божу, відмовляються від допомоги лікарів: «Бо якщо так буде вгодно Богові, – кажуть вони, – то ми й так одужаємо; а якщо ні, то ніякі ліки не допоможуть»⁴³.

У ранньомодерну добу хворобу нерідко тлумачили як Божу кару чи випробування, що робило медичне втручання другорядним або навіть непотрібним⁴⁴. У богословських трактатах того часу прямо підкреслювалось: «якщо Бог визначив інакше, то медицина марна»⁴⁵. Подібний релігійний фаталізм, що заперечував потребу лікарської допомоги, дослідники фіксують і пізніше, наводячи приклади, коли віруючі відмовлялися від ліків чи лікування, покладаючись лише на молитву чи «віру в чудо», що нерідко мало трагічні наслідки⁴⁶. У цьому контексті позиція Сикста виглядає особливо послідовною: він не запе-

³⁸ Контагіозна теорія (від *lat. contagio* – зараження) пояснювала хвороби передачею через матеріальні частинки – *contagia*. На відміну від міазматичної, що пов'язувала недуги з «зіпсованим повітрям», вона припускала існування конкретних збудників.

³⁹ Міазматична теорія походить із гіппократівської медицини й пояснює епідемії дією «міазмів» – шкідливих випарів, що піднімаються з гниючих речовин чи боліт. Хвороба, за цим ученням, виникає не від контакту з людиною, а від вдихання «зіпсованого повітря» в зараженій місцевості. Цей підхід залишався панівним у Європі аж до XIX ст.

⁴⁰ Syxth E. *Commentarius Medicus...* S. 27. Ориг.: [Quaecunq;ue non sanant medicamenta, ea ferrum sanat; ea ferrum non sanat, ea ignis sanat; quae ignis non sanat, ea incurabilia putare oportet].

⁴¹ Ibid. S. 26. Ориг.: [occasio dicitur anima curationis].

⁴² Ibid. S. 43. Ориг.: [Morbis medemur, nec irascimur].

⁴³ Ibid. S. 96. Ориг.: [Nam si placitum fuerit Deo, inquit, tunc convalescemus; sin minus neque medicamenta proderunt].

⁴⁴ Newton H. *Misery to Mirth: Recovery from illness in Early Modern England*. Oxford: Oxford University Press, 2018. P. 136–137.

⁴⁵ Paek S. “Physicke for Body and Soule”: Medicine and religion in Early Modern England: a thesis (master of arts in history of science, technology and medicine). Norman, Oklahoma: The University of Oklahoma, 2021. P. 20–21.

⁴⁶ Koenig H. Religion and medicine I: historical background and reasons for separation. *International journal of psychiatry in medicine*. 2000. Vol. 30. Is. 4. P. 386–391.

рече саму віру, але гостро виступає проти її крайніх, ірраціональних форм, які паралізують людську дію та знецінюють працю лікаря.

Сикст не вступає в теологічну полеміку, а вдається до саркастичного аргументу, доводячи логіку своїх опонентів до абсурду: «Тоді, слідуючи цій логіці, нехай ці люди взагалі нічого не їдять і не п'ють! Адже якщо Бог так вирішить, вони житимуть ... і все одно дістануться до призначеного їм місця!» Завершуючи цей пасаж емоційним вигуком «О, яка дурість!», Сикст утверджує медицину як раціональну практику, що не суперечить вірі, а є необхідним інструментом, через який «благодіяння долі до нас приходять»⁴⁷. Отже, він захищає не лише свою професію, а й саму ідею людської відповідальності за власне здоров'я.

Сикст гостро критикує також професійні вади, поширені в його час. Він засуджує шарлатанство та приховування знань, протиставляючи «сучасних димних мандрівних цілительів», що пропонують панацеї, відкритості стародавніх лікарів, які «нічого собі не залишали, а все нам передали»⁴⁸.

Не менш важливою є і відповідальність лікаря за свої прогнози. Сикст визнає, що лікар не всесильний, і численні смерті не ганьблять його репутацію, «якщо він заздалегідь передвідчав, що трапиться»⁴⁹. Проте він засуджує «поганих лікарів», які через лінь або некомпетентність передчасно впадають у відчай і відмовляються від лікування складних, але не безнадійних випадків. Подібні настрої були поширеними в ренесансній медицині. Андреас Везалій у *De humani corporis fabrica* (1543) прямо критикує практику «неосвічених хірургів» і тих, хто, прикриваючись традицією, нехтував перевіркою на практиці, завдаючи шкоди пацієнтам⁵⁰. Парацельс у *Opus Paramirum* так само засуджував «лікарів-торгашів» (*Medici mercatores*), які приховували знання, продаючи їх за гроші, і наголошував, що істинний лікар повинен ділитися мудрістю задля добра хворого, а не власної вигоди⁵¹.

Ще більш гострої критики зазнають ті, хто, женучись за славою, свідомо шкодять пацієнтам. Сикст згадує про лікарів, які «навмисно посилювали та провокували хвороби, аби потім з більшою славою їхвилікувати», але в результаті часто «не могли впоратися з цими недугами, або ж перемагали їх ціною великих страждань нещасних хворих»⁵². Така практика, на думку Сикста, прямо суперечить головному обов'язку лікаря. Подібна критика лікарської амбіційності зустрічається і в культурі ранньомодерної Європи, зокрема в сатиричній літературі, наприклад, у комедіях Мольєра, де лікарі часто постають як комічні шарлатани, що маніпулюють недугами заради власної вигоди⁵³.

Сикст також розглядає психологічний і етичний бік взаємин лікаря та пацієнта. Він ставить питання: чи завжди лікар має говорити всю правду? Слідуючи за Сенекою, він припускає можливість «терапевтичної брехні»: «деякі [хвороби] слід лікувати без відома хворих, [бо] багатьом причиною смерті було знати свою хворобу»⁵⁴. Це виправдано, на його думку, коли йдеться про слабких або вразливих людей, для яких тяжкий діагноз може зламати дух. Такий підхід відображає давню традицію медичної етики, де турботлива обачність інколи переважала принцип повної відвертості⁵⁵.

Водночас лікар, на думку Сикста, має бути готовим і до мінливості людської вдачі та невдячності. Він ілюструє це сатиричним чотиривіршем, який влучно описує три етапи ставлення пацієнта до свого рятівника:

*Три обличчя лікар має: перше – коли його просять, Ангельське; друге – коли, мов сам Бог, він зілєння приносить. Та коли,вилікувавши, плату за хворобу вимагає, Жажливим сатаною він в очах постає*⁵⁶.

Цей гіркий гумор, як зазначає Сикст, відображає спостереження, підкріплене ще авторитетом Гіппократа, про те, що пацієнти, «поки борються з хворобою ... немов Бога, ліка-

⁴⁷ Syxt E. *Commentarius Medicus...* S. 96. Ориг.: [“beneficium fati per huius [medici] manus venit”].

⁴⁸ Ibid. S. 53. Ориг.: [Malunt imitari modernos fumivendulos circulatores ... Vide veteres illos, qui nihil sibi asservabant, sed omnia ad nos transfuderunt].

⁴⁹ Ibid. S. 44. Ориг.: [si ante praesenserit quid eventurum sit].

⁵⁰ Vesalius A. *De humani corporis fabrica libri septem*. Basileae, 1543. Book I, Prologue. S. 7–10.

⁵¹ Paracelsus. *Opus Paramirum*, in: *Essential Theoretical Writings / Edited and translated with a Commentary and Introduction* by A. Weeks. Leiden; Boston, 2008. S. 259–262.

⁵² Syxt E. *Commentarius Medicus...* S. 53. Ориг.: [Multi quos auxerant morbos, & irritaverant ut maiore gloria sanarent, non potuerant discutere, aut cum magna miserorum vexatione vicerunt].

⁵³ Molière J. *L'Amour médecin*. Comédie. Paris: Chez Claude Barbin, 1674. 102 p.

⁵⁴ Syxt E. *Commentarius Medicus...* S. 48. Ориг.: [“causa multius moriendi fuit, morbum suum nosse”].

⁵⁵ Sokol D. A historical overview of the truth-telling debate in the doctor–patient relationship. *Journal of the Royal Society of Medicine*. 2006. Vol. 99. № 12. P. 632–637.

⁵⁶ Syxt E. *Commentarius Medicus...* S. 48. Ориг.: [Tres medicus facies habet; vna, quando rogatur / Angelicam; mox est, cum iuvat ipse Deus. / Post vbi curato poscit sua praemia morbo, / Horridus apparet, terribilifq; fathan].

ря шанують, але ж, перемигши хворобу, ледь з ним розмовляють»⁵⁷. Отже, в уявленнях Сикста, ідеальний лікар – це не просто ремісник, а мудрець, що володіє як медичним мистецтвом, так і глибоким розумінням людської природи, її слабкостей та страхів.

Жінка, здоров'я та мораль: погляд Еразма Сикста крізь призму античних авторитетів

У своїх «Коментарях» Еразм Сикст приділяє окрему увагу жіночому здоров'ю, розглядаючи його не лише з фізіологічного, а й із соціально-морального погляду. Коментуючи Сенеку, він розвиває тезу про те, що погіршення здоров'я сучасних йому жінок є прямим наслідком зміни їхнього способу життя та відходу від традиційної, більш «природної» моделі поведінки.

Відправною точкою для його роздумів стає спостереження, що суперечить авторитету Гіппократа. Якщо «найвеличніший з лікарів» стверджував, що жінки не страждають на подагру та не лисіють, то Сикст (слідом за Сенекою) констатує: «А тим часом жінки нашого часу вже й волоссям бідні, і на ноги скаржаться»⁵⁸. Причину цієї деградації здоров'я він вбачає не в зміні біологічної природи, а в зміні способу життя: «Не змінилася природа жінок, а життя»⁵⁹. На його думку, жінки, зрівнявшись із чоловіками в «розпусті та надмірностях» (*virogum licentiam*), зрівнялися і в «хворобах, притаманних чоловічим тілам» (*corporum quoque virilium vitia*). Отже, вони «втратили природні привілеї своєї статі через власні вади» і були «засуджені на чоловічі хвороби».

Подібні мотиви простежуються і в ширшому медичному дискурсі ранньомодерної Європи. Автори дієтичних трактатів XVII ст. таврували «ледачих» жінок, які «живуть у розкошах», наголошуючи, що від цього вони «товстішають, блідніють і хворіють», а також стають схильними до «розпусних думок»⁶⁰. Ще гостріше засуджувалися модні практики тілесної саморегуляції: навмисне «висушування крові» через надмірне вживання перцю, сушених зерен чи пиття оцту задля блідості та стрункості. Такі практики, за сучасними авторами описів, призводили до «слабкості», смороду з рота та навіть раптової смерті⁶¹. Усе це показує, що думка Сикста про втрату «жіночих привілеїв» через «чоловічі» звички та надмірності була типовою частиною моральних уявлень того часу.

Сикст не обмежується загальними твердженнями, а вдається до гострої критики конкретних звичаїв. Звертаючись до реалій тогочасної Речі Посполитої, він висловлює бажання, щоб його міркування були донесені до «польських жінок», аби ті, «немов у дзеркалі, побачили свої сучасні звичаї – адже в них тепер не прийнято цілуватися, а радше частувати одна одну вином»⁶². Це спостереження показує, що Сикст пов'язував жіноче пияцтво з погіршенням здоров'я і вважав його ознакою морального занепаду суспільства.

Крім того, спираючись на власний лікарський досвід, Сикст указує на можливий зв'язок між різними, здавалося б, непов'язаними хворобами в жінок. Він пише, що ті, хто заразився сифілісом («Венеричною Моровицею»), нерідко страждали і від ковтуна – неприємної хвороби волосся, поширеної в регіоні. Це показує, що він помічав, як одна серйозна недуга може «тягнути» за собою іншу, найімовірніше, через те, що організм ставав слабким і вразливим. Варто зазначити, що тема ковтуна та сифілісу не вперше з'являється у працях львівського лікаря; зокрема в праці «Про Теплиці в Шклі» це єдині дві хвороби, яким він присвятив цілі окремі розділи⁶³.

Фізіологічні ж особливості, такі, як менструальний цикл, розглядаються ним у рамках гуморальної теорії. Сикст пояснює можливе випадіння волосся у жінок після припинення менструацій тим, що «менструальна матерія», не знаходячи природного виходу, «повзе вгору» до голови і «роз'їдає коріння волосся»⁶⁴.

Ідея, що менструальна матерія, не маючи природного виходу, може «підніматися» вгору й уражати інші частини тіла, була поширеною в ранньомодерній медицині. Ще Гіппократ зазначав, що затримка місячних «неминуче веде до хвороб» і може проявлятися іншими шляхами⁶⁵. Згодом це пояснювали явищем так званих вікарних менструацій (*vicarious menstruation*), коли кровотечі виникали з носа, рота чи навіть крізь шкіру. Така інтер-

⁵⁷ Syxt E. *Commentarius Medicus...* S. 47. Ориг.: [..qui dum conflictantur cum morbo, et inter spem ac metum trahuntur, tunc veluti Deum medicum venerantur, at vero, victo morbo, vix eundem alloquuntur].

⁵⁸ Ibid. S. 84. Ориг.: [Atqui hae iam & capillis destituuntur & pedibus aegrae sunt].

⁵⁹ Ibid. S. 85. Ориг.: [Non mutata feminarum natura sed vita est].

⁶⁰ Albala K. *Eating Right in the Renaissance...* P. 158.

⁶¹ Ibid. P. 163–164.

⁶² Syxt E. *Commentarius Medicus...* S. 87. Ориг.: [“apud quas non est osculum dare, sed potius vinum propinare”].

⁶³ Макар Я.-Ю. Бальнеологічний трактат Еразма Сикста... С. 14–18.

⁶⁴ Syxt E. *Commentarius Medicus...* S. 86. Ориг.: [“ad caput surrepat ... potest radices pilorum corrodere”].

⁶⁵ Hippocrates. *Diseases of Women I*, in: Hippocrates, *Works*. Vol. II / Ed. and trans. Paul Potter. Loeb Classical Library 477. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2012. I. 1. P. 128–131.

претація узгоджувалася з гуморальною моделлю організму, де надлишок рідин шукає альтернативні виходи, і залишалася поширеною до XVIII ст.⁶⁶

Отже, у поглядах Еразма Сикста на жіноче здоров'я тісно переплітаються медичні теорії його часу, гострі соціальні спостереження та моралізаторські настанови. Він постає як прихильник традиційних уявлень про «жіночу природу», вважаючи, що відхід від неї та перейняття «чоловічих» вад (насамперед, нестриманості) веде до втрати жінками природного імунітету та виникнення хвороб, що раніше вважалися суто чоловічими.

Лікар як гуманіст: риторичні стратегії та художні образи в «Коментарях»

Праця Еразма Сикста є не лише медичним, а й гуманістичним текстом, де форма викладу та риторична майстерність мають не менше значення, ніж сам зміст. Сикст використовує широкий арсенал художніх засобів, щоб зробити свій коментар переконливим та цікавим для освіченого читача, демонструючи, що медицина для нього – це одне з «благородних мистецтв».

Ключовим інструментом для пояснення складних медичних концепцій для Сикста є аналогії та метафори. Він постійно переводить абстрактні теорії гуморальної патології на мову яскравих, наочних образів. Ось лише кілька прикладів його метафоричного мислення:

1. медицина як «квітучий сад» (*viridarium*), з якого він, ніби дбайливий садівник, «збирає» перлини мудрості, розсіпані у творах Сенеки;
2. хвороби як «воїни з Троянського коня», що виходять із надмірної та вишуканої їжі, щоб атакувати організм зсередини;
3. «природне тепло» як «вогонь», який надлишок їжі та пиття гасить, «немов сирі дрова»;
4. складна анатомія як «Гордіїв вузол», на який схоже переплетення судин у ділянці геніталій, що пояснює складність хірургічних втручань;
5. гнів як «точильний камінь хоробрості» – метафора, яку автор запозичує у філософів, щоб її спростувати за допомогою медичних аргументів.

Метафори мали важливе значення в медицині: вони допомагали пояснювати тілесні процеси й робили мову лікаря зрозумілою пацієнтові. У ранньомодерних текстах біль і страждання часто описувалися через образи, що надавали їм культурного сенсу в межах гуморальної моделі.

Сикст активно використовує поетичні цитати та прислів'я, щоб посилити аргументи й показати ерудицію.

Особливо показовим є його звернення до сатиричної поезії для обговорення фізіологічної теми кишкових газів. Заявивши, що їх затримка може викликати сильні колики, Сикст робить несподіваний відступ і, «щоб розслабити душу читача»⁶⁷, наводить чотири-вірш грецького поета Нікарха. Вірш у жартівливій формі проголошує «царську владу» кишкових газів: затримані, вони можуть «вбити» людину, але, вийшовши на волю з гучним звуком, вони її «рятують».

Таке, на перший погляд, несподіване поєднання «високої» вченості з «низовими» темами є типовим для ренесансного гуманізму, який прагнув охопити всі сторони людського життя. На відміну від суворой схоластики, гуманісти не цуралися сміху, іронії чи тілесності, убачаючи в них спосіб пізнання людини. Приклади цього знаходимо в «Похвалі Глупоті» Еразма Роттердамського⁶⁸.

У цю добу межа між «високою» та «народною» культурою була рухомою⁶⁹. Освічені люди, подібні до Сикста, жили в обох світах: вони читали античних авторів і водночас знали народні вислови. Тому включення ним «непрстойного» віршика до медичного трактату – не випадковість, а риторичний прийом, що «олюднює» текст, наближує автора до читача й показує його належність до гуманістичної традиції, яка не боялася сміятися.

Нарешті, текст «Коментарів» пронизаний особистим голосом автора. Сикст не ховається за авторитетами, а виступає як активний модератор діалогу. Він прямо звертається до читача («Суди сам...», с. 26), висловлює власні емоції («О, Дурнота!», с. 96), ділиться своїми сумнівами та досвідом. Це перетворює «Коментарі» з безособового трактату на живу інтелектуальну розмову, де лікар, філософ і гуманіст Еразм Сикст постає як цілісна та яскрава особистість. Його стиль демонструє, що для справжнього гуманіста медицина невіддільна від риторики, поезії та глибокого розуміння людської природи.

⁶⁶ King H. The disease of virgins: green sickness, chlorosis and the problems of puberty. London: Routledge, 2004. P. 22–23.

⁶⁷ Syxt E. Commentarius Medicus... S. 102. Ориг.: [...quos ut laxem animum legentis adscribo].

⁶⁸ Роттердамський Е. Похвала Глупоті. *Домашні бесіди* / Пер. з лат. В. Литвинова, Й. Кобова. Київ: Основи, 1993. 319 с.

⁶⁹ Burke P. El Renacimiento Italiano: Cultura y sociedad en Italia. Madrid: Alianza Editorial, 1999. P. 246–247.

Висновки. Аналіз «Медичних коментарів» Еразма Сикста показує, що ця праця є не просто збіркою цитат, а оригінальною спробою поєднати стоїчну філософію Сенеки з медичною традицією Гіппократа та Галена. Для львівського лікаря турбота про здоров'я тіла була невіддільною від турботи про душу, що і є головною ідеєю його книги.

Сикст трактує медицину значно ширше, ніж просто лікування хвороб. Вона постає в нього як морально-філософська практика, що було характерно для гуманістичної думки його доби. Його постійний наголос на профілактиці, самоконтролі та поміркованості перетворює відому концепцію «шести неприродних речей» на своєрідний етичний кодекс. У такому підході хвороба часто виглядає як наслідок не лише фізіологічних, а й моральних вад, зокрема нестриманості.

Водночас Сикст виглядає як типовий представник ренесансного гуманізму: ерудит, що міцно стоїть на основі античної традиції, але водночас відкритий до нових ідей. Він використовує класичну гуморальну теорію, проте його посилення на анатома Везалія чи теорію зараження Фракасторо свідчать про обізнаність із сучасними йому науковими досягненнями. Його прагнення знайти раціональне, фізіологічне пояснення для складних психосоматичних станів показує його як мислителя перехідної епохи.

Нарешті, ця праця є важливим свідченням високого рівня інтелектуального життя у Львові XVII ст. Еразм Сикст, як представник міської еліти, демонструє свою повну включеність у європейський науковий простір. Його «Коментарі», уперше повністю проаналізовані, відкривають нові можливості для вивчення історії науки та культури на українських землях у ранньомодерну добу.

References

- Albala, K. (2002). *Eating right in the Renaissance*. Berkeley–Los Angeles–London, USA–England.
- Boniecki, A. (2002). *Urzednicy wojewodztwa kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII w. Spisy [Officials of the Kyiv and Chernihiv provinces 15th–18th c. Censuses]*. Kórnik, Poland.
- Burke, P. (1999). *El Renacimiento Italiano: Cultura y sociedad en Italia [The Italian Renaissance: Culture and society in Italy]*. Madrid, Spain.
- Dowgialo, J. (2015). Erazm Sykst i jego koncepcje hydrogeologiczne [Erasmus Sykst and his hydrogeological concepts]. *Przegląd Geologiczny – Geological review*, 63, 10/1, P. 684.
- Isaievych, Ya. (2002). *Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy [Ukrainian book publishing: origins, development, problems]*. Lviv, Ukraine.
- Kapral, M. (2010). *Urzednicy miasta Lwowa w XIII–XVIII w. [Officials of the city of Lviv in the 13th–18th c.]*. Toruń, Poland.
- King, H. (2004). *The disease of virgins: green sickness, chlorosis and the problems of puberty*. London, England.
- Koenig, H. (2000). Religion and medicine I: historical background and reasons for separation. *International journal of psychiatry in medicine*, 30, 4, P. 386–391.
- Lindemann, M. (1999). *Medicine and society in Early Modern Europe*. Cambridge, England.
- Makar, Ya.-Yu. (2024). Balneolohichniy traktat Erazma Syksta «Pro teplytsi v Shkli» [Erasmus Sixtus' balneological treatise "On Greenhouses in Shkli"]. *Z istorii Zakhidnoukrainskykh zemel – From the history of Western Ukrainian lands*, 20, P. 14–18.
- Newton, H. (2018). *Misery to Mirth: Recovery from illness in Early Modern England*. Oxford, England.
- Paek, S. (2021). "Physicke for Body and Soule": Medicine and religion in Early Modern England: a thesis (master of arts in history of science, technology and medicine). Oklahoma, USA.
- Rotterdamskyi, E. (1993). *Pokhvata Hlupoti. Domashni besidy [In praise of Folly. Domestic discourses]*. Kyiv, Ukraine.
- Różycki, E. (1991). *Z dziejów książki we Lwowie w XVII w.: studia nad introligatorstwem i handlem książką [The history of books in Lviv in the 17th c.: studies of bookbinding and book trade]*. Katowice, Poland.
- Shevchenko-Savchynska, L., Balashov, K. (2012). *Davnia literatura: z polonu stereotypiv [Ancient literature: breaking free from stereotypes]*. Kyiv, Ukraine.
- Skoczek, J. (1939). *Lwowski inwentarz biblioteczny w epoce renesansu [Lviv library inventories in the Renaissance period]*. Lviv, Ukraine.
- Sokol, D. (2006). A historical overview of the truth-telling debate in the doctor–patient relationship. *Journal of the Royal Society of Medicine*, 99, 12, P. 632–637.
- Zubrzycki, D. (1844). *Kronika miasta Lwowa [Chronicle of the city of Lviv]*. Lviv, Ukraine.
- Zymorovych, B. (2002). *Potriinyi Lviv. Leopoldis Triplex [Triple Lviv. Leopoldis Triplex]*. Lviv, Ukraine.

Макар Ярослав-Юрій – аспірант кафедри історії гуманітарного факультету Українського католицького університету (Львів, Україна).

Makar Yaroslav-Yurii – postgraduate student, department of history, faculty of humanities Ukrainian Catholic university (Lviv, Ukraine).

E-mail: ymakar@ucu.edu.ua

Дата подання: 5 листопада 2025 р.

Дата затвердження до друку: 18 січня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Макар, Я-Ю. Медицина, філософія та етика у «Коментарях до творів Сенеки» Еразма Сикста. *Сіверянський літопис*. 2026. № 1. С. 13–23. DOI: 10.58407/litopis.260102.

Цитування за стандартом APA

Makar, Ya-Yu. (2026). Medytsyna, filozofii ta etyka u «Komentariakh do tvoriv Seneky» Erazma Syksta [Medicine, philosophy and ethics in Erasmus Sixt's Commentarius medicus in L. Annaei Senecae opera (1627)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 13–23. DOI: 10.58407/litopis.260102.

ПРОБЛЕМИ МОДЕРНОЇ ТА СУЧАСНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(438-21)«199/20»:[329.15:316.75:316.648.4]:81'373.21

Тетяна Коваленко

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ДЕКОМУНІЗАЦІЇ ТОПОНІМІКИ: СИМВОЛІЧНІ БИТВИ ЗА МІСЬКИЙ ПРОСТІР У ПОЛЬЩІ

THE EUROPEAN EXPERIENCE OF DECOMMUNIZATION OF TOPONYMY: SYMBOLIC BATTLES FOR URBAN SPACE IN POLAND

DOI: 10.58407/litopis.260103

© Т. Коваленко, 2026. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8309-8071>

Метою статті є аналіз польського досвіду декомунізації топоніміки, а саме правового підґрунтя та системності цих змін, з'ясування нових символічних акцентів у міському просторі та символізму змінених назв, а також виявлення регіональних закономірностей та відмінностей у підходах до цього процесу, ставлення суспільства до декомунізації топоніміки та динаміки колективної пам'яті.

Дослідження ґрунтується на **методологічних принципах** історизму, наукової об'єктивності та системності, що дозволило комплексно підійти до вивчення заявленої проблематики. Для досягнення поставленої мети застосовано сукупність загальнонаукових (аналіз, синтез, індукція, дедукція) та спеціальних (історико-типологічний, історико-системний, історико-порівняльний, історико-генетичний, предметно-хронологічний) методів. **Наукова новизна** полягає в комплексному дослідженні європейського досвіду декомунізації топоніміки на прикладі Польщі, включно з порівняльним аналізом регіональних методів, ідентифікацією нових символічних акцентів у міському просторі та поєднанні правового й соціологічного підходів для оцінки цього процесу.

Висновки. З початком демократичних перетворень декомунізація топоніміки стала інструментом відновлення історичної пам'яті. Хоча процес мав загальнопольський характер, його реалізація була неоднорідною. На прикладі Кракова, Варшави та західних регіонів показано, що місцеві громади надавали перевагу різним підходам. Закон 2016 р. мав на меті повне очищення топоніміки від комуністичних назв та надав особливих важелів представникам виконавчої влади на місцях. Це викликало значний резонанс у суспільстві не через ностальгію за комуністичним минулим, а у зв'язку з прагненням громад захиститися від нав'язування уніфікованих наративів згори.

Ключові слова: топоніміка, декомунізація, європейський досвід, Польща, міський простір, символи.

The purpose of the publication is to analyse the Polish experience of decommunization of place names (toponymy), specifically the legal basis and political context of these changes, the new symbolic emphases in urban spaces and the symbolism of the changed names as well as to identify regional patterns and differences in approaches to this process, and to explore society's attitude towards the decommunization of toponymy and the dynamics of collective memory.

The research is based on the **methodological principles** of historicism, scientific objectivity, and systematicity to provide a comprehensive analysis of the study issues. To achieve the aim, a combination of general scientific (analysis, synthesis, induction, deduction) and special (historical-typological, historical-systemic, historical-comparative, historical-genetic, subject-chronological) methods was used. **The scientific novelty** is the comprehensive investigation of the European experience of decommunization of toponymy, using Poland as a case study (including a comparative analysis of regional methods, the identification of new symbolic accents in urban space, and a combination of legal and sociological approaches to examine the process).

Conclusions. *With the onset of democratic transformations, the decommunization of toponymy became an instrument for restoring historical memory. Although the process was nationwide, its implementation was heterogeneous. Examples of Krakow, Warsaw, and the western regions show that local communities preferred different approaches. The law, enacted in 2016, aimed at a complete cleansing of toponymy from communist names and gave special leverage to representatives of the local executive authorities. This caused a significant public outcry, not because of nostalgia for the communist past, but because communities desired to protect themselves from the imposition of unified narratives from above.*

Key words: *toponymy, decommunization, European experience, Poland, urban space, symbols.*

Демократичні перетворення в Польщі, яка першою з країн Центральної та Південно-Східної Європи вийшла з радянської сфери впливу, спричинили масштабний перегляд матеріальної та духовної спадщини комуністичного минулого. Посткомуністичні трансформації торкнулися й міської топоніміки, а її декомунізація стала важливим аспектом змін у символічному просторі польських міст. Адаже топоніми, або назви місць, не є суто географічними маркерами. Як зазначає ізраїльський дослідник Маоз Азаріягу, «назви вулиць відіграють важливу роль в обґрунтуванні панівного соціально-політичного порядку та його особливої “теорії світу” в міському пейзажі»¹. Саме тому усунення з публічного простору назв, що вшановують комуністичний режим, нерозривно пов’язане з колективною пам’яттю.

Беручи до уваги висновок британського соціолога Пола Коннертона про те, що «образи минулого та зібране у пам’яті знання про минуле передаються та підтримуються через (більш чи менш ритуалізоване) відтворення / перформенс або певного роду дійство»², зазначимо, що суспільства «пам’ятають» також через практики найменування урбанонімів. Адаже в міській топоніміці закодовані конкретні історичні нарративи, які допомагають увічнити та передати спогади наступним поколінням. Свідомо чи ні, мешканці міст взаємодіють з ними щодня, у такий спосіб формуючи власну колективну пам’ять на підставі символів та образів, що несе в собі міська топоніміка.

Розбираючи «пам’ять міста», німецька історикиня і культурологиня Аллейда Ассман зазначала, що «місця мають назви та історію чи історії, вони приховують у собі минуле...»³. У назвах вулиць, що прославляли та героїзували «народну владу» і конкретних діячів Польської Народної Республіки (ПНР), події, дати, річниці⁴, був закладений ідеологічний вплив на суспільство. Ці місця пам’яті (*lieux de mémoire*)⁴ були інструментом пропаганди, оскільки вони легітимізували комуністичний режим і тоталітарну ідеологію, наслідками яких були переслідування, масові репресії та інші злочини проти людства. І тому декомунізація міської топоніміки є важливою для переосмислення минулого та формування нової ідентичності суспільства, вільної від тоталітарних символів.

У цьому контексті символічні битви за міський простір в Україні є одним із інструментів боротьби з російською пропагандою та її основоположною тезою про «один народ», а також у відстоюванні власної ідентичності. Як ці процеси відбувалися в Польщі? Що стало поштовхом для початку декомунізації топоніміки? Чи супроводжувався цей процес широкими суспільними дискусіями? Як місцева ідентичність вплинула на вибір нових символів? Вивчення цих питань дасть змогу отримати комплексну картину польського досвіду, що становить інтерес у контексті декомунізації топоніміки в Україні.

Перші перейменування топонімів, а саме дев’ять, було здійснено в Польщі у 1988 р. Уже наступного року відбулися частково вільні парламентські вибори, на яких опозиція, представлена рухом «Солідарність», здобула переважну більшість депутатських мандатів. Це стало першим кроком до демонтажу комуністичного режиму та потужним поштовхом для нових, більш масштабних перейменувань. Найбільших змін публічний простір польських населених пунктів зазнав у 1990 р. – тоді відбулося 1135 перейменувань топонімів, назви яких прославляли комуністичний режим та його ідеологію. Цей рік був переломним і в багатьох інших аспектах: відбулися вільні місцеві вибори, президентом було обрано Леха Валенсу, і декомунізація топоніміки стала символічною легітимізацією цих політичних змін. Протягом 1993–1997 рр. темпи декомунізації міської топоніміки в Польщі сповільнилися, що збігається з поверненням лівих сил до влади на центральному рівні. Це значною мірою пригальмувало ініціативи з перейменувань урбанонімів, оскільки нова влада не надавала цьому питанню пріоритету. Ситуація змінилася наприкінці ХХ ст., коли до влади повернулися політичні сили, які походили з руху «Солідарність» та які відновили політику подолання наслідків комуністичного минулого.

¹ Azaryahu M. The power of commemorative street names. *Environment and planning D: society and space*. 1996. Vol. 14. P. 312.

² Коннертон П. Як суспільства пам’ятають. Київ: Ніка-Центр, 2004. С. 19.

³ Ассман А. Пам’ять міста. *Питання літературознавства*. 2015. № 92. С. 10.

⁴ Nora P. Between memory and history: Les Lieux de Mémoire. *Representations. Special issue: memory and counter-memory*. 1989. No 26. P. 18–19.

Рік	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	Без року
Кількість	9	298	1135	273	123	66	27	2	1	28	55	90
%	0.43%	14.14%	53.87%	12.96%	5.84%	3.13%	1.28%	0.09%	0.05%	1.33%	2.61%	4.27%

* Динаміку прослідкувала Ельжбета Халас на основі аналізу 2107 перейменувань вулиць, площ і мостів, здійснених у 254 населених пунктах на території всієї Польщі у 1988–1998 рр. та зафіксованих в Офіційних вісниках воєводства⁵.

Замінені в цей період топоніми можна умовно поділити на кілька тематичних груп. Найбільш поширеними були назви, присвячені радянським та польським комуністичним діячам. У цьому ідеологічному пантеоні найвище місце посідали Володимир Ленін та Йосип Сталін (ім'я останнього зникло в більшості польських міст на хвилі «відлиги»). Часто вшановували постатей, пов'язаних з Червоною / Радянською армією, таких, як Георгій Жуков та Костянтин Рокоссовський. Ідеологічне «братерство» народів підкреслювалося через увічнення імен радянських комуністів польського походження, зокрема Фелікса Дзержинського. Варто також згадати Вінцента Пстровського – шахтаря, навколо якого в Польщі розгорнулася пропагандистська кампанія, що наслідувала радянську стахановську модель. Символами підпорядкування радянській моделі та культурній інтеграції стали імена відомих російських і радянських діячів культури та науки, зокрема Олександра Пушкіна, Максима Горького або Івана Павлова. Окрему групу становили імена, що символізували світовий робітничий та комуністичний рух (Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Роза Люксембург). Інтернаціональний характер комунізму підкреслювався назвами на честь марксистських / комуністичних діячів з інших країн, таких, як Георгій Димитров, Патріс Лумумба або Сальвадор Альєнде⁶.

Значну частину топонімів присвячували пов'язаним з комунізмом збройним силам (Червона / Радянська Армія, Гвардія Людова / Армія Людова, 1-ша Армія Війська Польського) та організаціям (Союз польської молоді, Союз соціалістичної молоді). Міська топонімія прославляла ключові події, які були основою радянської історіографії: Жовтнева революція, День Перемоги у Другій світовій війні – 9 травня, Битва під Сталінградом, а також 1 травня, що символізувало міжнародну солідарність трудящих. Події з історії ПНР теж мали важливе значення: Маніфест Польського комітету національного визволення (або Липневий маніфест чи його дата – вул. 22 Липня), створення Польської об'єднаної робітничої партії (вул. 15 Грудня), чергові річниці існування Польської Народної Республіки (вул. 10-річчя / 15-річчя / 20-річчя / 25-річчя / 30-річчя / 35-річчя / 40-річчя ПНР). Крім того, деякі назви увічнювали вступ радянських військ до польських населених пунктів під час Другої світової війни, часто називаючи ці події «визволенням». Ідеї трудового суперництва та соціально-економічних перетворень також знайшли своє відображення в топоніміці: вул. Передовиків Праці або Аграрної Реформи⁷.

Аналіз нових топонімів свідчить про значну індивідуалізацію та локалізацію символічного простору польських міст: різноманітність нових назв була на 30% вищою, ніж у заміненних. Особові топоніми, як правило, замінювалися на інші, що увічнювали історичних діячів. Водночас половина назв, які стосувалися ідей, подій або організацій, була замінена на нейтральні, що свідчить про тенденцію до деідеологізації практик номінації в посткомуністичний період та підкреслює прагнення відмовитися від ідеологічно забарвленої міської топоніміки. Нова топоніміка демонструє домінування імен, що символізують національну незалежність та боротьбу за неї. Серед особових назв найчастіше трапляються Іван Павло II, Стефан Вишинський, Ежи Попелюшко, Юзеф Пілсудський, Владислав Андерс, Юзеф Галлер, Вітольд Пілецький та Леопольд Окулицький. У сфері культури лідерами є Чеслав Мілош, Віслава Шимборська, Чеслав Немен і Яцек Качмарський. Назви, що раніше вшановували Червону / Радянську армію, були замінені на символи польського героїзму, такі, як Польські Легіони, Армія Крайова, Герої Монте-Кассіно та Солідарність. Найчастіше увічнюваними датами стали 11 листопада (день відновлення незалежності) та 3 травня (день прийняття першої польської конституції в 1791 р.)⁸.

Декомунізація міської топоніміки в Польщі мала регіональні особливості. Масштабні руйнування Варшави в роки Другої світової війни створили передумови для ширшого ідеологічного оновлення міського простору в комуністичні часи. Цей процес охоплював як створення нових вулиць, так і навмисне знесення деяких старих. У назвах, що з'явили-

⁵ Hałas E. Polityka symboliczna i pamięć zbiorowa. Zmiany nazw ulic po komunizmie. Zmiana czy stagnacja? Społeczeństwo polskie po czterech latach transformacji. Warszawa: Wyd-wo naukowe "Scholar", 2004. P. 132.

⁶ Różycki B. Przemianowywanie ulic w Polsce 1989–2016. Charakterystyka zagadnienia. W kręgu wyobrażeń zbiorowych. Polityka, władza, społeczeństwo. Łódź: Wyd-wo uniwersytetu Łódzkiego, 2019. P. 147, 157.

⁷ Ibid. P. 148.

⁸ Hałas E. Polityka symboliczna i pamięć zbiorowa... P. 133–136, 144–145.

ся в ході декомунізації наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., переважали посилення саме на Другу світову війну. Значна частина нових топонімів була присвячена військовим діячам: як тим, хто належать до загальнонаціонального канону, так і тим, чия діяльність була локалізована у Варшаві, особливо учасникам Варшавського повстання 1944 р.⁹

Краків є прикладом міста, яке активно використало декомунізацію топоніміки для локалізації історичної пам'яті. Перейменування урбанонімів дозволило увічнити імена діячів, безпосередньо пов'язаних з історією міста: місцевих науковців, митців, громадських активістів, меценатів, військових, а також учасників антикомуністичного опору. Аналіз перейменувань показує, що лише незначна частка (менше 20%) вулиць отримала назви на честь осіб, які радше вважаються частиною загальнонаціональної історії Польщі. Крім того, варто зазначити, що Краків виявився одним із найбільш послідовних у відмові від увічнення осіб, чия діяльність асоціювалася з комуністичним режимом¹⁰.

Опольське, Любуське, Нижньосілезьке, Вармінсько-Мазурське, Сілезьке та Західнопоморське воєводства – тобто так звані «Повернені території», які увійшли до складу Польщі після Другої світової війни, навпаки, демонстрували найбільшу толерантність до збереження комуністичних назв. Це явище пов'язане з історичними особливостями цих земель, що протягом довгого часу називали сильного впливу німецької культури, тоді як їх «повоєнна полонізація була одним із елементів процесу консолідації єдиної національної держави комуністичною владою»¹¹. Загалом, під час цієї – першої – хвилі перейменувань топоніміки в багатьох польських регіонах з'явилися унікальні місцеві назви, що відображає зростання інтересу до локальної історії та зміцнення місцевої ідентичності. З іншого боку, спостерігалася тенденція до вшанування універсальних, загальнопольських героїв, що можна розцінювати як боротьбу за централізовану колективну пам'ять, яка формує уніфіковане бачення історії держави. Прикладом цього є поява площі Тадеуша Костюшки в Щецині¹². Хоча місто не належало до Польщі за часів діяльності цього польського патріота, і він не мав значного впливу на його історію, ушанування Тадеуша Костюшки тут є частиною загальнодержавної політики увічнення універсальних героїв.

У період 1989–2016 рр. правова система Республіки Польща надавала ключові повноваження місцевому самоврядуванню в питаннях перейменування міської топоніміки, тоді як роль центральної влади обмежувалася визначенням загальних регуляторних рамок. З часу свого заснування в 1999 р. Інститут національної пам'яті виступав інституційним ініціатором декомунізації публічного простору. Наприклад, у 2007 р. його голова Януш Куртика надіслав офіційні листи до 138 гмін, у яких вказував назви вулиць, що вшановують нацистську та комуністичну ідеології. Цей документ викликав загальне обурення місцевої влади. За даними досліджень, тільки 37 гмін (менше 30 %) відповіли на ці листи, причому лише 6 із них поставилися до ініціативи позитивно. Мешканці, які виступали проти змін, найчастіше наводили аргументи, пов'язані з необхідністю нести певні фінансові витрати. У 2008 р. Краківське відділення Інституту національної пам'яті представило інший підхід, який став зразком для загальнонаціонального освітнього проекту «Патрони наших вулиць». Його головною метою була активізація дітей та учнів, зокрема скаутів, оскільки саме вони отримували спеціальні видання з біографіями історичних постатей. Проект не мав на меті безпосередньої зміни назв, але прагнув переконати мешканців, що «вибір патронів простору, в якому ми живемо, свідчить не лише про нашу історичну чутливість, а й вказує на цінності, до яких ми прагнемо»¹³.

Авіакастрофа в Смоленську 10 квітня 2010 р. стала каталізатором перейменувань, у результаті яких її жертви, зокрема президентське подружжя, були увічнені в топоніміці багатьох міст Польщі¹⁴. Повного усунення комуністичних маркерів з топоніміки в цей період не відбулося, і деякі урбаноніми й надалі зберігали імена, події, дати та символи, що прославляли комуністичний режим та його ідеали.

Ситуація з перейменуванням топонімів кардинально змінилася після ухвалення Закону Республіки Польща від 1 квітня 2016 р. про заборону пропаганди комунізму або іншого тоталітарного режиму через назви організаційних одиниць, допоміжних одиниць гміни, споруд, об'єктів та засобів громадського користування, а також пам'ятників (зі змінами від 10 травня 2018 р.). Документ суттєво перерозподілив повноваження між органами вла-

⁹ Różycki B. Renaming urban toponymy as a mean of redefining local identity: the case of street decommunization in Poland. *Open political science*. 2018. No. 1. P. 27–28.

¹⁰ Ibid. P. 25–26.

¹¹ Różycki B. *Przemianowywanie ulic w Polsce 1989–2016...* P. 154.

¹² Ibid. P. 164.

¹³ Kałużna J. (2018). Dekomunizacja przestrzeni publicznej w Polsce – zarys problematyki. *Środkowoeuropejskie studia polityczne*. 2018. № 2. P. 160–161.

¹⁴ Rutkowski M. Urban toponymy and collective memory: a case of law-enforced decommunization of street names in Poland. *Lege artis. Language yesterday, today, tomorrow*. 2019. Vol. IV. No 2. P. 285.

ди, надавши центральному уряду нові важелі впливу. Згідно зі Ст. 1, п. 1 цього документа «Назви організаційних одиниць, допоміжних одиниць гміни, споруд, об'єктів та засобів громадського користування, зокрема доріг, вулиць, мостів і площ, що надаються органами місцевого самоврядування, не можуть увічнювати осіб, організації, події або дати, що символізують комунізм або інший тоталітарний режим, а також в інший спосіб пропагувати такий режим»¹⁵. Якщо місцева влада не змогла перейменувати об'єкт у встановлений термін, ці повноваження переходили до воєводи – представника центрального уряду в регіоні, який міг самостійно встановити нову назву. Цей процес відбувався на основі висновку Інституту національної пам'яті, який розробив перелік назв, що підлягали обов'язковій заміні¹⁶.

Поширеною практикою було заміщення комуністичних героїв ідеологічно протилежними фігурами, що представляли польський уряд у вигнанні та відкрито або приховано протистояли комуністичному режиму. Після першої хвилі перейменувань, коли вулиці були названі на честь найвидатніших діячів, Закон від 1 квітня 2016 р. сприяв увічненню менш відомих осіб. Це призвело до певних суперечок, оскільки методи цих «нових героїв» не завжди знаходили підтримку в суспільстві¹⁷. Політичне по суті рішення щодо затвердження нового переліку осіб, дат і подій для вшанування в топоніміці, що мало на меті комплексну ідеологічну трансформацію міського простору, спричинило значний резонанс у польському суспільстві.

Можна виокремити дві різні, але тісно взаємопов'язані, категорії спротиву декомунізації топоніміки після прийняття нового закону. Перша – це конфлікт політичного характеру між воєводами та представниками широкого спектра опозиційних партій, які обіймали посади сільських, міських голів або були членами місцевих представницьких органів і зволікали зі зміною топонімів. Свою чергою воєводи, здійснюючи перейменування, припускалися помилок, зокрема порушували місцеві правові норми (наприклад, присвоювали назви на честь осіб, чия смерть відбулася нещодавно), надавали занадто довгі та складні назви, що створювало незручності для мешканців, а також дублювали вже існуючі назви. Друга категорія протестів характеризувалася незгодою із заміною урбанонімів, які мають важливе символічне значення для місцевої громади. Це протистояння виникало через розбіжності між інтерпретаціями Інституту національної пам'яті та місцевими конотаціями. Наприклад, мешканці Познані не сприймали вулицю 23 лютого як символ вшанування вступу Червоної армії та подальшого визволення польських земель Радянським Союзом від німецької окупації, як це було зазначено у висновку Інституту національної пам'яті. У свідомості місцевих жителів назва асоціювалася з днем, коли під час боїв за Цитадель – останній пункт опору німецьких військ – загинула значна кількість цивільного населення¹⁸. Зрештою, міська рада оскаржила рішення воєводи щодо перейменування, надавши назві нових конотацій – топонім символізує не комунізм, а кінець Другої світової війни в Познані.

Цей випадок ілюструє поширену практику реінтерпретації топонімів з метою уникнення перейменування. Поширені назви вулиць, як-от «Перемоги», «Визволення» або «Дружба», на перший погляд, відсилають до універсальних позитивних цінностей. Однак комуністична пропаганда надавала їм особливого значення: «Перемога» асоціювалася з тріумфом Червоної Армії у 1945 р., «Визволення» – із введенням радянських військ на територію Польщі, а «Дружба» – з «вічною» польсько-радянською дружбою. Для збереження цих назв місцева влада змушена була надавати їм нове обґрунтування, яке б відкидало комуністичні конотації. Яскравим прикладом є місто Білосток, де вулиця «Перемоги» була переосмислена. Її назва тепер ушановує перемогу польських військ над більшовиками у 1920 р., і топонім набуває діаметрально протилежного значення. Аналогічна стратегія ревізії топонімів була застосована і до урбанонімів, названих на честь історичних постатей. Наприклад, у Варшаві були змінені такі назви: вулиця імені Юліана Бруна, польського і радянського письменника та комуністичного активіста, на вулицю імені Джордано Бруно – італійського філософа епохи Відродження; вулиця імені Йозефа Фелікса Цішевського, польського комуністичного активіста, на вулицю імені Яна Цішевського – польського спортивного журналіста; вулиця імені Анастасія Ковальчика, польського комуніста, на

¹⁵ Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 10 maja 2018 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o zakazie propagowania komunizmu lub innego ustroju totalitarnego przez nazwy jednostek organizacyjnych, jednostek pomocniczych gminy, budowli, obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz pomniki. *Dziennik Ustaw*. URL: <https://dziennikustaw.gov.pl/DU/2018/1103>.

¹⁶ Nazwy do zmiany. *Instytut pamięci narodowej*. URL: <https://archiwum.ipn.gov.pl/pl/upamietnianie/dekomunizacja/zmiany-nazw-ulic/nazwy-ulic/nazwy-do-zmiany>.

¹⁷ Rutkowski M. Urban toponymy and collective memory... P. 289.

¹⁸ Kałużna J. (2018). Dekomunizacja przestrzeni publicznej w Polsce... P. 163–164.

вулицю імені Яна Ковальчика – польського астронома та ін.¹⁹ Такі випадки мали місце і в інших регіонах Польщі²⁰.

Законодавчі норми, викладені у ст. 5, п. 1–2, мали на меті мінімізувати бюрократичні та фінансові наслідки перейменування топоніміки для громадян. Зокрема, було гарантовано, що документи, які містять попередні назви, залишаються чинними, а всі адміністративні та судові процедури з оновлення даних в офіційних реєстрах є безоплатними²¹. Однак на практиці перейменування урбанонімів мало наслідком непрямі витрати: заміна зовнішніх вивісок, штампів, печаток, візитівок, рекламних матеріалів, оновлення інформації на зупинках громадського транспорту, у навігаційних системах, на мапах та ін.

Поляки ставили під сумнів пріоритети влади у витрачанні коштів, а деякі респонденти громадських консультацій вимагали, щоб гроші платників податків спрямовувалися на лікарні, дитячі заклади, а не на символічне оновлення громадського простору. Усе це спровокувало додаткові дискусії та протистояння щодо декомунізації міської топоніміки в Польщі, оскільки в той час для багатьох громадян назви вулиць були не стільки ідеологічними маркерами, скільки важливим просторовим орієнтиром у повсякденному житті, що робило їх невід’ємною частиною міської забудови. Та однією із центральних причин опору обов’язковому перейменуванню була недовіра до вертикальних переглядів минулого та заперечення проти політичної інструменталізації історії. У ході громадських консультацій проти перейменувань урбанонімів учасники часто висували аргументи, ґрунтовані на принципах демократичних прав. Вони висловлювали свої занепокоєння, а також наполягали на тому, що будь-які зміни в топоніміці мають здійснюватися лише за згодою громади²². Це свідчить про сприйняття польськими громадянами міського простору як сфери, де рішення повинні ухвалюватися за принципом знизу–вгору, а не нав’язуватися централізовано.

Висновки. У період радянського панування в Польщі топоніміка активно використовувалась як інструмент ідеологічної пропаганди. Після 1989 р. процес декомунізації вуличних назв став комплексним явищем, що відображало глибокі політичні та суспільні трансформації в державі. Метою було не лише усунення комуністичних символів, а й відновлення історичної пам’яті, стертої попереднім режимом. На прикладі різних польських регіонів можна спостерігати відмінні підходи до процесу перейменування. Якщо Краків зосередився на поверненні довірених назв, підкреслюючи свою локальну історію, то Варшава, що пережила масштабні руйнування в роки Другої світової війни, використала процес для вшанування героїв Варшавського повстання 1944 р. та антикомуністичних сил, що діяли під час війни. Західні регіони Польщі, що тривалий час перебували під впливом німецької культури, демонстрували більшу толерантність до комуністичних назв. У 2016 р. відповідно до закону декомунізація набула загального та обов’язкового характеру, що забезпечило її системність та частково врегулювало питання фінансування. Водночас, ключовий виклик залишається: як досягти балансу між усуненням комуністичної спадщини та уникненням «ручного контролю» над колективною пам’яттю.

References

- Assman, A. (2015). Pamiat miasta [Memory of the city]. *Pytannia literaturoznawstva – Questions of literary studies*, 92, P. 7–25.
- Azaryahu, M. (1996). The power of commemorative street names. *Environment and planning D: society and space*, 14, P. 311–330.
- Hałas, E. (2004). Polityka symboliczna i pamięć zbiorowa. Zmiany nazw ulic po komunizmie. Zmiana czy stagnacja? Społeczeństwo polskie po czternastu latach transformacji [Symbolic politics and collective memory. Street name changes after communism. Change or stagnation? Polish society after fourteen years of transformation]. Warsaw, Poland.
- Kakuźna, J. (2018). Dekomunizacja przestrzeni publicznej w Polsce – zarys problematyki [Decommunization of public spaces in Poland – an outline of issues]. *Środkowoeuropejskie studia polityczne – Central European political studies*, 2, P. 157–171.
- Konnerton, P. (2004). Yak suspilstva pamiataiut [How societies remember]. Kyiv, Ukraine.
- Kuchabskyi, O., Kopets, K. (2020). «Ostannia» khvyliia dekomunizatsii urbanonimiky v Ukraini ta Polshchi: porivnialnyi analiz [“The last” wave of decommunisation of urban nomenclature in Ukraine and Poland: a comparative analysis]. *Hrani – Edges*, 23, 8, P. 37–48.
- Nora, P. (1989). Between memory and history: Les Lieux de Mémoire. *Representations. Special issue: memory and counter-memory*, 26, P. 7–24.

¹⁹ Rutkowski M. Urban toponymy and collective memory... P. 283–284.

²⁰ Кучабський О., Копець К. «Остання» хвиля декомунізації урбаноніміки в Україні та Польщі: порівняльний аналіз. *Грані*. 2020. Т. 23. № 8. С. 45–46.

²¹ Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej...

²² Ochman E. Public responses to the renaming of commemorative street names in post-communist Poland: daily lives, experiences of change and sense of place. *Contemporary European history*. 2025. No 34. P. 457–458, 460.

Ochman, E. (2025). Public responses to the renaming of commemorative street names in post-communist Poland: daily lives, experiences of change and sense of place. *Contemporary European history*, 34, P. 457–460.

Różycki, B. (2018). Renaming urban toponymy as a mean of redefining local identity: the case of street decommunization in Poland. *Open political science*, 1, P. 20–31.

Różycki, B. (2019). Przemianowywanie ulic w Polsce 1989–2016. Charakterystyka zagadnienia. W kręgu wyobrażeń zbiorowych. *Polityka, władza, społeczeństwo* [Street renaming in Poland 1989-2016. Characteristics of the issue. In the circle of collective imagination. Politics, power, society]. Łódź, Poland.

Rutkowski, M. (2019). Urban toponymy and collective memory: a case of law-enforced decommunization of street names in Poland. *Leges artis. Language yesterday, today, tomorrow*, IV, 2, P. 261–300.

Коваленко Тетяна Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (м. Свободи 4, м. Харків, 61022, Україна).

Kovalenko Tetiana – candidate of historical sciences, docent at V.N. Karazin Kharkiv national university (4 Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine).

E-mail: teti.kovalenko@gmail.com

Дата подання: 20 вересня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 9 грудня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Коваленко, Т. Європейський досвід декомунізації топоніміки: символічні битви за міський простір у Польщі. *Сіверянський літопис*. 2026. № 1. С. 24–30. DOI: 10.58407/litopis.260103.

Цитування за стандартом APA

Kovalenko, T. (2026). Yevropeyskyi dosvid dekomunizatsii toponimiky: symvolichni bytvy za miskyyi prostir u Polshchi [The European experience of decommunization of toponymy: symbolic battles for urban space in Poland]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 24–30. DOI: 10.58407/litopis.260103.

Олексій Захарченко

●

СВІТОВИЙ КОНГРЕС УКРАЇНЦІВ: ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ В ПЕРІОД «ГІБРИДНОЇ» ФАЗИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2022)

●

UKRAINIAN WORLD CONGRESS: RESEARCH AND REMEMBRANCE OF VICTIMS OF THE HOLODOMOR OF 1932-1933 IN UKRAINE DURING THE "HYBRID" PHASE OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014–2022)

DOI: 10.58407/litopis.260104

© О. Захарченко, 2026.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-5738-3597>

*Метою статті є характеристика діяльності Світового конгресу українців щодо дослідження та вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні в період «гібридної» фази російсько-української війни (2014–2022) крізь призму річних звітів та збірників звітів СКУ за відповідні роки. **Методологічну основу** дослідження становлять системний підхід, принципи історизму, наукової об'єктивності та всебічності, методи аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, критики джерел, проблемно-хронологічний та проблемно-тематичний методи. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше проаналізовано діяльність СКУ в справі дослідження й ушанування жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні у 2014–2022 рр. Зроблено **висновок**, що впродовж «гібридної» фази російсько-української війни, коли Світовий конгрес українців та Україна зосередилися на співпраці у вирішенні нагальних потреб у протистоянні російській агресії, СКУ не припиняв приділяти увагу одній з основних своїх засад – інформуванню міжнародного співтовариства про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні та визнанню його актом геноциду українського народу, активно співпрацюючи в цій справі з державними та громадськими інституціями України, міжнародними організаціями, урядами й парламентами різних країн.*

***Ключові слова:** Голодомор 1932–1933 рр., зарубіжні українці, Світовий конгрес українців, українська діаспора.*

●

***The purpose of the study** is to characterise activities of the Ukrainian world congress in researching and commemorating victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine during the “hybrid” phase of the Russian-Ukrainian war (2014–2022) through the lens of UWC annual reports and collections of reports for the respective years. **The methodological basis** of the study consists of a systematic approach, principles of historicism, scientific objectivity and comprehensiveness were applied, methods such as analysis, synthesis, comparison, generalisation, problematic-chronological, problematic-thematic and source criticism. **Scientific novelty** is that for the first time, the article analyses activities of the UWC in researching and commemorating victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine in 2014–2022. **Conclusion** were made that during the “hybrid” phase of the Russian-Ukrainian war, when the Ukrainian world congress and Ukraine focused on cooperation in addressing the urgent needs of countering Russian aggression, the UWC continued to pay attention to one of its main principles – informing the international community about the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine and recognising it as an act of genocide, in Ukraine and its recognition as an act of genocide against the Ukrainian people, actively cooperating in this endeavour with state and civic institutions of Ukraine, international organisations, governments and parliaments of various countries.*

***Key words:** Holodomor of 1932–1933, Ukrainians abroad, Ukrainian world congress, Ukrainian diaspora.*

Голодомор 1932–1933 рр. в Україні – трагічна сторінка в історії нашої держави, коли померло декілька мільйонів українців. Проблема Голодомору як геноциду українського народу була порушена на міжнародному рівні вже близько 90 років тому українською еміграцією, яка намагалася поширити інформацію про трагедію в міжнародних організаціях (Ліга націй, Міжнародне товариство Червоного Хреста), серед відомих політичних

(Й. Мовінкель, Р. Макдональд, М. Губер) і релігійних діячів (А. Шептицький), в українській емігрантській періодиці (паризький тижневик «Тризуб»). Поодинокі публікації про трагедію траплялися й на сторінках зарубіжної преси (*Le Figaro*, *The Times*, *The Guardian*, *The New York Times*). Проте ні світові лідери, ні широка громадськість не повірили в штучність голоду в «країні робітників і селян». Питання Голодомору порушувалося українською еміграцією й після Другої світової війни. Згодом до цих акцій долучився й Світовий конгрес українців (СКУ), який у 1967–1993 рр. мав іншу назву – «Світовий Конгрес Вільних Українців» (СКВУ). Серед порушених ним питань були інформування світового співтовариства про Голодомор 1932–1933 рр. та міжнародне визнання його як акту геноциду¹.

В українській історіографії проблема Голодомору 1932–1933 рр. в Україні знайшла широке висвітлення як на рівні монографій, дисертаційних робіт, так і публікацій у науковій періодиці. Побачило світ багато збірників документів та спогадів тих, хто пережив цю трагедію. Меншою мірою вона розкрита в працях щодо участі української еміграції та зарубіжного українства в поширенні інформації про національну трагедію. У кількох публікаціях йдеться про висвітлення проблеми Голодомору українською політичною еміграцією міжвоєнного періоду², зарубіжним українством взагалі в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.³ та українською діаспорою в США зокрема⁴, українською пресою Північної Америки⁵. У деяких із них згадуються акції в цій справі й СКВУ / СКУ. Спеціальних розвідок про роль СКУ в поширенні інформації про національну трагедію українців поки що немає. Тому метою автора є схарактеризувати діяльність Світового конгресу українців щодо дослідження та вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні в період «гібридної» фази російсько-української війни (2014–2022) крізь призму річних звітів та збірників звітів СКУ за відповідні роки. У цій роботі автор характеризує діяльність центральних структур СКУ – ексекютивного комітету, представництв СКУ в ООН, Україні та Брюсселі та рад і комісій СКУ. Заходи ж у цій справі членів СКУ (українські крайові центральні репрезентації, світові надбудови українських крайових організацій, українські крайові організації й асоційовані організації) потребують окремого дослідження.

У період «гібридної» фази російсько-української війни СКУ очолювали Євген Чолій (2008–2018) та Павло Грод (з 2018 р.). У структурі СКУ того часу діяли 12 рад і комісій, зокрема Міжнародний координаційний комітет у справі Голодомору. До своєї смерті у 2024 р. його очолював генеральний секретар СКУ (2008–2018) та 1-й віцепрезидент СКУ (2018–2024) Стефан Романів (1955–2024). Питання Голодомору було порушене на конгресах, річних зборах СКУ, тематичних круглих столах, а також місіями СКУ при ООН (Нью-Йорк), в Україні (Київ) та зі зв'язків із міжнародними організаціями в Брюсселі.

Важливим джерелом розвідки є річні збори та збірники звітів СКУ за 5 років. Вони мають певну структуру й у багатьох розділах містять інформацію про Голодомор та його дослідження. У період «гібридної» фази російсько-української війни відбувся лише один конгрес (скликається раз на 5 років) – XI Світовий конгрес українців (Київ, 24–27 листопада 2018 р.). Його матеріали зі звітами за 2013–2018 рр. були опубліковані окремою збіркою. У її першому розділі «Про Світовий Конгрес Українців» подана загальна інформація про СКУ, його основні цілі й завдання, структуру й мережу, сучасну діяльність і співпрацю з різноманітними організаціями зарубіжного українства, державними, релігійними та громадськими інституціями України. Із цієї інформації випливає, що постійні ради й комісії СКУ активно займалися справами, що відіграють визначальну роль у житті українського суспільства. Одна з таких справ – поінформування світового співтовариства про Голодомор. Одним із напрямків сучасної діяльності СКУ є визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу⁶.

¹ Річні загальні збори Світового Конгресу Українців. Збірник звітів. 25–27 серпня 2016 р. Київ–Торонто: СКУ, 2016. С. 40.

² Піскун В. Українська політична еміграція і голодомори. *Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення: матеріали міжнар. наук. конф.* Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003. С. 252–268; Власенко В. Проблема Голодомору 1932–1933 рр. в Україні на сторінках паризького «Тризуба». *Сумська старовина*. 2007. № 21–22. С. 176–194.

³ Недужко Ю. Діяльність закордонних українців щодо дослідження Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та вшанування пам'яті жертв трагедії (середина 80 – початок 90-х років ХХ ст.). *Мандрівець*. 2008. № 5. С. 13–19; Недужко Ю.В. Українська діаспора та увічнення пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. *Development of Countries in Asia, Africa and Europe: Past, Present and Future. The VIII International Academic Congress (Republic of Korea, Seoul, 3–5 November 2015)*. Vol. III. Seoul: Seoul National University Press, 2016. P. 408–427.

⁴ Гомотюк О., Недошитко І. Діяльність української діаспори США у висвітленні Голодомору. *Гуманітарні студії: історія та педагогіка*. 2021. № 2. С. 19–29.

⁵ Ковальчук О.О., Марусик Т.В. Голодомор 1932–1933 рр. в УСРР і українська діаспора Північної Америки. Чернівці: Наші книги, 2010. 224 с.

⁶ XI Світовий Конгрес Українців. 24–27 листопада 2018 р. Київ, Україна. Звіти 2013–2018. Торонто: СКУ, 2018. С. 5. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2022/06/2018-knyzhka-zvitiv-xi-sku.pdf>.

У звіті за період від 23 серпня 2013 р. до 21 листопада 2018 р. Є. Чолій наголосив на тому, що визнання Голодомору геноцидом українського народу було одним із пріоритетних напрямків основної діяльності СКУ⁷. У 2014 р. Президент СКУ також порушив питання про співпрацю щодо міжнародного визнання Голодомору геноцидом українського народу перед владними структурами України⁸. Є. Чолій у справі консолідації та розвитку українських громад у діаспорі стверджував, що підтримував втілення в життя акцій СКУ історичного характеру, зокрема й відзначення на світовому рівні річниць Голодомору, під час подорожей відвідував українські церкви, школи, бібліотеки, музеї, друкарні, пам'ятні місця та брав участь у різних громадських заходах, зокрема з нагоди річниць Голодомору⁹.

Окремий розділ звіту Президент СКУ присвятив темі Голодомору. Він навіть перелік країн (17), які визнали Голодомор геноцидом українського народу. Важливою подією, на його думку, було ухвалення такого рішення Урядом Португалії у 2017 р. та Сенатом США у 2018 р. До вирішення цього питання доклали зусиль і складові організації СКУ в цих країнах. Президент СКУ постійно долучався до заходів на тему Голодомору, зокрема виступав на прем'єрі художнього фільму про Голодомор «Гіркі жнива» (Канада), посвяченні Меморіалу жертвам Голодомору (Вашингтон), різних державних заходах до 85-ї річниці Голодомору в Україні, брав участь у сесії на тему Голодомору в Парламенті Угорщини, науковій конференції «Незнана європейська історія. 85-ті роковини Голодомору 1932–1933 рр.» (Дюссельдорф) та спонукав українців діаспори якнайширше інформувати про Голодомор у країнах проживання¹⁰.

Тема Голодомору відображена й у звіті 1-го заступника (віцепрезидента) Президента СКУ Ярослави Хортяні за 2014–2018 рр. У листопаді 2014 р. вона взяла участь у відзначенні 82-ї річниці Голодомору в Будапешті та Чоморі. 2 лютого 2016 р. виголосила доповідь «Голодомори в Україні як метод сталінського терору» на міжнародній науковій конференції «Геноциди в Європі ХХ ст.» в Сегедському інституті ім. Ференца Галя (Угорщина), у якій розповіла про роботу СКУ щодо визнання світовою спільнотою Голодомору в Україні 1932–1933 рр. геноцидом проти української нації. У листопаді 2016 р. разом із Прем'єр-міністром України В. Гройсманом під час його офіційного візиту до Угорщини взяла участь у жалобній церемонії біля пам'ятного знака жертвам Голодомору 1932–1933 рр. У грудні 2016 р. була присутня на традиційній річній зустрічі з Президентом Угорщини Я. Адером, на якій поінформувала його про українську громаду Угорщини. Президент наголосив на важливості донесення до угорського суспільства правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. У листопаді 2017 р. виступила на сесії Парламенту Угорщини з промовою з нагоди 85-ї річниці Голодомору¹¹.

У звіті директора Представництва СКУ в Україні С. Касянчука окремий блок був присвячений темі Голодомору. Доповідач зазначив, що брав постійну участь у засіданнях різноманітних організаційних комітетів: із питань підготовки будівництва другої черги Національного музею «Меморіал жертв Голодомору», проведення Міжнародного наукового форуму до 85-х роковин Голодомору 1932–1933 рр., меморіального засідання Верховної Ради України щодо міжнародного визнання Голодомору як злочину геноциду. Координував свою діяльність з Українським інститутом національної пам'яті та Громадським Комітетом щодо розробки та реалізації плану заходів до 85-ї річниці Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Представництво співпрацювало з МЗС України щодо проведення міжнародної акції «Запали свічку пам'яті» у 80 країнах світу (вересень – листопад 2018 р.) та сприяло поширенню першого англomовного художнього фільму про Голодомор «Гіркі жнива» (*Bitter Harvest*) у світі та в Україні¹².

У звіті Світової комісії з відзначення 50-річчя СКУ зазначено, що в межах просвітницьких проєктів у 2018 р. було також створено окрему виставку про вшанування жертв Голодомору 1932–1933 рр. «Україна пам'ятає – світ визнає», що демонструвалася у Львові, Вінниці та Кам'янці-Подільському¹³.

Окремі ради й комісії СКУ торкалися теми Голодомору. Голова Світової координаційної виховно-освітньої ради Оксана Вінницька-Юсипович повідомила про здійснення таких заходів: поширення серед членів мережі СКУ інформації щодо нових досліджень Голодомору, уведення до навчальних планів усіх державних систем освіти, де проживає діаспора, тем про Голодомор, розробка сучасних навчально-виховних матеріалів («Аналіз

⁷ XI Світовий Конгрес Українців. 24–27 листопада 2018 р. С. 40.

⁸ Там само. С. 55.

⁹ Там само. С. 68–69.

¹⁰ Там само. С. 75.

¹¹ Там само. С. 87, 91–92.

¹² Там само. С. 117.

¹³ Там само. С. 136.

фотографій дітей 1930-х рр. в Україні», «Голодомор: Зернятко надії», «Візуалізація Голодомору» тощо)¹⁴.

Голова Світової ради культури СКУ Анна Кисіль поінформувала про свою роботу у 2017–2018 рр. у складі комітету з відкриття пам'ятника жертвам Голодомору 1932–1933 рр. в Торонто на *Prince's Gate at Exhibition Place* (скульптор – П. Дроздовський)¹⁵.

Голова Світової ради засобів інформації СКУ Ірина Мицак зазначила, що в 2018 р. особливого поширення набула тема Голодомору у зв'язку з 85-ми роковинами трагедії. З ініціативи СКУ та за підтримки й партнерства МЗС України, Українського інституту національної пам'яті та Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» була організована акція «Запали свічку пам'яті». Для цього був створений спеціальний вебсайт (www.holodomor85.com), який містив інформацію про кожний такий поминальний захід у світі. Інформація про акцію поширювалася й у соціальних мережах («Фейсбук», «Твітер» та «Інстаграм»). Спеціально був створений фільм про цю акцію, який демонструвався у День пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні¹⁶.

Але найбільш ґрунтовну інформацію про вшанування пам'яті жертв Голодомору та дослідження трагедії містив звіт членів Міжнародного координаційного комітету СКУ у справі Голодомору Стефана Романіва, Ірини Мицак, Михайла Савківа та Сергія Касянчука. У ньому зазначалося, що в 2014–2018 рр. Комітет СКУ тісно співпрацював з Адміністрацією Президента, Урядом, Українським інститутом національної пам'яті, Музеєм Голодомору та Постійним представником України в ООН Володимиром Єльченком. Були здійснені такі заходи:

- акція «Запали свічку пам'яті» (з 1 вересня до 24 листопада 2018 р.);
- створення групи «Нащадки жертв Голодомору» з метою гідного вшанування жертв і свідків Голодомору, визнання цього геноциду міжнародним співтовариством, передачі історії про трагедію майбутнім поколінням;
- науковий симпозіум (23–24 листопада 2018 р., «Український дім» в Києві);
- меморіальне засідання Верховної Ради України, присвячене вшануванню пам'яті жертв Голодомору;
- мистецька акція – реквієм у Національній опері України;
- міжнародний форум «Україна пам'ятає – світ визнає!»;
- загальнодержавні акції щодо вшанування жертв Голодомору: піша хода від «Мистецького арсеналу» до Національного музею «Меморіал жертв Голодомору», церемонії державних жалобних заходів;
- участь у добудові Музею голодомору в Києві;
- створення Міжнародного благодійного фонду розвитку Меморіалу жертв Голодомору;
- сприяння у відкритті в багатьох країнах пам'ятників жертвам Голодомору;
- пропозиція створити (на державному рівні) Інститут Голодомору¹⁷.

У річних звітах СКУ за 2016–2018 рр. були подані доповнення й уточнення інформації про Голодомор в Україні, які не увійшли до звіту XI Світового Конгресу Українців. Так, у звіті за 2016 р. С. Романів конкретизував ті державні й громадські інституції України та зарубіжжя, із якими Міжнародний координаційний комітет у справі Голодомору співпрацював – міністерства закордонних справ, економічного розвитку й торгівлі, інформаційної політики, освіти й науки України, комітет у закордонних справах Верховної Ради України, держконцерн «Укроборонпром», Українська всевітня координаційна рада, голова Тернопільської обласної державної адміністрації С. Барна, ректор Дипломатичної академії України М. Кулінич, Посол Австралії в Україні Д. Траппетт, голова Генеральної ради Євразійського єврейського конгресу Й. Зісельс, бізнесові структури та громадські організації¹⁸. У річному звіті СКУ за 2017 р. Є. Чолій докладно розповів про зустрічі з високопосадовцями Греції, Італії, Іспанії та Португалії щодо визнання цими країнами Голодомору як геноциду українського народу¹⁹.

Проблема дослідження Голодомору та вшанування його жертв була актуальною й після XI Світового конгресу українців. У 2019–2021 рр. СКУ і далі виступав за інформування світового співтовариства про Голодомор та визнання його геноцидом українського народу. Про це свідчать звіти про річні збори СКУ за відповідні роки. У звіті за листопад

¹⁴ XI Світовий Конгрес Українців. 24–27 листопада 2018 р. С. 155–160.

¹⁵ Там само. С. 167.

¹⁶ Там само. С. 187.

¹⁷ Там само. С. 171–172.

¹⁸ Річні загальні збори Світового Конгресу Українців. Збірник звітів. 25–27 серпня 2016 р. Київ–Торонто: СКУ, 2016. С. 70. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2022/06/2016_knyzhka-zvitiv-richnych-zachalnuh-zboriv-sku-2016.pdf.

¹⁹ Світовий Конгрес Українців. Збірник звітів. 25–26 серпня 2017 р. Київ–Торонто: СКУ, 2017. С. 39–44.

2018 р. – серпень 2019 р. цьому питанню присвячено окремий розділ. СКУ надав патронат проекту «Марія» канадської художниці українського походження Лесі Марущак, що був складовою великої мультимедійної артінсталяції на тему Голодомору. На Міжнародному книжковому фестивалі, що відбувся 22–26 травня 2019 р. в Києві, цей проєкт здобув найвищу нагороду. Того ж місяця СКУ закликав свою мережу в Німеччині долучилися до підписання петиції до Бундестагу із закликом визнати Голодомор геноцидом українського народу. Було зібрано понад 50 тис. голосів, створено спеціальну робочу групу з представників діаспори й України та організовано круглий стіл на тему Голодомору в контексті річних загальних зборів СКУ в Берліні. Конгрес активно співпрацював із державними та громадськими структурами України в справі підтримки будівництва другої черги Національного музею «Меморіал жертв Голодомору». С. Романів, О. Кошарна та Б. Онищук увійшли до Наглядової ради музею, а директор Представництва СКУ в Україні С. Касянчук – до Правління Міжнародного благодійного фонду розвитку цього Меморіалу²⁰.

Звіт річних зборів СКУ за 2019–2020 рр. містив розлогий матеріал Міжнародного координаційного комітету в справі Голодомору. По-перше, йшлося про підтримку в будівництві другої черги «Національного музею Голодомору-геноциду». Уряд України ніс відповідальність за зведення будівлі, а Міжнародний благодійний фонд розвитку Меморіалу жертв Голодомору, куди входили й члени СКУ, – за інтер'єр музею, зокрема з основною експозицією, та діяльність Фонду донорів. Експозицію готували відомі компанії з музейного дизайну *Haley Sharpe Design* та *Nizio Design International*. По-друге, разом із посольствами й українськими громадами в Німеччині та Новій Зеландії СКУ працював над виробленням стратегії, спрямованої на підвищення рівня обізнаності про Голодомор серед виборних посадових осіб, науковців та громадянського суспільства цих країн. Остаточною метою стратегії було визнання парламентами цих країн Голодомору як акту геноциду українського народу. По-третє, СКУ засудив акт вандалізму – спробу сплюндрувати скульптури «Гірка пам'ять дитинства» на Меморіалі жертв Голодомору в Києві у серпні 2020 р. Із метою недопущення подібних ганебних актів СКУ звернувся до Уряду України, а С. Романів опублікував на сторінках газети *KyivPost* відповідний матеріал. По-четверте, у серпні 2019 р. в Національному музеї Голодомору-геноциду в Києві під патронатом СКУ була відкрита виставка «Голоси з-за океану» (тривала до листопада 2020 р.), яку виставив Союз українських організацій в Австралії, що висвітлювала історію свідків Голодомору, які проживали на континенті. По-п'яте, СКУ продовжував інформаційну підтримку проєкту «Марія», який здобув нагороди в Україні та Франції. По-шосте, організаційно, фінансово та інформаційно СКУ підтримував такі проєкти, як-от: «Нащадки жертв Голодомору» (створення реєстру), фільм про Голодомор під назвою «Mr. Jones», кампанія щодо внесення терміна *Голодомор (HOLODOMOR)* до всіх словників англійської мови²¹.

У 2020–2021 рр., коли публічні акції через пандемію COVID-19 були вкрай обмежені, СКУ взагалі та Міжнародний координаційний комітет у справі Голодомору зокрема були сконцентровані на віртуальних заходах – із нагоди Міжнародного дня пам'яті жертв Голодомору та міжнародній Мережі нащадків Голодомору. Партнерами Мережі виступили Національний музей Голодомору-геноциду, Український інститут національної пам'яті, Науково-освітній центр вивчення Голодомору при Канадському інституті українських студій Альбертського університету, Українсько-канадський дослідно-документаційний центр. 19 травня 2021 р. був започаткований вебсайт глобальної Мережі нащадків Голодомору (www.hdn.ukrainianworldcongress.org) та розпочалася реєстрація нащадків. У 2021 р. СКУ виступив співорганізатором міжнародного форуму «Масові штучні голоди: пам'ятаємо, шануємо» (вересень), партнером України в реалізації важливих культурних проєктів міжнародного значення – меморіалів Голодомору, Небесної Сотні та Бабиного Яру. Завдяки Меморандуму про співпрацю, що був підписаний між СКУ та Кабінетом Міністрів України в грудні 2020 р., СКУ долучився до процесів збереження національної пам'яті на найвищому рівні²².

Отже, упродовж «гібридної» фази російсько-української війни, коли Світовий конгрес українців та Україна зосередилися на співпраці у вирішенні нагальних потреб, щоб протистояти російській агресії, СКУ не припиняв приділяти увагу одній з основних своїх задач – інформуванню міжнародного співтовариства про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні та визнанню його актом геноциду українського народу, активно співпрацюючи в цій

²⁰ Світовий Конгрес українців. Збірник звітів. 6–8 вересня 2019 р. Берлін–Торонто: СКУ, 2019. С. 37. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2022/06/knyzhka-zvitiv-rzz-2019.pdf>.

²¹ Світовий Конгрес українців. Збірник звітів. 17–18 жовтня 2020 р. Берлін–Торонто: СКУ, 2022. С. 29–32. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2022/06/zbimik-zvitiv_2020-24.11.2020.pdf.

²² Річний звіт Світового Конгресу українців 2021. Торонто–Київ–Брюссель–Нью-Йорк: СКУ, 2022. С. 12–13. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2022/06/uwc-2021-annual-report-ua-23-pages-rev16-1.pdf>.

справі з державними й громадськими інституціями України, міжнародними організаціями, урядами й парламентами різних країн. Конгрес здійснив низку заходів, що були спрямовані на дослідження Голодомору та вшанування пам'яті його жертв, використав різні канали комунікації, зокрема вебсайти, соціальні мережі, пресу для поширення інформації про Голодомор. СКУ сприяв введенню до навчальних програм закладів освіти в країнах перебування української діаспори тем про Голодомор. Конгрес виявив активність у справі збереження історичної пам'яті про національну трагедію, підтримуючи створення меморіалів, виставок, фільмів, присвячених Голодомору. Перспективними є дослідження про діяльність СКУ в справі надання медично-харитативної допомоги українським військовим – учасникам Антитерористичної операції на сході України в період «гібридної» фази російсько-української війни (2014–2022 рр.).

References

- Homotiuk, O., Nedoshytko, I. (2021). Diialnist ukrainiskoi diaspyry SSHa u vysvitleni Holodomoru [Activities of the Ukrainian diaspora in the USA in lightning up the Holodomor]. *Humanitarni studii: istoriia ta pedahohika – Humanities studies: history and pedagogy*, 2, P. 19–29.
- Kovalchuk, O., Marusyk, T. (2010). Holodomor 1932–1933 rr. v USRR i ukrainska diaspora Pivnichnoi Ameriky [The Holodomor of 1932–1933 in the Ukrainian SSR and the Ukrainian diaspora in North America]. Chernivtsi, Ukraina.
- Neduzhko, Yu. (2008). Diialnist zakordonnykh ukrainsiv shchodo doslidzhennia Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini ta vshanuvannia pamiaty zhertv trahedii (seredyna 80 – pochatok 90-kh rr. XX st.) [Activities of Ukrainians abroad to study the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine and commemorate victims of the tragedy (mid-80s – the early 90s of the 20th c.)]. *Mandrivets – The Traveller*, 5, P. 13–19.
- Neduzhko, Yu. (2016). Ukrainska diaspora ta uvichnennia pamiaty zhertv Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini [The Ukrainian diaspora and the perpetuation of the memory of victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. Seoul, South Korea.
- Piskun, V. (2003). Ukrainska politychna emihratsiia i holodomory [Ukrainian political emigration and famines]. Kyiv, Ukraine.
- Vlasenko, V. (2007). Problema Holodomoru 1932-1933 rr. v Ukraini na storinkakh paryzkooho «Tryzub» [The problem of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine on pages of the Parisian “Trident”]. *Sumska starovyna – Antiquities of Sumy*, 21–22, P. 176–194.

Захарченко Олексій Анатолійович – аспірант першого року навчання Сумського державного педагогічного університету ім. А. Макаренка (вул. Роменська, 87, м. Суми, 40002, Україна).

Zakharchenko Oleksii – a first-year postgraduate student of A. Makarenko Sumy state pedagogical university (87 Romenska str., Sumy, 40002, Ukraine).

Email: oleksiy.zakharchenko@gmail.com

Дата подання: 8 липня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 8 січня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Захарченко, О. Світовий конгрес українців: дослідження та вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні в період «гібридної» фази російсько-української війни (2014–2022). *Сіверянський літопис*. 2026. № 1. С. 31–36. DOI: 10.58407/litopis.260104.

Цитування за стандартом APA

Zakharchenko, O. (2026) Svitovyi kongres ukrainsiv: doslidzhennia ta vshanuvannia pamiaty zhertv Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini v period «hibrydnoi» fazv rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2022) [Ukrainian world congress: research and remembrance of victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine during the “hybrid” phase of the Russian-Ukrainian war (2014–2022)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 31–36. DOI: 10.58407/litopis.260104.

УДК 94(477.51):49.47«17/20».656.8

Олександр Асадчев

●

**НАРИСИ З ІСТОРІЇ ПОШТОВОГО, ТЕЛЕГРАФНОГО ТА ТЕЛЕФОННОГО
ЗВ'ЯЗКУ В УКРАЇНІ, ЗОКРЕМА В СЛОБОДІ РАДУЛЬ
ТА МІСТЕЧКАХ ЛЮБЕЧ І РІПКИ, ЩО НА ЧЕРНІГІВЩИНІ
(друга половина XVII – початок XX ст.).
Частина друга**

●

**ESSAYS ON THE HISTORY OF POSTAL, TELEGRAPH AND TELEPHONE COMMUNICATION
IN UKRAINE, IN PARTICULAR IN THE VILLAGE OF RADUL AND TOWNS OF LIUBECH AND RIPKY,
IN THE CHERNIHIV REGION (the second half of the 17th – the beginning of the 20th century).
The two part**

DOI: 10.58407/litopis.260105

© О. Асадчев, 2026. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6818-9207>

Мета розвідки – розглянути історичні аспекти виникнення й розвитку поштового, поштово-телеграфного та телефонного зв'язку, особливості його функціонування в Україні (у період Гетьманщини, під час протекторату Московського царства та Російської імперії, у період існування Української Народної Республіки, Української Держави, Української Соціалістичної Радянської Республіки), зокрема в селищі Радуль, що на Чернігівщині.

Методологічно дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності, комплексності, діалектики, історико-критичного аналізу. **Наукова новизна** полягає в тому, що автором уперше на основі широкого кола історичних та неопублікованих архівних джерел встановлено час, коли було започатковано регулярний поштовий, телеграфний та телефонний зв'язок у селищі Радуль (колишній слободі Городнянського повіту Чернігівської губернії). Як розвивався зв'язок і функціонували поштові та поштово-телеграфні установи на Чернігівщині в період від останньої чверті XVII – до початку XX ст., зокрема в Радулі. Висвітлено інформацію про випуск в обіг перших поштових марок земської пошти Козелецького та Остерського повітів Чернігівської губернії. Виявлено структуру, штати, організацію роботи і персоналії працівників поштової станції та поштово-телеграфного відділення у слободі Радуль.

Висновки. Автором проаналізовано неопубліковані архівні документальні матеріали з історії заснування та розвитку поштових і поштово-телеграфних установ з кінця XVII до початку XX ст. на Чернігівщині, зокрема в селищі Радуль, містечках Любеч і Ріпки, що зберігаються в Центральному історичному архіві України (м. Київ) та Державному архіві Чернігівської області. Виявлено, під впливом яких конкретних історичних умов і яким чином відбувалося запровадження поштового зв'язку, зокрема державної пошти, вільної пошти та земської пошти, а також розвиток телеграфного і телефонного сполучення на теренах України та, насамперед, у Чернігівській губернії в період від останньої чверті XVII до початку XX ст.

Ключові слова: пошта, земська пошта, вільна пошта, листonoша, земські марки, телеграф, телефон, Чернігівська губернія, Радуль, Любеч, Ріпки.

●

The purpose – consider the historical aspects of the emergence and development of postal, postal-telegraph and telephone communication, peculiarities of its functioning in Ukraine (during the Hetmanship period, during the protectorate of the Muscovite Kingdom and the Russian Empire, the existence of the Ukrainian People's Republic, the Ukrainian State, the Ukrainian Socialist Soviet Republic) and, in particular, in Chernihiv region and the settlement of Radul.

Methodologically the research is based on principles of historicism, objectivity, systematicity, complexity, dialectics, and historical-critical analysis.

The scientific novelty of the investigation lies in the fact that the author for the first time, based on a wide range of historical and unpublished archival sources, established the time when regular postal, telegraphic and telephone communication was started in the of settlement Radul (former sloboda of Horodnya district, Chernihiv province). How communication developed and postal and telegraph institutions functioned in Chernihiv region in the period from the last quarter of the 17th c. to the beginning of the 20th c., as well as in Radul. The information on the issue of the first state postage stamps of the Zemstvo post office of Kozeletsky and Ostersky counties of the Chernihiv region, is highlighted. The structure, staffing, organization of work and personnel of employees of the postal station and the postal and telegraph office in the vilage Radul were revealed.

Conclusions. The author analyzed for the first time unpublished archival documentary materials on the history of the establishment and development of postal and postal and telegraph institutions from the end of the 17th to the beginning of the 20th c. in Chernihiv region, in particular in the village of Radul, the towns of Lyubech and Ripky, which are stored in the Central Historical Archive of Ukraine in Kyiv and the State Archive of the Chernihiv region. It is revealed under which specific historical conditions and how the introduction of postal communication, in particular state post, free post and zemstvo post, as well as the development of telegraph and telephone communication in the territory of Ukraine and, primarily in the Chernihiv region, in the period from the last quarters of the 17th to the beginning of the 20th c.

Key words: post office, zemstvo post, free post office, postman, zemstvo stamps, telegraph, telephone, Chernihiv region, Radul, Lyubech, Ripky.

Продовження. Початок у попередньому номері.

Про поштові та поштово-телеграфні установи в слободі Радул та містечках Любеч і Ріпки

Через брак архівних та інших історичних джерел можна лише припустити, що багато років війту та мешканцям Радуля доставляли кореспонденцію поштарі-листоноші. Зазвичай вони не мали права контактувати з кореспонденцією безпосередньо – до поштових установ листоноша відвозив її в запечатаній поштовій сумці, без попереднього відкриття, або в опечатаних пакетах. Листоноші обирали громади, вони мали певні пільги. Так, за часів заснування пошти Рум'янцевим-Задунайським на території Лівобережної України в 1765 р., листоноші звільнялися від будь-яких податей та повинностей, а їхні будинки – від постоїв, тобто від розквартирування військовослужбовців. Такі ж пільги мали листоноші і в першій третині XIX ст.¹ Так, наприкінці 1820-х рр. у Чернігівській губернії було 2192 поштарів-листонош («письмовозных почталионов»). Їх обирали з козаків, підпомічників, міщан і посполитих. Їхні помешкання звільнялися від постоїв, а вони самі – від податей та всілякої іншої служби, окрім доставки листів. Такі ж поштарі були і в Полтавській та Київській губерніях. Відповідно до іменного указу, даному Сенату 13 листопада 1828 р., з 1830 р. всі поштарі-листоноші мали бути звільнені від обов'язку перевезення пошти, а її перевезення стало здійснюватися за рахунок загальних земських повинностей². З того часу радульський вїт, купці та міщани, імовірно, пересилали листи з так званою «оказією», тобто їх доставляли до поштових станцій чи відділень інших міст Чернігівської губернії ті мешканці, які виїздили у своїх справах до волосного містечка Любеча, повітового міста Городні, губерньського міста Чернігова, посада Добрянки (до ратуші якого до 1868 р. була приписана слобода Радул), у якому в 1783 р. працювала поштова станція (на поштовому тракті Чернігів–Санкт-Петербург)³, а з 1855 р. – поштове відділення⁴, або до містечка Ріпки, у якому була поштова станція в 1859 р.⁵

Започаткування більш-менш регулярної доставки поштових відправлень громадському старості та мешканцям слободи Радул Городнянського повіту Чернігівської губернії, а також їх листів волосним, повітовим, губернським установам та жителям інших населених пунктів Російської імперії, відбулося після заснування в Радулі 27 січня 1868 р. громадського спрощеного управління на чолі зі старостою⁶. Відомо, що в 1875 р. при Радул-

¹ Стороженко Н. Реформи в Малороссии при графе Румянцеве. *Киевская старина*. 1891. Т. 34. С. 457; Хижняков В. Черниговская старина (1765–1810 гг.). По архивным бумагам городской думы / Підготов. до друку і вступ. ст. О. Коваленка, А. Курданова, О. Рахна. *Чернігівська старовина*. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. С. 39, примітка; ЦДІАК України. Ф. 1336. Оп. 4. Спр. 2744, 2746, 2776, 3198, 3534, 3538, 3539, 4568, 4849–4851, 4919.

² О возложении возки почт по Полтавской, Черниговской и Киевской губерниям на счет земских повинностей, и о обращении находившихся при сей обязанности письменных почталионов в прежнее их звание. *ПСЗ РИ*. Собр. II. Т. 3. № 2427. С. 995.

³ ЦДІАК України. Ф. 763. Оп. 1. Спр. 726. Арк. 41 зв.

⁴ Список чиновникам почтового ведомства и почтовым местам 1855 г. Санкт-Петербург: Тип-я Опекунского совета, 1855. С. 279; ДАЧО. Ф. 215. Оп. 2. Спр. 2, 3; Ф. 489. Оп. 1. Спр. 1.

⁵ Список чиновникам почтового ведомства и почтовым местам. Санкт-Петербург: Тип-я Почтового департамента, 1861. С. 104.

⁶ Об открытии в слободе Радул Упрощенного Общественного Управления. *Черниговские епархиальные известия*. 1868. 1 марта. № 5 [часть официальная]. С. 252–254.

ському громадському спрощеному управлінні функцію листоноші виконував Мельников Борис⁷.

У 1878 р. поштової установи в Радулі ще не було⁸. Імовірно, відкриття поштової станції в Радулі відбулося в 1885 р. Того року вперше вийшов друком «Календар Чернігівської губернії на 1886 рік», у якому був розміщений адрес-календар, де наведена інформація про наявні в губернії установи поштово-телеграфного відомства та їхніх керівників. Зокрема, в адрес-календарі зазначалося, що Радунська поштовою станцією завідував наглядач Камко Василь Ісакович⁹. Поштова станція, з прийомом та видачею різного роду кореспонденції, існувала в Радулі по 1890 р. включно. Зі станції кореспонденція доставлялася на Чернігівський тракт через м-ко Ріпки щонеділі й щочетверга об 11-й годині, із Чернігівського тракту – щосереді та щосуботи о 8-й годині. Для перевезення пошти наглядач поштової станції наймав коней у мешканців Радулі¹⁰. Радунська поштова станція підпорядковувалася повітовій Городнянській поштово-телеграфній конторі, посаду поштмейстера в якій обіймав надвірний радник Ремидовський Іван Онуфрійович¹¹. У 1891 р. Радунська поштова станція була перетворена на поштове відділення.

У зав'язку із клопотанням жителів Радулі перед начальником Головного управління пошти і телеграфів МВС Російської імперії щодо влаштування в слободі телеграфу, начальник Полтавського поштово-телеграфного округу надіслав 19 квітня 1889 р. лист Чернігівському губернатору з проханням надати певні відомості щодо можливості будівництва телеграфної лінії від м-ка Лоева Мінської губернії до Радулі. Зокрема, він просив надати відомості про чисельність населення в Радулі та Любечі, які в цій місцевості є фабрики та заводи, які відбуваються в цих населених пунктах ярмарки та торги і який обіг коштів на них, які є та скільки торгових закладів, яка відстань від Радулі до Лоева, яка ширина русла Дніпра біля с. Каменки, яка висота берегів тощо¹². Проте телеграфну лінію довжиною 44¼ версти збудували у 1891 р. від посади Добрянки¹³. Будівництво відбувалося державним коштом та коштом радунської громади на умовах співфінансування. У 1890 р. Староста Радунського громадського спрощеного управління на підставі рішення загальних зборів мешканців слободи офіційним листом поінформував начальника Полтавського поштово-телеграфного округу, що громада зобов'язується надати будівельникам 708 дубових стовпів. Проте згодом було вирішено замість стовпів перерахувати на будівництво телеграфної лінії 1000 руб., для чого оголосили серед жителів збір добровільних внесків по підписці. Були встановлені мінімальний та максимальний внески відповідно 5 і 30 руб. За поданням начальника Полтавського поштово-телеграфного округу Міністром внутрішніх справ був затверджений кошторис будівництва телеграфної лінії з урахуванням 1000 руб. у якості пожертви (пайової участі) Радунського громадського спрощеного управління. Але Радунське управління своєчасно зібрати всю суму не змогло. Так, 5 березня 1892 р. переказано лише тільки 420 руб. на депозитний рахунок Управління Полтавського поштово-телеграфного округу. У січні 1892 р. були переказані на рахунок Полтавського губернського казначейства ще 380 руб. У липні 1892 р. начальник Полтавського поштово-телеграфного округу направив до Чернігівського губернатора лист, у якому просив спонукати радунську громаду до внесення в Полтавське казначейство залишку пайової участі на влаштування телеграфа в сумі 200 руб. Ці кошти були зібрані лише після того, як довірена особа Радунського громадського спрощеного управління Матвій Васильович Волохін подав позов до Любецького волосного суду щодо стягнення 175 руб. з міщан слободи Радуль: Михайла Тимофійовича Бузикіна, Козьми Антоновича Дорохова, Спиридона Тимофійовича Костильова, Михайла Тихоновича Костильова та ін. Суд 2 серпня ухвалив рішення на користь позивача. 29 вересня 1892 р. залишок коштів був перерахований у повному обсязі¹⁴.

Відкриття поштово-телеграфного відділення в Радулі відбулося, імовірно, наприкінці 1891 р., після встановлення в орендованому будинку телеграфного апарата системи Морзе. Начальником відділення призначили колезького реєстратора Алейнікова Якова Андрі-

⁷ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 19-а. Спр. 400. Арк. 1–28.

⁸ Губернские и уездные учреждения Черниговской губернии. *Памятная книжка на 1878 год*. Чернигов: Губернская тип-я, 1878. С. 67.

⁹ *Календарь Черниговской губернии на 1886 год*. [Прибавление:] Адрес-календарь на 1886 год. Чернигов: Тип-я Губернского правления, 1885. С. 43.

¹⁰ Список почтово-телеграфных и почтовых учреждений Российской империи. Санкт-Петербург: Тип-я Товарищества «Общественная польза», 1886. С. 498; *Календарь Черниговской губернии на 1891 год*. С. 62; ЦДІАК України. Ф. 696. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 70 зв.

¹¹ Адрес-календарь на 1886 год. С. 35.

¹² ДАЧО. Ф. 127. Оп. 24-б. Спр. 69. Арк. 1–2.

¹³ ЦДІАК України. Ф. 696. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 169.

¹⁴ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 27-б. Спр. 142. Арк. 1–10.

йовича¹⁵ (список працівників Радульської поштової станції та поштово-телеграфного відділення у другій половині XIX – на початку XX ст. див.: Додаток 1). Начальник поштово-телеграфного відділення отримував платню («жалование») у сумі 360 руб. та 90 руб. столових разом 450 руб. на рік. Згідно зі штатним розписом у відділенні працював телеграфістом чиновник VI розряду нижчого окладу, який отримував платню в сумі 300 руб. на рік¹⁶, а також охоронець, платня якого становила 120 руб. на рік¹⁷. Проте на той час прожитковий мінімум на родину становив приблизно 500 руб. на рік¹⁸.

Поштові чиновники повинні були мати відповідний рівень освіченості, бути дисциплінованими, благонадійними, володіти високими моральними якостями, чітко виконувати всі приписи та постанови, відзначатися фізичним здоров'ям і витривалістю. Під час приїзду на роботу працівники проходили тривалу перевірку та складали відповідні екзамен, які підтверджували їх професійний рівень¹⁹.

У період 1893–1894 рр. відправлення поштової кореспонденції з Радульського поштово-телеграфного відділення відбувалося: щовівторка та щоп'ятниці о 16-й годині в Любеч та в «10¹/₂ часов пополудни» у Чернігів. Отримували поштові відправлення в ті самі дні тижня: у «3¹/₂ часа по полудни» з Чернігова та в «10 часов пополудни» з Любеча²⁰. У 1913 р. по поштовому тракту Городня–Тупичів–Ріпки–Радуль–Любеч поштова кореспонденція перевозилася вже тричі на тиждень²¹.

При поштово-телеграфних конторах та відділеннях утворювалися поштово-телеграфні ощадні каси. Так, у 1904 р. в Чернігівській губернії таких ощадних кас було 82. У Радулі також була ощадна каса з дозволеною сумою видачі вкладів у 100 руб., у той час як у більшості ощадних кас (у 64-х) дозволена сума видачі вкладів становила 25 руб. Діяльність ощадних кас забезпечували ті самі поштово-телеграфні чиновники відповідної контори чи відділення²².

У 1924 р. мешканцям Радуля та навколишніх населених пунктів надавалися послуги працівниками Радульського поштово-телеграфного відділення VII розряду²³.

У період воєнного комунізму по всій країні відбувалося одержавлення власності. Після розгрому білогвардійців та відновлення на Чернігівщині радянської влади в Радулі наприкінці 1919 р. також було проведено націоналізацію нерухомості, якою володіли купці та деякі заможні міщани. Націоналізовані будинки передали на баланс Радульському міському відділу комунального господарства, утвореному військкревкомом у червні 1920 р. У націоналізованому одноповерховому дерев'яному будинку на цегляному фундаменті під бляшаною покрівлею (14x12 аршин), розташованому на вул. Добрянській (колишній власник Долотов М.С.), було розміщено поштово-телеграфне відділення²⁴. У цьому будинку,

Будівля, у якій розміщувалося Радульське поштово-телеграфне відділення. Фото 2025 р.

який зберігся дотепер, Радульське поштово-телеграфне відділення працювало до його закриття в червні 2018 р.

Закрили відділення під час реалізації Чернігівською філією ПАТ «Укрпошта» пілотного проєкту в Ріпкинському районі Чернігівської області щодо запровадження пересувних відділень поштового зв'язку. Наразі ця будівля перебуває в занедбаному стані та пустує.²⁵

¹⁵ Календарь Черниговской губернии на 1892 год. С. 255; ЦДІАК України. Ф. 696. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 62 зв.

¹⁶ ПСЗ РИ. Собр. III. Т. V. Приложения. I. Штаты и таблицы. К № 2989. С. 113.

¹⁷ ПСЗ РИ. Собр. II. Т. XLVII. Отделение третье. Приложения. I. Штаты и таблицы. К № 50521. С. 67–68.

¹⁸ Шляхов О., Ковальчук Т. Поштово-телеграфний та телефонний зв'язок в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. (2000–2022)*. Київ, 2018. Вип. 28. С. 216.

¹⁹ Різник Ю. Діяльність поштових та поштово-телеграфних установ правобережної України: кадри і клієнти. *Чорноморський літопис*. 2014. Вип. 9. С. 65–72.

²⁰ Список почтовых и почтово-телеграфных учреждений Черниговской губернии с показанием времени прихода и отхода почт. *Календарь Черниговской губернии на 1894 год*. Чернигов: Тип-я Губернского правления, 1893. С. 177.

²¹ Журналы Городнянского уездного земского собрания чрезвычайного созыва 27–28 февраля и 49 очередной сессии 1913 года. Городня: Тип-я А.Н. Обуховского, 1914. С. 250.

²² ЦДІАК України. Ф. 696. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 80–81.

²³ ДАЧО. Ф. Р-4963. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 240, 243; Список населенных мест Черниговской губернии / Центральное стат. управление УССР, Черниговское губ. стат. бюро. Чернигов: Гостиполитография, 1924. С. 127.

²⁴ ДАЧО. Ф. Р-75. Оп. 1. Спр. 586. Арк. 60; Ф. Р-155. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 14–20.

²⁵ Фото люб'язно надав Ходос Олександр Петрович, колишній директор Радульської ЗОШ.

Волосне містечко Любеч Городнянського повіту Чернігівської губернії також довгий час не мало постійного поштового сполучення з іншими населеними пунктами губернії. 10 вересня 1877 р. Чернігівський губернатор надіслав листа до управи Городнянського повітового земства, у якому запропонував розглянути пропозицію Чернігівського губернського поштмейстера щодо розширення поштового сполучення в повіті та улаштування нових земських поштових станцій, у т. ч. в Любечі. Пропонувалося, що пошту з Любеча будуть доставляти двічі на тиждень до м-ка Ріпки. 28 вересня того ж року Городнянські повітові земські збори під головуванням предводителя повітового дворянства князя М.М. Кейкуатова заслухали доповідь управи із цього питання та схвалили її. З огляду на те, що земству на улаштування поштової станції в Любечі необхідно було збільшити видатки з повітового бюджету на 1878 р. на 811 руб. та щорічно витратити на утримання станції та поштової дороги 616 руб., а також з урахуванням малонаселеності Любеча, управа запропонувала зборам відхилити пропозицію губернського поштмейстера²⁶.

Лише через 13 років, у вересні 1891 р., повернулися до цього питання, але планувалося відкрити в Любечі вже не поштову станцію, а поштове відділення. Проте воно розпочало свою повноцінну роботу в 1892 р.²⁷ Начальником відділення був призначений колезький секретар Резніков Флегонт Миколайович²⁸.

У 1894 р. граф Григорій Олександрович Милорадович, чернігівський губернський предводитель дворянства, маєток якого був у м-ку Любечі, звернувся листом до начальника Полтавського поштово-телеграфного округу з проханням перетворити Любецьке поштове відділення на поштово-телеграфне. Для будівництва телеграфної лінії він дозволив своєму управителю Г. Хвостенку відпустити 334 соснових стовпи. 20 липня 1895 р. начальник Головного управління пошти і телеграфів МВС Російської імперії дозволив будівництво телеграфної лінії за умови, що мешканцями Любеча мають бути перераховані Полтавському казначейству 560 руб. у якості пожертви (пайової участі), надані в необхідній кількості стовпи, а також упродовж 3-х років щорічно будуть виділятися кошти в сумі 35 руб. на опалення та освітлення приміщення поштово-телеграфного відділення. У ЦДІАК України у фонді управління Київського поштово-телеграфного округу зберігається справа про прокладання телеграфної лінії від слободи Радулів до м-ка Любеч. Для цього у 1894 р. було накреслено план місцевості, який передбачав два варіанти будівництва лінії: перший – уздовж р. Дніпра повз с. Новосілки довжиною 12 верст, другий – повз хутір Углова Рудня та «деревни» Довгуни і Коробки довжиною 18 верст. Будівництво велося з 30 вересня по 15 жовтня 1895 р. за другим варіантом, у зв'язку з тим, що перший варіант мав недолік – під час повені телеграфна лінія довгий час перебувала б на Дніпровських заливних луках. Усього було встановлено 293 стовпи. Для влаштування телеграфа в жовтні того ж року з Городнянської поштово-телеграфної контори були завезені: телеграфний апарат Морзе вартістю 237 руб. 69 коп. та 3 керосинові лампи. З Чернігівської поштово-телеграфної контори завезли меблі на суму 170 руб. Загальний кошторис будівництва телеграфної лінії склав 1878 руб., із яких 1318 руб. – казенні кошти та 560 руб. – жертва мешканців Любеча. Проте кошти на пайову участь у будівництві збиралися майже рік, у повному обсязі вони були перераховані 12 липня 1896 р.²⁹

Поштово-телеграфне відділення в Любечі відкрілося в 1896 р., але повноцінно воно запрацювало у 1898 р., імовірно через відсутність телеграфіста³⁰. До 1901 р. включно начальником відділення був Резніков Ф.М., з 1901 р. по 1907 р. включно відділення керував колезький секретар Добровольський Яків Іванович³¹, із 1907 р. по 1911 р. – колезький реєстратор Христосевич Володимир Олександрович, з 1911 р. – губернський секретар Лобов Георгій Тимофійович³².

У 1914 р. поштово-телеграфне відділення в Любечі було перетворено на поштово-телеграфну контору³³.

У м-ку Ріпки, через яке проходили 2 поштові тракти: з Києва до Санкт-Петербурга та з Чернігова до Мінська через Лоев, – уже в 1859 р. була поштова станція³⁴ зі стайнею, в якій утримувалися 45 коней³⁵. Протягом травня – серпня 1862 р. Чернігівщиною прокоти-

²⁶ О передаче земству почтовой гоньбы и об открытии почтового сообщения на проселочных дорогах. *Журналы Городничьего очередного уездного земского собрания 1877 года*. Чернигов: Земская тип-я, 1878. С. 22, 26, 44–46.

²⁷ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 26 б. Спр. 133.

²⁸ Почтовые и почтово-телеграфные конторы и отделения. *Календарь Черниговской губернии на 1893 год*. С. 234.

²⁹ ЦДІАК України. Ф. 696. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 1–212

³⁰ *Календарь Черниговской губернии на 1899 год*. Отдел четвертый: Адрес-календарь. С. 62.

³¹ *Календарь Черниговской губернии на 1902 год*. Отдел четвертый: Адрес-календарь. С. 78; *Календарь Черниговской губернии на 1907 год*. Адрес-календарь. С. 94.

³² Там само; *Календарь Черниговской губернии на 1912 год*. Адрес-календарь. С. 120.

³³ *Календарь Черниговской губернии на 1915 год*. Адрес-календарь. С. 133.

³⁴ Список чиновникам почтового ведомства и почтовым местам ... 1861. С. 104.

³⁵ Памятная книжка Черниговской губернии. Чернигов: Тип-и Губернская и Ильинского мон-ря, 1862. С. 390.

лася хвиля страшних пожеж, які не оминули Ріпкинську поштову станцію. 12 липня опівночі загорівся сарай із сіном біля поштової станції, унаслідок чого вона згоріла з усіма орендованими спорудами, майном, документацією, кореспонденцією та 32-ма кіньми. Дивом урятувалися наглядач станції та ямщики. З метою забезпечення в подальшому своєчасної доставки поштової кореспонденції, земською повітовою поліцією було видано розпорядження, згідно з яким із навколишніх населених пунктів селяни мали надати 40 коней з упряжжю та возами³⁶.

Варто зазначити, що, окрім Ріпкинської поштової станції, того ж року 9 травня згорів будинок поштової станції в м. Сосниці та значна кількість майна, 16 травня – поштова станція зі стайнею, сіновалом, повозками та іншим майном в с. Янівка біля м. Чернігова. На жаль, у цій пожежі загинув 13-літній ямщик Тимофій Марков, який народився в Могильовській губернії³⁷.

Із 1885 по 1891 рр. Ріпкинською поштовою станцією керував наглядач Зражевський Іван Федотович. У 1891 р. він отримав чин колезького реєстратора та був призначений виконувачем обов'язків начальника Ріпкинського поштового відділення, яке було відкрите того ж року³⁸.

14 жовтня 1911 р. Чернігівський губернатор направив листа керівництву Київського поштово-телеграфного округу, в якому ініціював улаштування телеграфу в м-ку Ріпки. У першій половині 1912 р. до Ріпок була побудована телеграфна лінія, для її будівництва мешканці також збирали кошти в сумі 300 руб. Збір затягнувся майже на рік, лише в жовтні кошти перерахували управлінню Київського поштово-телеграфного округу. Проте поштово-телеграфне відділення в Ріпках того року не було відкрито. Листом від 16 липня 1912 р. Головне управління пошти і телеграфів МВС Російської імперії зобов'язало перетворити Ріпкинське поштове відділення на поштово-телеграфне з 16 квітня 1913 р. та затвердило штатний розпис: начальник – чиновник VI розряду, листоноша з окладом 240 руб. у рік, охоронець – 180 руб. у рік³⁹. Начальником відділення був призначений титулярний радник Зенченко Костянтин Андрійович, який до того декілька років поспіль обіймав посаду начальника Ріпкинського поштового відділення⁴⁰.

Поштові та поштово-телеграфні установи забезпечували не лише зв'язок між адресатами, вони одночасно були одним із джерел наповнення державної казни, а будівництво телеграфних ліній, зокрема на Чернігівщині, відбувалося на умовах співфінансування мешканцями населених пунктів.

Варто зазначити, що за часів перебування українських земель у складі Російської імперії діловодство в усіх поштово-телеграфних установах велося російською мовою, на російській були також усі об'яви й вивіски, лише російською передавалися телеграми та інша кореспонденція. Таку ж політику зросійщення (у тому числі й у поштово-телеграфній царині), спрямовану на винищення всього українського, російська імперська влада почала проводити й на Західній Україні з перших же днів окупації Галичини та Буковини (у вересні – жовтні 1914 р.) військами російського Південно-Західного фронту під час Першої світової війни. Зокрема, у листопаді 1914 р. штаб генерал-губернатора Галичини дав указівку військовій цензурі в окупованих областях приймати і передавати кореспонденцію від приватних осіб на поштово-телеграфних відділеннях тільки російською, польською, чеською, румунською, французькою, англійською або німецькою мовами. Кореспонденція, надіслана іншими мовами або наріччями (у т. ч. українською), знищувалася⁴¹.

Історія виникнення телефонного зв'язку

Поява наприкінці XIX ст. телефонного зв'язку органічно доповнила розвиток поштово-телеграфної мережі. Перша телефонна станція була побудована в 1877 р. у США, у 1879 р. – у Парижі, у 1881 р. – у Варшаві⁴².

1 листопада 1881 р. Міжнародна компанія телефонів Белла отримала концесію на будівництво та експлуатацію телефонних мереж у п'яти великих містах Російської імперії, зокрема в м. Одесі. У 1885 р. в якості експерименту розпочалося будівництво телефонної мережі в Києві за бюджетні кошти. Установка апаратів у приміщеннях абонентів здійсню-

³⁶ Новости, вести и слухи. Черниговский листок. 1862. № 17. С. 129.

³⁷ Новости, вести и слухи. Черниговский листок. 1862. № 8. С. 57.

³⁸ Адрес-календарь на 1886 год. С. 39; Календарь Черниговской губернии на 1892 год. С. 257.

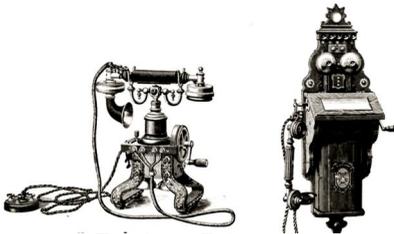
³⁹ ЦДІАК України. Ф. 696. Оп. 6. Спр. 42. Арк. 1, 11, 14, 15, 34.

⁴⁰ Календарь Черниговской губернии на 1915 год. Простой. Адрес-календарь на 1915 год. С. 133.

⁴¹ Патер І. Статус окупованих територій Галичини і Буковини в 1914–1917 рр. *Історія державної служби в Україні: У 5 т. /* Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії України НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2009. Т. 1 / Відп. ред.: Т. Мотренко, В. Смолій. 2009. С. 390.

⁴² Історія розвитку електрозв'язку. Невідомі сторінки / С. Женжера, О. Чекунова, К. Васюта, М. Павленко. *Системи обробки інформації*. 2015. Вип. 5 (130). С. 8.

валася за кошти скарбниці. У перші роки абонентами ставили телефонні апарати системи Белла, а з 1889 р. – більш зручні телефони Еріксона. Міська телефонна мережа запрацювала в: Одесі в липні 1882 р., Львові – у 1884 р., Києві – у квітні 1886 р., Харкові – у 1888 р., Миколаєві – у 1890 р., Севастополі – у 1891 р., Полтаві та Сімферополі – у 1892 р., Чернігові – 21 жовтня 1894 р.⁴³, у Чугуєві, Херсоні, Житомирі та Кам'янці-Подільському – у 1896 р. Перший міжміський телефонний зв'язок для загального користування на території України був облаштований між Одесою та Миколаєвом, для цього була використана державна телеграфна мережа з металевими дротами протяжністю 128 верст. Починаючи з 1895 р., абонентська платня в телефонних мережах, збудованих за бюджетні кошти, була зменшена до 75 руб. у межах двох верст від центральної станції. На приміських лініях більшої довжини платня за користування телефоном була від 125 до 150 руб. на рік. Посадові особи в службових справах могли користуватися телефоном безкоштовно. Телефонні мережі будувалися переважно на дерев'яних стовпах висотою 13–15 метрів, які встановлювалися вздовж вулиць. Для телефонних ліній спочатку використовувався сталевий дріт, а з 1889 р. – бронзовий. Згодом у поштово-телеграфних конторах було обладнано телефонні переговорні пункти. Платня за розмову протягом 3-х хвилин (не рахуючи часу, необхідного для виклику) становила: з абонентами міської мережі – 15 коп., з абонентами інших мереж – 30 коп. Функціонування телефонної мережі забезпечував цілий штат службовців на міських станціях (працювали від 8-ї години ранку до 9-ї години вечора) – механіків, підсобних робітників, телефоністок. Праця телефоністок була напруженою. Їм доводилося шість годин (із 20-хвилинною перервою) сидіти в душних приміщеннях із залізною гарнітурою мікрофона на грудях, з навушниками, швидко й безпомилково з'єднувати абонентів мережі. У середньому одна телефоністка відповідала за з'єднання групи від ста до двохсот абонентів⁴⁴.

Телефони Еріксона:
переносний та стаціонарний⁴⁵

На час відкриття телефонної станції 21 жовтня 1894 р. в м. Чернігові було телефонізовано лише 33 абоненти. Тоді згідно з вимогами поштово-телеграфного відомства для облаштування телефонної лінії в місті було потрібно зібрати щонайменше 30 підписів охочих стати абонентами.

Станом на 1900 р. у м. Чернігові вже були телефонізовані 67 абонентів, зокрема: Губернське правління та інші губернські установи, будинок губернатора, міська управа, вокзал, пристань на Десні, електростанція, театр, канцелярія предводителя Чернігівського повітового дворянства, Добровільне

пожежне товариство, відділення Державного банку, аптека Маркельса, лікарня, чоловіча гімназія, типографія, водокачка, 5 готелів, 6 магазинів, пивоварний завод, 10 квартир чинovníків, у т. ч. – міського голови тощо. Наприкінці 1918 р. всі номери телефонної станції в кількості 300 були розібрані абонентами⁴⁶.

У 1899 р. земство Лебединського повіту Харківської губернії за власні кошти влаштувало першу земську телефонну мережу протяжністю 57 верст, яка з'єднала 14 сіл та хуторів з повітовим містом. Усього було встановлено 17 телефонних апаратів. До 1915 р. в Російській імперії було профінансовано земствами будівництво 163-х телефонних мереж загальною протяжністю 65 304 верст, на яких встановлено 22 356 телефонних апаратів, у т. ч. 13 222 – за кошти абонентів. Найбільшої густоти земська телефонна мережа на території України була в Гадяцькому, Зіньківському і Золотоніському повітах Полтавської гу-

⁴³ 21 жовтня 1894 р. о 2-й годині дня відбулось урочисте відкриття чернігівської телефонної станції, яка розміщувалася на другому поверсі двоповерхової будівлі поштово-телеграфної контори на вул. Миколаївській, 34 (сучасна Святомиколаївська); див.: Телефонізація Чернігівської губернії: коли телефон був ще розкішною, а не засобом спілкування. *Chernigiv-future*. 2025. 24 березня. URL: <https://chernigiv-future.com.ua/uk/eternal-telefonizaciya-chernigivskoyi-guberniyi-koly-telefon-bu-rozkishshyu-a-ne-zasobom-splukuvannya>.

⁴⁴ Шляхов О.Б., Ковальчук Т.В. Поштово-телеграфний та телефонний зв'язок в Україні... С. 217–221; Міністерство внутрішніх дел. Исторический очерк. Приложение второе. *Почта и телеграф в XIX столетии*. Санкт-Петербург: Тип-я Министерства внутренних дел, 1901. С. 207–210; Россия в конце XIX века / Под общ. редакц. В.И. Ковалевского. Санкт-Петербург: Тип-я А.О. Брокгауз-Ефрон, 1900. С. 745–746; Телефонний зв'язок. *Енциклопедія українознавства: Словникова частина*. У 11 т. / Ред. В. Кубійович. Париж–Нью-Йорк: Молоде життя, 1955–1995. 1976. Т. 8. С. 3163.

⁴⁵ Министерство внутренних дел... С. 209.

⁴⁶ Черниговская памятка. Справочная книжка на 1900–1901 гг. *Путеводитель по г. Чернигову с планом города Чернигова*. Чернигов: Тип-я Губернского правления, 1900. С. 59–61; МТС и Черниговский исторический музей раскрыли секреты столетней давности. *КИПВ*. URL: <https://brusentsov.com/2011/09/23/11995>.

бернії та в Сумському повіті Харківської. Із 1910 р. земства почали облаштовувати телефонні мережі на концесійних засадах⁴⁷.

На початку ХХ ст. розпочалася телефонізація населених пунктів у повітах Чернігівської губернії. Зокрема, Городнянське повітове земське зібрання на 45-й черговій сесії заслухало доповідь повітової управи щодо запровадження в повіті телефонного сполучення. У доповіді зазначалося, що до управи звернувся Чернігівський губернатор із пропозицією розглянути це питання для забезпечення покращення боротьби зі злочинністю. Управа запропонувала, насамперед, з'єднати Городню телефонною мережею з усіма волосними правліннями та «камерами земських начальників і поліцейськими», але, посилаючись на фінансову скруту, звернутися із клопотанням до Головного управління пошт і телеграфів МВС щодо улаштування телефонної мережі в повіті за рахунок казенних коштів та просити губернатора підтримати це клопотання. Управа не пропонувала зібранню вносити до кошторису витрат будь-яку суму коштів. Кошторисна комісія у висновку від 3 жовтня 1909 р. запропонувала доручити управі розробити питання будівництва телефонної мережі, додатково враховуючи телефонізацію міських поселень, Добрянки та Радуля, залізничних станцій, лікарень (у повіті було сім стаціонарних лікувальних закладів), а також амбулаторій, у т. ч. ветеринарних. Земське зібрання постановою від 6 жовтня 1909 р. схвалило висновок кошторисної комісії⁴⁸. До цього питання земське зібрання повернулося знову під час надзвичайного (екстреного) засідання 22 грудня 1909 р. Управа в другій доповіді поінформувала повітове зібрання, що Чернігівське губернське земське зібрання на своїй останній сесії схвалило питання щодо влаштування загальногубернської телефонної мережі за умови, що не менше 8-ми повітових земств погодяться приєднатися до неї, а також візьмуть зобов'язання здійснювати нагляд за мережею в межах повіту та її ремонт, утримуватимуть за власні кошти телефоніста та з'єднають із загальною мережею контору земського страхового агента, який мешкає в повітовому місті, за рахунок страхового капіталу. Губернська земська управа обрахувала витрати Городнянського земства на ремонтні роботи 2-х телефонних ліній: Седнів–Городня та Седнів–Клюси та утриманням 2-х телефоністів на перші 7 років у 412 руб. щорічно. Через 7 років витрати мали зрости (у зв'язку із заміною стовпів) до 680 руб. Управа запропонувала зібранню дозволити їй узяти кредит у сумі 100 руб. для складання технічної документації та кошторису, а також звернутися з клопотанням до Управління державного майна щодо пільгового відпуску стовпів з казенного лісництва. Проте зібрання вирішило відкласти розгляд цих питань до наступної сесії⁴⁹. Утретє питання телефонізації повіту розглядалося на черговому засіданні 46-ї сесії Городнянського повітового земського зібрання 3 жовтня 1910 р. Спочатку схвалили передбачити в кошторисі 412 руб. на роботи з телефонізації, але рішенням від 4 жовтня ці кошти були виключені у зв'язку з перевищенням кошторису⁵⁰. Із 1911 р. по 1914 р. включно Городнянське повітове земське зібрання до питання телефонізації більше не поверталось.

В якому році були виконані роботи з телефонізації Радуля, установити не вдалося. Проте у квітні 1921 р. в приміщенні виконкому Радульської ради робітничих та селянських депутатів уже був телефон⁵¹.

Управління у сфері поштово-телеграфного зв'язку Української Народної Республіки, Української Держави та Української Соціалістичної Радянської Республіки (1917–1920 рр.)

У складній для України період 1917–1920 рр. керівні органи у сфері поштово-телеграфного зв'язку зазнавали частих змін та перейменувань. Після прийняття Українською Центральною Радою (далі – УЦР) 10 червня 1917 р.⁵² І Універсалу, що проголошував автономію України, Комітет Центральної Ради 15 червня ухвалив організувати Генеральний Секретаріат як вищий виконавчий орган України. Тоді ж було обрано вісім перших його членів. 3 липня 1917 р. Тимчасовий російський уряд офіційно затвердив Генеральний секретаріат як підпорядкований йому крайовий виконавчий орган УЦР. 15 липня в межах виконавчого органу УЦР – Генерального Секретаріату – був утворений Генеральний секре-

⁴⁷ Шевченко Е. Земские телефонные сети в России. *Черниговская земская неделя*. 1915. № 50. С. 5–6.

⁴⁸ Доклад уездной земской управы по вопросу о введении телефонного сообщения в Городнянском уезде. *Журналы Городнянского уездного земского собрания чрезвычайных созывов 17 февраля и 22 декабря и очередного 28 сентября 1909 года*. Чернигов: Тип-я Губернского Земства, 1910. С. 181–182.

⁴⁹ Доклад № 2 уездной земской управы по поводу устройства телефонной сети. *Там само*. С. 372–374.

⁵⁰ Доклад земской управы о телефонной сети. *Журналы Городнянского очередного уездного земского собрания 46 сессии 1910 года*. Городня: Тип-я А.Н. Обуховского, 1911. С. 218–220.

⁵¹ ДАЧО. Ф. Р-19. Оп. 1. Спр. 222. Арк. 59.

⁵² Дати до 15 лютого 1918 р. наведені за юліанським календарем (старим стилем), а з 16 лютого 1918 р. – за григоріанським.

таріат пошт і телеграфів, очолюваний есером, викладачем Київського університету Олександром Зарубіном. Проте 4 серпня Тимчасовий уряд видав «Інструкцію» для Генерального секретаріату, згідно з якою структуру та персональний склад Генерального Секретаріату мав затверджувати Тимчасовий уряд за пропозицією УЦР. Повноваження Генерального Секретаріату поширювалися лише на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську, з виключенням Мглинського, Суражського, Стародубського та Новозибківського повітів. Вони могли бути поширені й на інші губернії чи їх частини лише в разі згоди земських інституцій. Генеральний Секретаріат мав складатися із 7-ми генеральних секретарів по відомствах (без секретаря у сфері поштово-телеграфного зв'язку), а також генерального писаря. При секретаріаті мав бути генеральний контролер, що бере участь у засіданнях з правом вирішального голосу. Із числа секретарів не менше чотирьох повинні були бути не української національності. Через вимогу Тимчасового російського уряду зменшити кількість Генеральних секретарів до 7, Генеральний Секретаріат 7 серпня 1917 р. у повному складі пішов у відставку. У новому складі Генерального Секретаріату до листопада 1917 р. був відсутній центральний орган виконавчої влади у сфері поштово-телеграфного зв'язку. Тимчасовий уряд не передав генеральним секретарствам у підпорядкування державні установи в межах України, а отже, не дозволив їм перетворитися на крайові органи галузевого управління. Українські секретарства набули статусу центральних органів виконавчої влади УНР лише після жовтневого перевороту в Петрограді 1917 р. та повалення Тимчасового уряду. 1 листопада УЦР відновила у складі Генерального Секретаріату посаду Генерального секретаря пошт і телеграфів, яку знов обійняв О. Зарубін, а наступного дня поширила свою владу і на губернії, «відрізані» Тимчасовою інструкцією. 7 листопада УЦР ухвалила III Універсал, яким проголошувалася Українська Народна Республіка (далі – УНР). 22 листопада 1917 р. було ухвалено законопроект про державні інституції в УНР. До цього часу урядові структури існували радше номінально, аніж фактично. 25 листопада О. Зарубін подав заяву про відставку. 2 грудня на засіданні Малої Ради одноголосно було ухвалено рішення про призначення на посаду Генерального секретаря пошт і телеграфів члена Української партії соціалістів-революціонерів Микити Шаповала⁵³.

Після прийняття Центральною Радою 9 січня 1918 р. IV Універсалу, Генеральний Секретаріат УЦР УНР було перетворено на Раду Народних Міністрів УНР (далі – РНМ УНР). У зв'язку із цим Генеральний секретаріат пошт і телеграфів перейменовано на Народне міністерство пошт і телеграфів, міністром якого призначено Микиту Шаповала. Після відставки уряду В. Винниченка 18 січня 1918 р. Центральна Рада затвердила новий склад РНМ УНР на чолі із членом Української партії соціалістів-революціонерів В. Голубовичем. Проте міністра пошт і телеграфів не було призначено⁵⁴. Керував Народним міністерством пошт і телеграфів виконавчач обов'язків Г. Сидоренко, який був членом Української партії соціалістів-самостійників. 25 січня 1918 р., перед вступом до Києва російських червоних військ, РНМ змушена була евакуюватися до Житомира, потім до Бердичева і далі – до Сарн (нині місто Рівненської обл.). Повернувся Уряд до Києва лише в березні 1918 р. разом з австро-німецьким військом.

15 лютого 1918 р. був виданий наказ № 3 по Міністерству пошт і телеграфів, у якому Г. Сидоренко вимагав змінити всі написи в установах поштово-телеграфного відомства УНР на написи українською мовою: «Усі оголошення, писані російською мовою, мусять бути знищені, а які потрібні надалі, мусять бути написані Державною Українською мовою»⁵⁵.

1 березня 1918 р. Г. Сидоренко підписав наказ № 4, яким було заборонено передавати поштою, телеграфом і телефоном розпорядження російського уряду – Ради Народних Комісарів. Невиконання цього наказу каралося як за державну зраду. Заборонялося також приймати й пересилати поштою УНР будь-які російські газети, журнали і друковані відозви. 5 березня 1918 р. по Міністерству пошт і телеграфів був виданий наказ № 9 за підписом товариша міністра І. Шимоновича, у якому зазначалося, що після захоплення Києва російськими більшовиками були розстріляні тисячі мирних громадян⁵⁶, зокрема працівни-

⁵³ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. / Упорядн.: Верстюк В. (керівн.) та ін.; ред. кол. В. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. С. 179, 496; Кудлай О.Б. Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2: Г–Д. С. 79–80; Гай-Нижник П., Солдатенко В. Організація управління в УНР доби Центральної Ради. *Історія державної служби в Україні*. Т. 1. С. 418–425.

⁵⁴ Українська Центральна рада: Документи і матеріали: У 2 т. / Упорядн.: В. Верстюк (керівн.) та ін.; ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін., НАН України, Інститут історії України, ЦДАВО України. Київ: Наукова думка, 1997. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. С. 114–115.

⁵⁵ Цитата за: ЦДІАК України. Ф. 696. Оп. 1. Спр. 727. Арк. 26.

⁵⁶ У захопленню більшовиками Києві відбувалися грабежі, насильства, розстріли представників інтелігенції, цивільних громадян, військових. За різними підрахунками, жертвами різанини стали від 2 до 5 тисяч осіб. Зокрема,

ки поштово-телеграфного відомства, пограбовано Державний банк, приватні банки та майно жителів. Керівництво міністерства заклиало всіх поштово-телеграфних працівників, зокрема й тих, кого більшовики звільнили з роботи, повернутися на свої робочі місця. Скасовувалися всі постанови Народного секретаря пошти і телеграфів УСРР Мартянова (див. Додаток 2). Наказом № 40 вимагалось від поштово-телеграфних установ познімати герби РРФСР. За співробітництво з більшовиками відбувалося звільнення поштово-телеграфних службовців з посад. Величезну увагу в міністерстві приділяли вивченню поштово-телеграфними службовцями української мови. Так, за наказом від 4 березня 1918 р. усі чиновники поштових, телеграфних і телефонних установ УНР мали негайно приступити до вивчення української мови й орфографії⁵⁷. Урядом УНР була організована боротьба з пересиланням грошей організаціям більшовиків, зокрема на підставі розпорядження Міністерства пошт і телеграфів від 14 березня, начальник Київського поштово-телеграфного округу 17 березня розіслав телеграфом секретний циркуляр поштово-телеграфним установам Волинської, Київської, Подільської та Чернігівської губерній. Цим циркуляром наказувалося всі баули, чемодани, сумки, тюки та поштові пакети, що надходять з грошима з Росії, або з України в Росію, або на території, підконтрольні більшовикам, розкривати в присутності комісарів, там, де вони є, і затримувати пакети, у яких пересилаються гроші, якщо їх адресатами є більшовізи або більшовицькі організації⁵⁸. 24 березня 1918 р. Мала Рада затвердила новий Кабінет Міністрів з міністром пошт і телеграфів Г. Сидоренком у його складі⁵⁹.

29 квітня 1918 р. в результаті силового усунення Центральної Ради на зміну УНР прийшла Українська Держава у формі Гетьманату. Створюючи центральні органи виконавчої влади, гетьман Павло Скоропадський спирався на засновані ще УЦР міністерства та відомства, але звільнив міністрів та їхніх заступників і змінив назву та структуру Ради Міністрів. Зокрема, були ліквідовані національні (російське, польське, єврейське) та поштово-телеграфне міністерства, а також засновані нові – здоров'я та культів (віровизнань). Міністерство пошт і телеграфів було перетворене на Управління пошт і телеграфів МВС. Приділяючи значну увагу українізації установ поштово-телеграфного зв'язку, 26 липня 1918 р. у МВС було видано за підписом В. Кулябко-Корецького наказ «Про вживання в слові і письмі Державної Української мови по поштово-телеграфному відомству». У документі констатувалося, що українська мова є державною. Начальникам округів наказувалося домагатися того, щоб співробітники пошти, телеграфу і телефону під час виконання службових обов'язків, включаючи й листування, уживали лише українську мову. Ті службовці, які не володіли українською мовою, мали терміново розпочати її вивчення. Нові працівники також мали володіти українською мовою⁶⁰.

У липні 1918 р. всі поштово-телеграфні службовці присягнули на вірність Українській Державі⁶¹. За часів існування Української Держави постійно приділялася велика увага освіті зв'язківців, для підвищення якої при поштово-телеграфних установах відкривалися курси для обов'язкового навчання української мови, історії, географії та культури України. Проте відбулося припинення перевезення пошти за межі України, зокрема, вихідна та вхідна кореспонденція з квітня до грудня 1918 р. лежала не відправлена і не вручена адресатам⁶². 14 листопада 1918 р. влада в Україні перейшла до Директорії, яка відновила Українську Народну Республіку. 25 грудня 1918 р. знову було створено РНМ УНР на чолі із соціал-демократом В. Чехівським. Сталася зміни і в структурі управління поштово-телеграфною сферою, зокрема, відновлено Міністерство пошт і телеграфів УНР, яке очолив І. Штефан – член Української партії соціалістів-революціонерів. На цій посаді він пробув до 9 квітня 1919 р. До складу Уряду, який з 9 квітня по 27 серпня 1919 р. очолював український соціал-демократ Б. Мартос, входив І. Паливода – керуючий міністерством пошт і телеграфів. Він же обіймав посаду керуючого міністерством з 29 серпня 1919 р. по

були страчені близько тисячі офіцерів та генералів, генеральний секретар земельних справ УНР Олександр Зарудний, член Центральної Ради Ісак Пугач. Див.: Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. *Український історичний журнал*. 1993. № 4–6. С. 81–85.

⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 696. Оп. 1. Спр. 726. Арк. 1–67; Солдатенко В. Рада Народних міністрів Української Народної Республіки. *Енциклопедія історії України: У 10 т.* Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9: Прил.–С. С. 98–101; Міронова І. Службовці поштового зв'язку в українській революції 1917–1921 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 48. С. 118–121

⁵⁸ ЦДІАК України. Ф. 696. Оп. 3. Спр. 20. Арк. 7–7 зв.

⁵⁹ Українська Центральна рада: Документи і матеріали. Т. 2. С. 227.

⁶⁰ Пиріг Р.Я. Державна служба в Гетьманаті Павла Скоропадського. *Історія державної служби в Україні*. Т. 1. С. 451, 453, 471; ЦДІАК України. Ф. 696. Оп. 1. Спр. 727. Арк. 114.

⁶¹ Обітниця поштово-телеграфних службовців на вірність Українській Державі. *ЦДІАК України*. Ф. 696. Оп. 1. Спр. 775. Арк. 1–564; Спр. 776. Арк. 101–524.

⁶² Від гітца до Інтернету: Нариси з історії української пошти / В. Мухін, В. Мороз, П. Дюков та ін. Київ: Аспект, 2002. С. 129.

20 квітня 1920 р. в Уряді Ісаака Мазепи, члена Української соціал-демократичної робітничої партії. Наприкінці квітня в Уряді І. Мазепи міністерство пошт і телеграфів очолив безпартійний І. Косенко, він обіймав цю посаду і в останньому Уряді УНР (під керівництвом соціаліста-федераліста В. Прокоповича), який діяв на українських землях з 25 травня до 14 жовтня 1920 р.⁶³

Варто зазначити, що з грудня 1917 р. в Україні на рівні керівних органів державних утворень існувало, по суті, дві установи центральної виконавчої влади у сфері поштово-телеграфного зв'язку – Української Народної Республіки та Української Соціалістичної Радянської Республіки. 5 грудня 1917 р. у Харкові Перший Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів проголосив про створення першого Робітничо-селянського Уряду України, до складу якого входило Народне Секретарство пошти і телеграфів УСРР на чолі з Я. Март'яновим. Діяльність Народного Секретаріату тривала чотири місяці. У залежності від обставин він змінював місце розташування (Харків, Київ, Полтава, Катеринослав, Таганрог). У грудні 1918 р. у складі тимчасового Робітничо-селянського Уряду України, утвореного 28 листопада в Курську й названого Радою Народних Комісарів, існував відділ пошт і телеграфів, який 20 лютого 1919 р. був перейменований у Народний комісаріат пошт і телеграфів УСРР, що діяв до 25 вересня того ж року. 17 квітня 1919 р. РНК УСРР видало декрет, яким припинялася діяльність Управління Київського поштово-телеграфного округу. Натомість створювалися губернські поштово-телеграфні управління (Київське, Волинське (м. Житомир), Чернігівське) на чолі з комісарами.⁶⁴

До назви посад поштових працівників додавалося слово «революційні». Так, були: революційні контролери, революційні робітники тощо. Це положення відбивалося і в назвах установ. Працівники пошти вважалися мобілізованими і як тилові установи Південного фронту відповідали перед владою та революцією на рівних з військовослужбовцями⁶⁵. Часті зміни влади вносили безлад у роботу установ зв'язку, що супроводжувалося звільненням службовців, уповільненням роботи установ та іншими негативними явищами. Радянський уряд, прийшовши до влади в Україні, заклав основи правил ведення поштової справи, які частково були успадковані від попередніх режимів та діяли впродовж наступних десятиріч.

За підсумками дослідження можна зробити висновок, що на ранній стадії свого розвитку поштово-телеграфний зв'язок являв собою своєрідну глобальну інформаційну мережу, яка поступово охоплювала всю територію України. Звісно, на цей процес суттєво впливали суспільно-політичні та історичні аспекти життя нашого народу, адже українські землі аж до початку ХХ ст. перебували в складі декількох держав: Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Московського царства, Гетьманщини, Австрійської та Російської імперій, УНР, Української Держави, СРСР.

За часів незалежності в Україні довгий час не існувало ринку послуг поштового зв'язку: він був повністю монополізований національним оператором – Українським поштовим підприємством поштового зв'язку АТ «Укрпошта» – і споживачі не мали реальної альтернативи, окрім передачі листів та посилок через провідників поїздів і водіїв маршруток, а також без будь-яких гарантій через незнайомих людей, що було досить ризиковано. Проте в лютому 2001 р. була заснована українська компанія з експрес-доставки «Нова пошта», яка з 2009 р. стала лідером ринку експрес-доставки в Україні. Згідно із соціологічними дослідженнями, уже багато років «Нова пошта» залишається для українців сервісом, яким вони користуються регулярно та із задоволенням⁶⁶.

На сучасному етапі розвитку під впливом різних факторів, зокрема з виникненням електронної пошти, мобільного зв'язку та мережі «Інтернет», роль пошти значно змінилася, вона потрапила в жорсткі умови конкуренції та частково втрачає свої позиції. Роль телеграфу в ХХІ ст. поступово зменшувалася. У зв'язку з фізичною та моральною застарілістю обладнання телеграфного зв'язку, відсутністю його підтримки з боку виробників, з березня 2018 р. акціонерні товариства «Укртелеком» і «Укрпошта» зовсім припинили приймання і надсилання телеграм⁶⁷. Отже, понад 7 років тому відбулося зникнення послуг телеграфного зв'язку в Україні для всіх категорій споживачів.

⁶³ Солдатенко В. Рада Народних міністрів Української Народної Республіки. С. 98–101.

⁶⁴ Від гінця до Інтернету... С. 129–130; Міронова І. Службовці поштового зв'язку в українській революції 1917–1921 рр. С. 118–121; ЦДІАК України. Ф. 696. Оп. 2. Спр. 363. Арк. 1–33.

⁶⁵ Від гінця до Інтернету... С. 130–132.

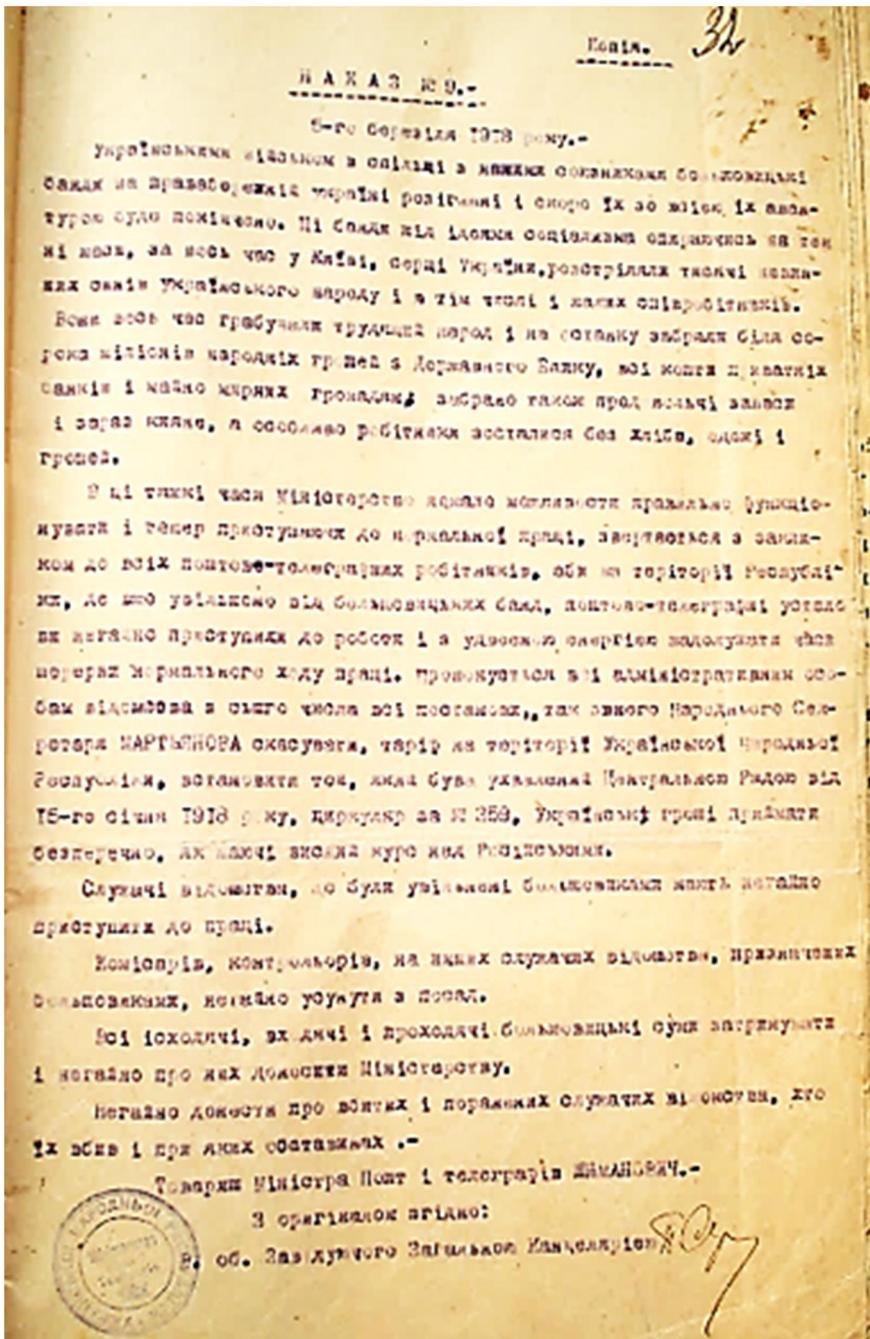
⁶⁶ Нова пошта [офіційний сайт]. URL: https://novaposhta.ua/istoriya_kompanii.

⁶⁷ Остання українська телеграма: ми встигли! *BBC News Україна*. 2018. 2 березня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/media-43255235>.

Працівники Радульської поштової станції, поштово-телеграфного відділення
у другій половині XIX – початку XX століття

Роки праці	Прізвище, ім'я, по батькові	Посада	Джерела
Поштова станція приймання різного роду кореспонденції			
1885– 1888	Камко Василь Ісакович	Наглядач поштової станції	Календарь ЧГ на 1886 год. Адрес-календарь на 1886 год. С. 43; Календарь ЧГ на 1887 год. С. 883; ДАЧО. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 1990. Арк. 41.
1888– ??	Краснобрюкий Федір Ігнатович	Наглядач поштової станції	ДАЧО. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 1990. Арк. 73.
Поштово-телеграфне відділення			
1891– 1901	Алєйніков Яків Андрійович, колезький реєстратор, титулярний радник з 1899 р.	Начальник поштово-телеграфного відділення	Календарь ЧГ на 1892 год. С. 255; Календарь ЧГ на 1901 год. Отдел четвертый: Адрес-календарь. С. 64.
??– 20.08.1893	Потипченко Георгій Федорович	Поштово-телеграфний чиновник VI розряду нижчого окладу	Приказ № 36 по Полтавскому почтово-телеграфному округу. Черниговские губернские ведомости. 1893. 12 сентября. № 72. Часть официальная. С. 3.
20.08.1893– 1895	Савицький Олександр Васильович	Поштово-телеграфний чиновник VI розряду нижчого окладу	Приказ № 36 по Полтавскому почтово-телеграфному округу. С. 3; Календарь ЧГ на 1896 год. С. 417.
1896– 1898	Кудевич Олексій Павлович	Поштово-телеграфний чиновник VI розряду нижчого окладу	Календарь ЧГ на 1897 год. Отдел четвертый: Адрес-календарь. С. 56.
1899– 1900	Хижняков Олександр Іванович	Наглядач нижчого окладу	Календарь ЧГ на 1899 год. Отдел четвертый: Адрес-календарь. С. 62.
1901– 1902	Хоминський Степан Васильович, губернський секретар	Начальник поштово-телеграфного відділення	Календарь ЧГ на 1902 год. Отдел IV: Адрес-календарь. С. 78.
22.08.1902– 06.01.1917	Запорожченко Василь Андрійович, колезький реєстратор, з 1904 р. губернський секретар, колезький асесор	Начальник поштово-телеграфного відділення	ЦДІАК України. Ф. 696. Оп. 7. Спр. 1231а. Арк. 2–141 зв.
1906–1908	Аніщенко Аким Іванович	Поштово-телеграфний чиновник VI розряду нижчого окладу	Календарь ЧГ на 1907 год. Адрес-календарь. С. 94.
1908– 1912	Перетяцько Міна Іванович	Поштово-телеграфний чиновник VI розряду нижчого окладу	Календарь ЧГ на 1909 год. Адрес-календарь. С. 104; Календарь ЧГ на 1910 год. Адрес-календарь. С. 108; Календарь ЧГ на 1912 год. Адрес-календарь. С. 120.
11.05.1912– 16.10.1912	Курганський Микола Гаврилович	Поштово-телеграфний чиновник VI розряду нижчого окладу	ЦДІАК України. Ф. 696. Оп. 7. Спр. 1721. Арк. 61 зв.–62.
1913– 1916	Старостенко Феодосій Миколайович	Поштово-телеграфний чиновник VI розряду нижчого окладу	Календарь ЧГ на 1914 год. Адрес-календарь. С. 131; Календарь ЧГ на 1916 год. Адрес-календарь. С. 136.
1914	Бувалькевич Прокопій Омелянович	Листоноша	ДАЧО. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 460. Арк. 101 зв.
26.08.1916– 1.10.1916	Семенюк Віктор Якович	Листоноша	ЦДІАК України. Ф. 696. Оп. 7. Спр. 3572. Арк. 26–35
1928	Криволап Євдокія Олександрівна	Охоронець-посильний	ДАЧО. Ф. Р-782. Оп. 4. Спр. 171. Арк. 1–11; Оп. 6. Спр. 158. Арк. 1–3.

Копія наказу Товариша міністра пошт і телеграфів УНР
від 05.03.1918 р. № 9⁶⁸

References

Doroshenko, D. (1993). Moi spomyny pro nedavnie mynule [My memories of recent past]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 4–6. P. 81–85.

Hai-Nyzhnyk, P., Soldatenko, V. (2009). Orhanizatsiia upravlinnia v UNR doby Tsentralnoi Rady. *Is-toriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini u 5 t.* [Organization of administration in the UNR during the time of the Central Rada. *History of the civil service in Ukraine in 5 volumes*]. Vol. 1, P. 418–425. Kyiv, Ukraine.

Khyzhniakov, V. (2016). Chernyovskaia staryna (1765–1810 hh.). Po arkhivnym bumaham horod-skoï dumy [Chernihiv antiquity (1765–1810). Based on archival documents of the city council]. Chernihiv, Ukraine.

⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 696. Оп. 1. Спр. 727. Арк. 32.

Kubiiovych, V. (1955–1995). Telehrafnyi zviyazok. Entsyklopediia ukrainoznavstva: Slovnykova chas-tyna [Telegraph communication. Encyclopedia of Ukrainian studies: Glossary section]. Paris–New York, France–USA.

Kudlai, O. (2004). Heneralnyi Sekretariat Ukrainskoi Tsentralnoi Rady. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. T. 2: H–D* [General Secretariat of the Ukrainian Central Rada. *Encyclopedia of the History of Ukraine: in 10 volumes. Vol. 2: G–D*]. P. 79–80. Kyiv, Ukraine.

Mironova, I. (2017). Sluzhbovtisi poshtovoho zviyazku v ukrainiskii revoliutsii 1917–1921 rr. [Postal workers in the Ukrainian revolution of 1917–1921]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhia National University*, 48, P. 118–121.

Mukhin, V., Moroz, V., Diukov, P. ta in. (2002). Vid hintsia do Internetu: Narysy z istorii ukrainiskoi poshty [Vid hintsia do Internetu: Narysy z istorii ukrainiskoi posty]. Kyiv, Ukraine.

Pater, I. (2009). Status okupovanykh terytorii Halychyny i Bukovyny v 1914–1917 rr. *Istoriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini: u 5 t.* [The status of the occupied territories of Galicia and Bukovina in 1914–1917. *History of the civil service in Ukraine in 5 volumes*]. V. 1. P. 390. Kyiv, Ukraine.

Pyrih, R. (2009). Derzhavna sluzhba v Hetmanati Pavla Skoropadskoho. *Istoriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini u 5 t.* [Civil service in the Hetmanate of Pavlo Skoropadsky. *History of the civil service in Ukraine in 5 volumes*]. V. 1. P. 451, 453, 471. Kyiv, Ukraine.

Riznyk, Yu. (2014). Diialnist poshtovykh ta poshtovo-telehrafnykh ustanov pravoberezhnoi Ukrainy: kadry i kliienty [Activities of postal and postal-telegraph institutions in right-bank Ukraine: staff and customers]. *Chornomorskyi litopys – Black Sea chronicle*, 9, P. 65–72.

Shevchenko, E. (1915). Zemskie telefonnye sety v Rossyy [Local telephone networks in Russia]. *Chernykhovskaia zemskai nedelia – Chernihiv local week*, 50, P. 5–6.

Shliakhov, O., Kovalchuk, T. (2018). Poshtovo-telehrafnyi ta telefonnyi zviyazok v Ukraini v dr. pol. XIX – na poch. XX st. [Postal, telegraph and telephone communications in Ukraine in the second half of the 19th – the early 20th c.]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – poch. XX st. (2000–2022) – Problems of Ukrainian history in the 19th – the early 20th c. (2000–2022)*, 28, P. 203–230.

Soldatenko, V. (2012). Rada Narodnykh ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. T. 9: Pryl–S.* [Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic. *Encyclopedia of the History of Ukraine: in 10 volumes. Vol. 9: App.–S*]. P. 98–101. Kyiv, Ukraine.

Storozhenko, N. (1891). Reformy v Malorossyy pry hrafe Rumiantseve [Reforms in Little Russia under count Rumyantsev]. *Kyevskaia staryna – Kyiv antiquity*, 34, P. 455–463.

Ukrainska Tsentralna rada: Dokumenty i materialy: u 2 t. T. 1. 4 bereznia – 9 hrudnia 1917 r. (1996). Uporiadn. V. Verstiuk (kerivn.) ta in., Red. kol.: V. Smolii (vidp. red.) ta in. [Ukrainian Central Council: Documents and Materials: in 2 vols. Vol. 1: March 4 – December 9, 1917]. P. 179, 496. Kyiv, Ukraine.

Ukrainska Tsentralna rada: Dokumenty i materialy: u 2 t. T. 2: 10 hrudnia 1917 r. – 29 kvitnia 1918 r. (1997). Uporiadn. V. Verstiuk (kerivn.) ta in., Red. kol.: V. Smolii (vidp. red.) ta in. [Ukrainian Central Council: Documents and Materials: in 2 vols. Vol. 2: December 10, 1917 – April 29, 1918]. P. 114–115. Kyiv, Ukraine.

Zhenzhera, S., Chekunova, O., Vasiuta, K., Pavlenko, M. (2015). Istoriia rozvytku elektrosvyazku. Nevidomi storinky [History of telecommunications development. Unknown pages]. *Information processing systems – Systemy obrobky informatsi*, 5 (130), P. 8.

Асадчев Олександр Іванович – краєзнавець, заступник керівника Ріпкинського відділення Товариства «Чернігівське земляцтво» в м. Києві, автор-упорядник «Книги Пам'яті селища Радул Чернігівського району Чернігівської області» (вул. Героїв Маріуполя, 4, кв. 55, м. Київ, 03191, Україна).

Asadchev Olexander – local historian expert, deputy chairman of the Ripky branch of the «Chernihivske zemlyatstvo» society in Kyiv, author-compiler of the «Book of Remembrance of the settlement Radul Chernihiv district of Chernihiv region» (Heroes of Mariupol str., 4, kv. 55, Kyiv, 03191, Ukraine).

E-mail: o.asadchev@ukr.net

Дата подання: 26 травня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 8 січня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Асадчев, О. Нариси з історії поштового, телеграфного та телефонного зв'язку в Україні, зокрема в слободі Радул та містечках Любеч і Ріпки, що на Чернігівщині (друга половина XVII – початок XX ст.). Частина друга. *Сіверянський літопис*. 2026. № 1. С. 37–50. DOI: 10.58407/litopis.260105.

Цитування за стандартом APA

Asadchev, O. (2026) Narysy z istorii poshtovoho, telehrafnoho ta telefonnoho zviyazku v Ukraini, zokrema v slobodi Radul ta mistechkakh Liubech i Ripky, shcho na Chernihivshchyni (druga polovyna XVII – pochatok XX st.). Chastyna druha [Essays on the history of postal, telegraph and telephone communication in Ukraine, in particular in the village of Radul and towns of Liubech and Ripky, in the Chernihiv region (the second half of the 17th – the beginning of the 20th century). The two part]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 37–50. DOI: 10.58407/litopis.260105.

Олександр Вітюк

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІГРАЦІЙНОЇ СЛУЖБИ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У ВРЕГУЛЮВАННІ ПРОБЛЕМ БІЖЕНЦІВ (1996–2006)

ACTIVITIES OF THE MIGRATION SERVICE AUTHORITIES OF THE KHMELNYTSKYI REGION IN RESOLVING REFUGEE ISSUES (1996–2006)

DOI: 10.58407/litopis.260106

© О. Вітюк, 2026. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1749-507X>

Метою статті є комплексний історичний аналіз діяльності органів міграційної служби Хмельницької області у врегулюванні проблем біженців (1996–2006). **Методологічну основу** дослідження становлять принципи історизму, наукової об'єктивності та системності. Такий підхід дозволив забезпечити можливість неупередженого висвітлення логічних змін в історичному процесі визначеного дослідження. **Методи** дослідження: загальнонаукові (історичний, логічний) і спеціальні (історико-порівняльний, історико-генетичний, предметно-хронологічний, ретроспективний). **Наукова новизна** дослідження полягає у здійсненні першого комплексного історичного дослідження діяльності органів міграційної служби Хмельницької області у врегулюванні проблем біженців протягом 1996–2006 рр., системному аналізі становлення та функціонування регіональної системи захисту біженців, що дозволяє поглибити розуміння децентралізованого аспекту державної міграційної політики. Вперше на основі неопублікованих архівних документів та нормативно-правових актів виявлено та систематизовано специфічні особливості практичної діяльності регіональних підрозділів міграційної служби України в роботі з біженцями. **Висновки.** Період 1996–2006 рр. став етапом формування основ регіональної системи захисту біженців, як показано на прикладі Хмельницької області. Цей процес відбувався паралельно з розбудовою загальнодержавної інституційної та правової бази. Попри багатогранність завдань і функцій, незважаючи на прагнення до ефективної роботи, регіональні органи міграційної служби стикалися зі значними системними викликами через недосконалість законодавства, обмежене і нестабільне фінансування та брак кваліфікованих кадрів.

Ключові слова: біженці, мігрант, міграція, міграційні процеси, міжнаціональні відносини, національні меншини.

The purpose of this article is to provide a comprehensive historical analysis of activities of the migration service authorities in the Khmelnytskyi region in resolving refugee issues (1996–2006). **The methodological basis** of the study consists of principles of historicism, scientific objectivity, and systematicity. This approach made it possible to provide an unbiased account of the logical changes in the historical process of the study in question. **The research methods** are represented by general scientific methods (historical, logical) and special methods (historical-comparative, historical-genetic, subject-chronological, retrospective). **The scientific novelty** of the study lies in conducting the first comprehensive historical study of activities of the migration service authorities of the Khmelnytskyi region in resolving refugee issues in 1996–2006, a systematic analysis of the formation and functioning of the regional refugee protection system, which allows for a deeper understanding of the decentralized aspect of state migration policy. For the first time, based on unpublished archival documents and regulatory legal acts, the specific features of the practical activities of regional units of the Ukrainian migration service in working with refugees have been identified and systematized. **Conclusions.** The period from 1996 to 2006 was a time when the basics of the regional refugee protection system were being set up in Khmelnytskyi oblast. This happened at the same time as the national institutional and legal framework was being developed. Despite the multifaceted nature of their tasks and functions, and despite their desire to work effectively, regional migration authorities faced significant systemic challenges due to imperfect legislation, limited and unstable funding, and a lack of qualified personnel.

Key words: refugees, migrant, migration, migration processes, interethnic relations, national minorities.

З моменту державного становлення Україна зіткнулася з новими викликами, серед яких питання біженців набуло особливої гостроти. Вимога врегулювання їхнього статусу,

забезпечення соціального захисту та інтеграції зумовила необхідність створення відповідної інституційної та правової бази. У цьому контексті діяльність органів міграційної служби набула особливого значення. Період 1996–2006 рр. є ключовим для розуміння цих процесів, оскільки саме тоді відбувалося становлення національної системи захисту біженців, імплементація міжнародних норм та розбудова відповідних державних структур як на центральному, так і на регіональному рівнях.

Особливий інтерес становить вивчення роботи з біженцями на рівні окремих регіонів, адже саме тут відбувалася безпосередня взаємодія з ними та реалізовувалися державні програми. Хмельницька область накопичила унікальний досвід у цій сфері. Аналіз діяльності місцевих органів міграційної служби дозволить розкрити специфіку регіонального виміру загальнодержавної міграційної політики, а також виявити її сильні та слабкі сторони.

Незважаючи на значний інтерес до міграційної тематики в українській історіографії, комплексне історичне дослідження діяльності органів міграційної служби Хмельницької області у врегулюванні проблем біженців протягом 1996–2006 рр. залишається недостатньо висвітленим. Існуючі праці здебільшого зосереджуються на загальнонаціональних аспектах або на теоретичних засадах міграційних процесів, що створює історіографічну прогалину, яка обмежує повноцінне розуміння генезису системи захисту біженців в Україні на регіональному рівні.

В аналітичній доповіді О. Малиновської «Міграційна політика України: стан і перспективи розвитку»¹ відображено еволюцію міграційної політики України від здобуття незалежності, проаналізовано законодавчі ініціативи, діяльність органів міграційної служби та виклики, пов'язані з різними видами міграції, зокрема з біженцями. Дослідниця зазначала, що оскільки питома вага вимушених переміщень у масовому припливі населення в Україну на початку 1990-х рр. була значною, держава приділяла цій проблемі особливу увагу, а поняття статусу біженця вперше введено до законодавства влітку 1992 р., коли наша держава прийняла понад 60 тис. біженців із району воєнного конфлікту в Придністров'ї.

Проблеми біженців, внутрішньо переміщених осіб та нелегальної міграції висвітлено в праці О. Лавера², який наголошував, що в 1993 р. парламент України прийняв Закон «Про біженців», а від березня 1994 р. в нашій державі почало діяти представництво УВКБ ООН. Проте, разом із біженцями Україну заповнили нелегальні мігранти, які розглядали нашу державу як транзитну країну на шляху до країн Євросоюзу.

Досліджуючи питання проблем співпраці України та Європейського Союзу, С. Віднянський³ вказував, що важливою для України стала угода про реадмісію нелегальних біженців: запроваджувався порядок ідентифікації та повернення нелегальних мігрантів у разі, якщо вони перетнули європейський кордон із боку України. Окремі аспекти діяльності органів міграційної служби України, в контексті формування та реалізації політики щодо біженців, відображено в працях В. Даниленка⁴, В. Свтуха⁵ та В. Пекарчука⁶.

Розпорядженням голови Хмельницької обласної державної адміністрації від 18.01.1996 № 231-р, та за погодженням із Міністерством України у справах національностей та міграції, було створено Управління у справах національностей і міграції (далі – Управління). Положення, що регламентувало його діяльність, було затверджене розпорядженням голови Хмельницької обласної державної адміністрації від 18.03.1996 № 310-р⁷. Відповідно до Положення, Управління входило до складу обласної державної адміністрації за принципом подвійного підпорядкування.

Головними завданнями Управління були: забезпечення прав національних меншин на вільний розвиток; координація діяльності органів державної виконавчої влади щодо задоволення духовних потреб, відродження, збереження і розвитку в області культур, мов і традицій національних меншин; координація діяльності роботи місцевих органів виконавчої влади, розроблення і реалізація заходів щодо тимчасового розміщення, працевлашту-

¹ Малиновська О. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. Київ: НІСД, 1997. 66 с.

² Лавер О. Війни та народонаселення країн світу у XX–XXI ст. (1900–2016 рр.): монографія. Ужгород: РІК-У, 2018. 760 с.

³ Віднянський С. Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси: монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 814 с.

⁴ Даниленко В. Особливості міграційної політики радянської держави у другій половині XX ст. *Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора В. Смолія*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. С. 787–808.

⁵ Свтух В. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції... Київ: Стило, 2000. 236 с.

⁶ Пекарчук В. Розподіл повноважень органів державної влади України у сфері культури етноменшин: основні тенденції 1990–2000-х рр. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 1 (80). С. 36–45.

⁷ Державний архів Хмельницької області (далі – ДаХмо). Ф. 6416. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 1.

вання, соціально-побутового і медичного обслуговування біженців, депортованих осіб, які добровільно повертаються в регіони їхнього колишнього проживання⁸.

Відповідно до покладених завдань, Управління: розглядало клопотання про надання статусу біженця особам, на яких поширюється дія Закону України «Про біженців», надавало статус біженця та позбавляло його; вирішувало питання про надання грошової допомоги, соціально-побутових і медичних послуг біженцям та особам, які подали заяву про надання їм статусу біженця; направляло до пунктів тимчасового розміщення біженців осіб, які подали заяву про надання їм статусу біженця⁹.

У листі начальника Управління Ю. Блажевича до Хмельницької обласної державної адміністрації від 11.03.1997 № 26¹⁰ зазначалося, що протягом 1996 р., з моменту створення Управління, на території регіону не було зафіксовано негативних проявів щодо біженців. Із заявами про надання статусу біженця звернулось 62 іноземці і 5 осіб без громадянства: із них 24 особам було надано статус біженця, 31 іноземцю відмовлено у наданні статусу біженця, 7 із них депортовані за межі України. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 26.06.1996 № 674 «Про заходи щодо надання допомоги особам, які змушені були залишити місця постійного проживання в Автономній Республіці Абхазія Грузії та прибули в Україну»¹¹, в області прийнято й облаштовано 36 осіб.

На виконання постанови Кабінету Міністрів України від 16.02.1995 № 119 «Про заходи щодо надання допомоги особам, які змушені були залишити місця постійного проживання в Чеченській Республіці Російської Федерації та прибули в Україну»¹², головою Хмельницької обласної ради підписано розпорядження від 13.03.1995 № 193-р «Про деякі питання надання допомоги особам, які змушені були залишити місця постійного проживання в Чечні та прибули в Хмельницьку область»¹³. Протягом дії цього розпорядження в Управління із заявами про допомогу звернулось 42 особи з Чечні. Заявники отримали необхідні документи та матеріальну допомогу, були забезпечені житлом, працевлаштовані, надано необхідне медичне та культурно-побутове обслуговування. Біженці з Чечні в основному були розміщені в містах Хмельницькому та Славуті, в Городоцькому, Славуцькому, Старокостянтинівському та Хмельницькому районах. Із всіх іноземців, 10 виявили бажання залишитись в області та вирішували питання отримання громадянства України.

Постановою Кабінету Міністрів України від 08.06.1995 № 396 «Про встановлення регіонів тимчасового розселення біженців»¹⁴, Хмельницька область, а саме Теофіпольський район, одна з чотирьох областей України, затверджена як регіон тимчасового розселення біженців¹⁵. Станом на 01.07.1997 в області проживало біля 100 біженців, які прибули з Афганістану, Конго, Ефіопії, Чечні, Абхазії, Таджикистану та Азербайджану.

За статеві-віковим складом біженців, станом на 31.12.1998 в області проживало 30 дітей (13 дітей дошкільного віку, 17 дітей шкільного віку) із сімей, яким надано статус біженця¹⁶. Всі вони є вихідцями з Афганістану. Усі діти разом із батьками, за сприяння Управління, пройшли безкоштовно медичний огляд на предмет виявлення захворювань на СНІД, туберкульоз, шкіряно-венеричні, інфекційні та інші хронічні захворювання.

У подальшому, у зв'язку із реорганізаційними змінами центрального органу виконавчої влади, функціонал Управління було дещо розширено. Так, розпорядженням голови Хмельницької обласної державної адміністрації від 19.04.2001 № 142/2001¹⁷ було затверджено нове Положення про Управління у справах національностей, міграції та релігій. Управління у своїй діяльності вже підпорядковувалось голові обласної державної адміністрації, Державному департаменту у справах національностей та міграції і Державному комітету України у справах релігій. Однією з основних задач Управління залишалась реалізація державної політики щодо біженців та здійснення заходів для забезпечення правових і соціально-економічних гарантій захисту біженців¹⁸.

⁸ ДаХмо. Ф. 6416. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 2.

⁹ Там само. Арк. 3.

¹⁰ Там само. Спр. 85. Арк. 1.

¹¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 26.06.1996 № 674 «Про заходи щодо надання допомоги особам, які змушені були залишити місця постійного проживання в Автономній Республіці Абхазія Грузії та прибули в Україну». Рада. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/674-96-%D0%BF#Text>.

¹² Постанова Кабінету Міністрів України від 16.02.1995 № 119 «Про заходи щодо надання допомоги особам, які змушені були залишити місця постійного проживання в Чеченській Республіці Російської Федерації та прибули в Україну». Рада. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119-95-%D0%BF#Text>.

¹³ ДаХмо. Ф. 6416. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 5.

¹⁴ Постанова Кабінету Міністрів України від 08.06.1995 № 396 «Про встановлення регіонів тимчасового розселення біженців». Рада. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-95-%D0%BF#Text>.

¹⁵ ДаХмо. Ф. 6416. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 8.

¹⁶ Там само. Спр. 85. Арк. 12.

¹⁷ Там само. Спр. 67. Арк. 1.

¹⁸ Там само. Арк. 2.

Проте як Управління державний орган міграційної служби проіснував до середини 2004 р. Наказом Державного комітету України у справах національностей та міграції від 27.07.2004 № 36¹⁹ було затверджене чергове нове Положення про управління (відділи) міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі. У Хмельницькій області замість Управління створено Відділ зі штатною чисельністю 4 працівники, який почав функціонувати з 01.01.2005²⁰.

У 2004 р. із 34 біженців²¹, які перебували на обліку у Відділі, заяви на отримання нових документів подало 30 осіб, із яких 25 отримали. Відділом також було підготовлено матеріали на 10 біженців щодо отримання громадянства України.

Протягом 2005 р. активно тривала робота із шукачами притулку. На обліку у Відділі, станом на 31.12.2005, перебувало 53 біженці, із яких 24 жінки та 29 чоловіків²². Зокрема 5 людей із Чечні, 34 – з Афганістану, 10 – з Азербайджану, по 2 з Ефіопії та Конго. Подали заяви на отримання громадянства України 12 осіб (6 осіб з Афганістану, 5 осіб з Азербайджану та 1 з Ефіопії). У поточному році 12 біженців звернулись та отримали довідки для вступу до громадянства України, з них 10 вже отримали статус громадянина України²³.

Проблемним та нагальним питанням, яке потребувало здійснення відповідних заходів реагування, було збільшення в області нелегальних мігрантів. Лише у 2005 р. виявлено 200 нелегальних мігрантів²⁴, із яких видворено за межі України 177 осіб, у тому числі 66 осіб у примусовому порядку. Водночас правоохоронні органи та Відділ турбували питання незадовільної організації прикордонного контролю з Російською Федерацією, з території якої проникала основна маса нелегальних мігрантів.

Упродовж 2006 р. виявили бажання подати заяву про надання статусу біженця 18 осіб (6 дітей віком до 18 років)²⁵, із яких 15 громадян Афганістану, 1 – Азербайджану, 1 – Республіки Білорусь, 1 – Республіки Молдова. Усього на обліку у Відділі, станом на 20.12.2006, перебувало 44 біженці, у тому числі 21 дитина віком до 18 років.

Відділом спільно з громадською організацією «Подільська правозахисна фундація» 20.06.2005 у приміщенні обласної державної адміністрації було проведено прес-конференцію, присвячену Всесвітньому Дню біженців²⁶. У роботі цього заходу взяли участь біженці та шукачі притулку, журналісти телерадіокомпаній «Поділля-Центр», «Контакт», кореспонденти періодичних газет «Подільські вісті», «Комерсант України», «Моя газета», «Проскурів», «Всім» та «Подільська хроніка». Учасники заходу були ознайомлені щодо стану міграційної ситуації в регіоні, її тенденціях та нерозв'язаних проблемних питаннях. Занепокоєння викликала неурегульована трудова міграція громадян України, оскільки значна кількість наших громадян не перебувала на консульському обліку в наших дипломатичних установах та відповідно не користувались захистом своєї Батьківщини.

Період 1996–2006 рр. характеризується етапом формування основ регіональної системи захисту біженців, як показано на прикладі Хмельницької області. Процес відбувався паралельно з розбудовою загальнодержавної інституційної та правової бази, зокрема зі створенням та функціонуванням Управління у справах національностей і міграції Хмельницької обласної державної адміністрації. На початковому етапі (до початку 2000-х рр.) діяльність мала переважно реагуючий характер, але поступово набувала більш системних ознак завдяки ухваленню Закону України «Про біженців» та відповідних підзаконних актів, що окреслювали повноваження місцевих органів, однак було закладено основу для подальшої спеціалізації та професіоналізації роботи з біженцями на місцях.

Органи міграційної служби Хмельницької області виконували багатогранний комплекс завдань, що охоплював усі ключові аспекти роботи з біженцями. Це включало прийом та розгляд заяв про надання статусу біженця, проведення співбесід та збір необхідної інформації для ухвалення рішення; реєстрацію та облік шукачів притулку та осіб, яким надано статус біженця; документальне оформлення та видачу відповідних посвідчень, що дозволяють біженцям легально перебувати на території області та користуватися визначеними правами; надавали первинну інформаційну та консультативну допомогу, що було вкрай важливим для осіб, які опинилися у новій для них країні без належної підтримки. До того ж сприяли у вирішенні питань соціально-побутового облаштування, включаючи розміщення, харчування, доступ до медичного обслуговування та освіти, що

¹⁹ ДаХмо. Ф. 6519. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1.

²⁰ Там само. Арк. 9 зв.

²¹ Там само. Ф. 6519. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 13.

²² Там само. Спр. 10. Арк. 11.

²³ Там само. Спр. 11. Арк. 8.

²⁴ Там само. Арк. 10.

²⁵ Там само. Спр. 19. Арк. 29.

²⁶ Там само. Арк. 32.

здійснювалося у тісній взаємодії з місцевими органами влади, громадськими та міжнародними гуманітарними організаціями.

Досвід Хмельницької області засвідчив, що регіональний вимір міграційної політики мав свою специфіку, зумовлену як обсягами та етнічним складом потоків біженців, так і місцевими ресурсними можливостями. Аналіз цієї специфіки дозволяє глибше зрозуміти, як загальнодержавні рішення імплементувалися на місцях, та виявити «слабкі місця» у взаємодії між центральним і регіональним рівнями управління. Важливою була відсутність зафіксованих негативних проявів щодо біженців у ранній період, що свідчить про певну толерантність та відносно стабільність міжнаціональних відносин у регіоні.

References

Danylenko, V. (2010). Osoblyvosti mihratsiinoi polityky radianskoi derzhavy u dr. pol. XX st. [Peculiarities of migration policy of the Soviet state in the second half of the 20th c.l. Kyiv, Ukraine.

Laver, O. (2018). Viiny ta narodonaselennia krain svitu u XX–XXI st. (1900–2016 rr.) [Wars and population of the world in the 19th–20th c. (1900–2016)]. Uzhhorod, Ukraine.

Malynovska, O. (1997). Mihratsiina svtuatsiia ta mihratsiina polityka v Ukraini [Migration situation and migration policy in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Pekarchuk, V. (2016). Rozpodil povnovazhen orhaniv derzhavnoi vldy Ukrainy u sferi kultury etno-menshyn: osnovni tendentsii 1990–2000-ky rr. [Distribution of powers of state authorities of Ukraine in the sphere of culture of ethnic minorities: main trends of 1990s–2000s.]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnurishnikh sprav – Scientific bulletin of Dnipropetrovsk state university of internal affairs*, 1 (80), P. 36–45.

Vidnianskvi, S. (2020). Ukraina v istorii Yevropy XIX – doch. XXI st.: istorichni narysy: monohrafiia [Ukraine in the history of Europe in the 19th – the early 20th centuries]. Kyiv, Ukraine.

Yevtukh, V. (2000). Pro natsionalnu ideiu, etnichni menshyny, mihratsii... [On the national idea, ethnic minorities, migration...]. Kyiv, Ukraine.

Вітюк Олександр Олегович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського (вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21001, Україна).

Vitiuk Oleksandr – candidate of historical sciences, senior lecturer at the department of Ukrainian history, faculty of history and international relations, M. Kotsyubynsky Vinnytsia state pedagogical university (32 Ostrozky str., Vinnytsia, 21001, Ukraine).

E-mail: voo_32@ukr.net

Дата подання: 8 липня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 9 грудня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Вітюк, О. Діяльність органів міграційної служби Хмельницької області у врегулюванні проблем біженців (1996–2006). *Сіверянський літопис*. 2026. № 1. С. 51–55. DOI: 10.58407/litopis.260106.

Цитування за стандартом APA

Vitiuk, O. (2026). Diialnist orhaniv mihratsiinoi sluzhby Khmelnytskoi oblasti u vrehuliuvanni problem bizhentsiv (1996–2006) [Activities of the migration service authorities of the Khmelnytskyi region in resolving refugee issues (1996–2006)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 51–55. DOI: 10.58407/litopis.260106.

Сергій Шумило

ДО ПИТАННЯ УЧАСТІ МОСКОВСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ У МІЖНАРОДНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НА БОЦІ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ ТА НИЩЕННІ ЦЕРКОВНОЇ ОПОЗИЦІЇ В СРСР¹

ON THE PARTICIPATION OF THE MOSCOW PATRIARCHATE IN INTERNATIONAL ACTIVITIES ON THE SIDE OF THE SOVIET REGIME AND THE DESTRUCTION OF CHURCH OPPOSITION IN THE USSR

DOI: 10.58407/litopis.260107

© С. Шумило, 2026.СС BY4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

У статті аналізуються події та процеси 1920-х – 1980-х рр. із підпорядкування діяльності Російської Православної Церкви Московського патріархату (РПЦ МП) радянським спецслужбам. Автор розглядає події 1920-х рр., коли за втручання ОДПУ було організовано внутрішньоцерковний переворот у РПЦ та утворено «Тимчасовий синод» митрополита Сергія Страгородського, який у 1927 р. проголосив цілковиту лояльність до комуністичного режиму. Згідно з висновками автора, ці події кардинально змінили подальший поступ РПЦ МП, викликавши внутрішньоцерковну полеміку та розкол. Не приймаючи новий курс лояльності до радянського режиму та співпраці з його репресивними органами, значна частина єпископату та духовенства утворила церковну опозицію, відому як рух «непоминаючих». Через тотальні репресії радянських спецслужб проти опозиції вона протягом 1930-х рр. змушена була вдатися до нелегальної діяльності, відтак у неї з'явилась назва «Катакомбна Церква» (також у слідчих справах НКВС цей рух нерідко називали «Істинно-Православна Церква»). Автор доходить висновку, що, знищивши за допомоги лояльного духовенства Московської патріархії церковну опозицію, радянський режим далі планував знищити й рештки лояльної до нього церковної структури митрополита Сергія Страгородського. Події Другої світової війни змінили ці плани, змусивши сталінський режим почати використовувати Московську патріархію в міжнародній діяльності. Із цією метою протягом 1943 р. відбулося сталінське «перезавантаження» Московської патріархії. Одночасно, відновлюючи та посилюючи лояльну до себе церковну структуру (МП), сталінський режим після закінчення Другої світової війни повністю знищує на окупованих територіях будь-які прояви церковної альтернативи. Репресіям та ліквідації були піддані структури Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ), Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ), Істинно-Православної Церкви (ІПЦ), Білоруської Автокефальної Православної Церкви (БАПЦ), Естонської Апостольської Православної Церкви (ЕАПЦ), Латвійської Православної Автономної Церкви (ЛПАЦ) та інших альтернативних юрисдикцій. Через жорстку репресивну політику радянського режиму в СРСР від кінця 1940-х рр. була забезпечена церковна монополія однієї структури – РПЦ МП. Згідно з висновком автора, відтоді радянські спецслужби (МДБ/КДБ) починають активно використовувати свою агентуру в РПЦ МП для шпигунсько-розвідувальної діяльності за кордоном, участі в різноманітних міжнародних та екуменічних заходах, поширенні та просуванні необхідних радянському режимові рішень і наративів. Ці представники «нового типу» радянського духовенства навіть з ослабленням комуністичного режиму наприкінці 1980-х – на поч. 1990-х рр. всіляко чинили опір демократичним перетворенням у суспільстві, виступали проти розпаду СРСР, проти процесів національного відродження та набуття республіками державної незалежності. Залишившись в керівництві РПЦ МП після розпаду СРСР, вони не лише не звільнилися від полону радянських спецслужб, але й стали в авангарді їхнього повернення до влади та неорадянської реставрації в РФ.

¹ Доповідь, виголошена на семінарі «WHAT MEMORIAL POLICIES FOR THE DAY AFTER IN EUROPE?», який відбувся в рамках VII Нормандського всесвітнього форуму миру 25 вересня 2024 р. (Саен, Франція). Семінар організовано за партнерства Collège des Bernardins (Париж, Франція) та Нормандського всесвітнього форуму миру.

Ключові слова: «Руський мір», РПЦ МП, Московський патріархат, СРСР, РФ, ОГПУ, НКВС, МГБ, КДБ, Сталін, Сергій Страгородський, Кіріл Гундяєв, російська агресія.

The article analyses events and processes of the 1920s–1980s in subordinating activities of the Russian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate (ROC MP) to the Soviet special services. The author examines events of the 1920s when, with the intervention of the OGPU, an intra-church coup was organised in the ROC and a “Provisional Synod” of Metropolitan Sergei Stragorodsky was established, which in 1927 proclaimed full loyalty to the communist regime. According to the author’s conclusions, these events radically changed the further development of the RPC, causing intra-church polemics and schism. Not accepting the new course of loyalty to the Soviet regime and co-operation with its repressive organs, a significant part of the episcopate and clergy formed a church opposition known as the “non-commemorators” movement. Due to the total repression of the opposition by the Soviet security services, it was forced to go into an illegal situation in the 1930s, which gave it the name “Catacomb Church” (also in NKVD investigative files this movement was often referred to as “True Orthodox Church”). The author concludes that by destroying the church opposition with the help of the loyal clergy of the Moscow Patriarchate, the Soviet regime planned to destroy the remnants of Metropolitan Sergei Stragorodsky loyal church structure as well. Events of World War II changed these plans, forcing the Stalinist regime to begin using the Moscow Patriarchate for international activities. According to the author, Stalin’s “reset” of the Moscow Patriarchate took place in 1943 for this purpose. At the same time, while restoring and strengthening the loyal church structure of the Moscow Patriarchate, the Stalinist regime completely destroyed any manifestations of church alternative after the end of World War II in the occupied territories. Structures of the Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC), the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC), the True Orthodox Church (TOC), the Belarusian Autocephalous Orthodox Church (BAOC), the Estonian Apostolic Orthodox Church (EAOC), the Latvian Orthodox Autonomous Church (LOAC) and other alternative jurisdictions were subjected to repression and liquidation. With the help of the brutal repressive policy of the Soviet regime in the USSR from the late 1940s, the church monopoly of one structure – ROC MP – was secured. According to the author’s conclusion, from this period the Soviet special services (MGB – KGB) began to actively use their agents in the ROC MP for espionage and intelligence activities abroad, participation in various international and ecumenical events, dissemination and promotion of decisions and narratives necessary for the Soviet regime. These representatives of the “new type” of Soviet clergy, even with the weakening of the communist regime in the late 1980s – the early 1990s, resisted democratic changes in society in every possible way, opposed the collapse of the USSR, the processes of national revival and the acquisition of state independence by the republics. Remaining in the leadership of ROC MPs after the collapse of the USSR, they not only did not free themselves from the captivity of the Soviet security services, but also became in the vanguard of their return to power and neo-Soviet restoration in the Russian Federation.

Key words: Russian World, ROC MP, Moscow Patriarchate, USSR, Russian Federation, OGPU, NKVD, MGB, KGB, Stalin, Sergei Stragorodsky, Kirill Gundyayev, Russian aggression.

«Чи може дерево добре приносити плоди погані, і дерево погане приносити плоди добрі?» (Мт. 7:18). Відсиланням до цих слів із Євангелія від Матвія хотілося б розпочати дискусію про сучасний стан Російської православної церкви Московського патріархату (РПЦ МП).

Існує думка, що нинішні проблеми в РПЦ МП пов’язані винятково з особистістю її патріарха Кіріла (Гундяєва), і якщо його не стане, то все в Московському патріархаті може змінитися на краще. Однак, чи це справді так? Чи справді проблеми цілої системи полягають ув одній людині?

Очевидно, що РПЦ МП переживає глибоку кризу. Але якими є її суть і причини? Успіх лікування будь-якої хвороби насамперед залежить від правильності встановлення діагнозу. А це потребує заглиблення в історію хвороби.

Поставлене завдання порушує перед нами інше питання: чи може сучасна структура Московської патріархії вважатися канонічною правонаступницею багатовікової Російської Церкви? А це неминуче відсилає нас до церковних подій та суперечок кінця 1920-х – 1930-х рр. Та дискусія не була вичерпана у природній спосіб. Її штучно придушили радянські каральні органи за допомогою жорстоких репресій та фізичного знищення опозиції. Оскільки це слово в історії так і не сказано до кінця, воно залишається актуальним, у тому числі й у контексті сучасності.

Сергіянство: від церковного перевороту до «спільних радостей» із тоталітарним режимом

Безсумнівно, найважливішою подією в житті Православної Російської Церкви у ХХ ст. був Помісний Собор 1917–1918 рр. Із демократичними перетвореннями, що почалися в країні в лютому 1917 р., Православна Церква, яка протягом 200 років була позбавлена канонічного церковного управління й соборного устрою, вперше отримала право скликати загальноцерковний Помісний Собор. Після століть перебування під пресом імперської системи, де Церква була позбавлена внутрішньої свободи і їй відводилася лише роль дер-

жавного придатка або якогось «духовного департаменту», з'явилася надія на її перезавантаження та вільний розвиток. Собор започаткував суттєві реформи церковного життя на засадах демократизації та внутрішньої духовної свободи². Проте його рішення так і не були втілені в життя через втручання більшовиків, які невдовзі захопили владу та розпочали гоніння проти будь-яких проявів інакودумства та релігійності.

Комуністичний режим ставив за мету повне викорінення релігії, віри в Бога, будь-яких церков та їхніх служителів. Однак це завдання наштовхнулося на опір вірян. Зрозумівши, що повністю викоринити релігію в народі неможливо, радянські репресивні органи (ВЧК–ОДПУ–НКВС) роблять спроби залучити Церкву до служіння своїм інтересам. Паралельно з арештами й розстрілами «неблагонадійних» єпископів і священників каральні органи інспірують низку розколів усередині Церкви, а також здійснюють вербування окремих ієрархів і священнослужителів як секретних агентів. Так, у 1920-х рр. всередині Російської Церкви виникають обновленський та низка інших розколів³.

У вирі трагічних подій 1920–1930-х рр. одним із найсерйозніших викликів для Російської Церкви стала втрата принципу соборності та спадковості законної церковної влади, а далі – втрата внутрішньої духовної свободи.

Через два роки після смерті московського патріарха Тихона (Белавіна), 1927 р. відбувається одразу кілька подій, які досі мають серйозні наслідки для Церкви в Росії. Насамперед це церковний переворот, організований під керівництвом начальника 6-го відділення ОДПУ Євгенія Тучкова. У результаті успішно проведеної спецоперації на чолі Церкви було поставлено завербованого ОДПУ колишнього обновленського митрополита Сергія (Страгородського)⁴. У своїх претензіях на владу він спирався не на соборне волевиявлення Церкви, а на радянські каральні органи (ОДПУ–НКВС).

Незадовго до цього шляхом письмового опитування та збору підписів єпископату було соборно визначено нового законного предстоятеля Російської Церкви. Більшістю голосів архієреїв (72 голоси – «за») цей жереб припав на митрополита Казанського Кирила (Смирнова, †1937)⁵. ОДПУ оперативнo спробувало втрутитися та запобігти обранню невідного ієрарха. Більшість учасників таємного соборного голосування було заарештовано та кинуте до в'язниць і таборів⁶.

Одним із заарештованих у цій справі був митрополит Сергій (Страгородський), якого, на відміну від інших архієреїв, незабаром звільнили⁷. Давши згоду на співпрацю з ОДПУ, він приймає пропозицію під їхнім контролем заснувати з числа завербованих архієреїв новий «Тимчасовий патріарший синод»⁸. Склад цього самочинного органу ніхто не обирав. Його було підбрано та сформовано в ОДПУ за принципом лояльності до радянської влади та готовності співпрацювати з органами держбезпеки. Не дивно, що одразу ж після заснування «синод» був зареєстрований, хоча до цього «тихонівське» церковне управління багато років поспіль отримувало відмову у реєстрації⁹.

По суті, 1927 р. за втручання ОДПУ під зовнішнім виглядом «старої» було створено нову церковну структуру, яка перебувала під повним контролем радянського режиму. Митрополит Сергій (Страгородський), який її очолив, перевищивши надані йому раніше повноваження «Тимчасового заступника місцєблюстителя» і незаконно привласнивши собі владу Першоїєрарха, учинив новий розкол у Церкві¹⁰. За його ім'ям ця течія отримала назву «сергіянська церква» або «сергіянство»¹¹.

² Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви, 1917–1945. Париж: Имка-пресс, 1977. С. 114–117.

³ Шумило С. В катакомбах. Православное подполье в СССР. Конспект по истории Истинно-Православной Церкви в СССР. Луцк: Терен, 2011. С. 17; Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 117; Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX в. Москва, 1995. С. 106; Мазырин А., иерей. Высшие иерархи о преемстве власти в Русской Православной Церкви в 1920-х – 1930-х гг. Москва: Изд-во ПСТГУ, 2006. С. 57–196.

⁴ Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 117, 429; Шумило С. В катакомбах... С. 37–40.

⁵ Журавский А. Во имя правды и достоинства Церкви: Житие и труды священномученика Кирилла Казанского в контексте исторических событий и церковных разделений XX в. Москва: Изд-во Сретенского монастыря, 2004. С. 249; Мазырин А., иер. Высшие иерархи о преемстве власти... С. 57–196; Цыпин В., прот. История Русской Православной Церкви: Синодальный и новейший периоды (1700–2005). Москва: Сретенский монастырь, 2010. С. 419–420; Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 114.

⁶ Журавский А. Во имя правды и достоинства Церкви... С. 277–278; Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 114.

⁷ Там само; Шумило С. В катакомбах... С. 37–40.

⁸ Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 117, 429; Шумило С. В катакомбах... С. 37–40.

⁹ Цыпин В., прот. История Русской Православной Церкви... С. 422; Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 117.

¹⁰ Там само. С. 117; 429.

¹¹ Шумило С. В катакомбах... С. 42.

Одним із перших актів сергієвського «Тимчасового синоду» було видання 29 липня 1927 р. т. зв. «Декларації про лояльність до радянської влади»¹². У цьому документі від імені всієї Російської Церкви вперше проголошувалася тотожність «радостей і горестей» комуністичного режиму та Церкви. Це докорінно відрізнялося від колишніх стриманіших заяв патріарха Тихона та інших архієреїв. Нове церковне керівництво оголошувало курс на беззастережну лояльність та співпрацю із радянською владою. А по суті, це був курс на повне підпорядкування Церкви радянським органам держбезпеки.

Внутрішньоцерковний опір та боротьба за свободу Церкви

Нелегітимне заснування митрополитом Сергієм «Тимчасового синоду» та видання ним «Декларації про лояльність» викликали глибоку смуту в «тихонівській» Церкві. Єпископи та священники у багатьох епархіях відмовлялися визнавати канонічність новоявленого «Синоду» та його Декларацію¹³. Митрополит Сергій багатьма ієрархами був звинувачений у порушенні соборності, неканонічній узурпації церковної влади та добровільному підпорядкуванні Церкви інтересам богоборчого режиму¹⁴.

Подібно до руху «Сповідницької Церкви» в нацистській Німеччині, в СРСР в кін. 1920-х – на поч. 1930-х рр. стихійно виникає внутрішньоцерковний опозиційний рух, який у літературі отримав умовну назву «непоминаючі»¹⁵. У низці регіонів цілі епархії та чолі з єпископами заявляють про невизнання повноважень митрополита Сергія. Серед лідерів опозиції такі визначні ієрархи, як митрополит Казанський Кирило (Смирнов, †1937), митрополит Ярославський Агафангел (Преображенський, †1928), митрополит Петроградський Йосиф (Петрових, †1937), архієпископ Углицький Серафим (Самойлович, †1937), архієпископ Уфимський Андрій (Ухтомський, †1937), єпископ Ніжинський Дамаскин (Цедрик, †1937) та багато інших¹⁶. Усі вони за свою принципову позицію в подальшому трагічно закінчують життя в катівнях сталінських в'язниць та концтаборів.

Заклики до збереження внутрішньої духовної свободи Церкви та неможливості її служіння інтересам атеїстичної держави в ці роки стають лейтмотивом полеміки багатьох опозиційних ієрархів із митрополитом Сергієм¹⁷. Це була полеміка не так про систему політичного устрою в країні, як про те, що таке є Церква, яка її природа, місія та призначення. Вона мала еклезиологічний характер. Йшлося не просто про звичайну «лояльність» до тієї чи іншої системи влади (незалежно від її форм), а про тотожність інтересів (спільних «радостей і горестей») Церкви та режиму, який ставив за мету повне викорінення будь-якої релігії. І про неприпустимість служіння Церкви цим злочинним інтересам. У цьому полягала принципова відмінність від лояльності Церкви до колишніх режимів влади, які декларували свою зовнішню відданість чи лояльність до християнства.

Але чимало «непоминаючих» у своїх поглядах на місію Церкви пішли ще далі простої незгоди з певною ідеологією. У дусі курсу Помісного Собору 1917–1918 рр., який вітав демократичні перетворення та звільнення Церкви від диктату держави, вони наполягали на принциповості збереження внутрішньої духовної свободи Церкви перед будь-якою державною владою, чи то монархія, демократія, авторитаризм чи тоталітаризм. Межа можливих компромісів із державою визначалася саме цим критерієм – внутрішньою духовною свободою та незалежністю від будь-яких впливів ззовні¹⁸.

Це було нове слово в православній богословській думці на теренах колишньої імперії, таке нехарактерне для неї в попередні часи. Те, що ці ідеї публічно висловлювалися ієрархами Церкви не в умовах зовнішньої свободи, а під загрозою арештів і репресій, а часто й зовсім із місць ув'язнення, надає їм особливої цінності та актуальності, зокрема для нашого часу. На жаль, ця спадщина новомучеників і сповідників ХХ ст. так і залишилася фактично невідомою та незатребуваною у пострадянській Церкві.

¹² Акты святейшего патриарха Тихона и позднейшие документы о преемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг. / Сост. М. Губонин. Москва: Изд-во Правосл. Свято-Тихоновского Богословского Института, 1994. С. 509–513; Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 117–118.

¹³ Шумило С. В катакомбах... С. 42.

¹⁴ Там само. С. 42–45.

¹⁵ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущёве. Москва, 1999. С. 217; Його ж. Судьбы иосифлянских пастырей. Иосифлянское движение Русской Православной Церкви в судьбах его участников. Санкт-Петербург: Сатисъ, 2006. С. 14; Мазырин А., свящ. «Непоминающие». *Православная энциклопедия*. Москва, 2018. Т. XLIX. С. 15–20; Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 179; Осипова И. О. Премилосердый, буди с нами неотступно... Воспоминания верующих Истинно-Православной (катакомбной) Церкви. Конец 1920-х – нач. 1970-х гг. Москва: Братонез, 2008. С. 18; Шумило С. В катакомбах... С. 47–50.

¹⁶ Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 179; Осипова И. О. Премилосердый... С. 18; Шумило С. В катакомбах... С. 47–50; Шумило В. «Претерпѣвый до конца» (Мф. 10:22): жизнеописание священномученика Дамаскина, епископа Глуховского и Нежинского (1878–1937). К 140-летию со дня рождения и 80-летию мученической кончины. Чернигов–Провемон: *SCRIPTORIUM*, 2018. Издание второе, исправленное и дополненное. 86 с.

¹⁷ Шумило С. В катакомбах... С. 43–45.

¹⁸ Там само.

Внутрішньоцерковний рух «непоминаючих» до початку 1930-х рр. тією чи іншою мірою охопив практично всі єпархії «тихонівської» Церкви, зокрема і в Україні¹⁹. В умовах відносної свободи цей рух однозначно мав би масове поширення і вплинув на розвиток Православної Церкви, завдяки чому вона була б зовсім іншою, ніж нині. Але радянські репресивні органи в тісній взаємодії з «Тимчасовим синодом» митрополита Сергія зробили все, щоб знищити як сам рух, так і його представників.

Незгодних єпископів митрополит Сергій усунув із кафедр, піддав «заборонам у священнослужінні» та «відлученню»²⁰ (фактично те саме, що тепер робить патріарх Кіріл (Гундяєв) щодо «антивоєнних» священників РПЦ МП). Для співробітників ОДПУ–НКВС непокора «Тимчасовому синоду» та невизнання його «Декларації лояльності» було достатнім для звинувачення у причетності до «антирадянського церковного підпілля», за що засуджували до тривалих термінів ув'язнення та концтаборів (від 10 до 25 років) чи розстрілів²¹.

Придушення опозиції. Виникнення Катакомбної Церкви

Наприкінці 1920-х – поч. 1930-х рр. прокотилася перша хвиля арештів непокірних єпархів. Лише протягом 1929 р. було заарештовано понад 15 єпископів, які відокремилися від митрополита Сергія, відтак на «звільнені» кафедри «Тимчасовий синод» одразу призначав лояльних архієреїв, які пройшли «співбесіди» в ОДПУ²². Комуністичний режим за допомогою Сергія проводив свого роду «селекційний відбір» (чистки) серед єпископату та повне «перезавантаження» Православної Церкви. До управління єпархіями допускалися лише ті, хто підтверджував свою лояльність і давав згоду бути таємним агентом радянських спецслужб. Незгодних засуджували до тривалих термінів ув'язнення або розстрілювали²³.

Від березня по жовтень 1929 р. чекісти провели перший етап всесоюзної спецоперації зі знищення церковної опозиції: масові арешти пройшли в багатьох областях країни. Згідно з неповною статистикою, за цей рік було заарештовано понад 5000 священнослужителів²⁴.

Відтоді в опозиції «непоминаючих» з'являється нова неофіційна назва – «Істинно-Православна Церква» (ІПЦ). Саме так її було «зарєєстровано» у матеріалах слідчих справ ОДПУ–НКВС²⁵. Цю назву церковній опозиції приписали чекісти й вона поступово закріпилася. Чим більше радянський режим і сергієвський Синод переслідували опозицію, тим більше стихійний рух набував рис організованого опору.

Від липня 1931 р. по квітень 1932 р. масові арешти прихильників антисергієвської опозиції знову прокотилися всіма регіонами СРСР. Кількість заарештованих священнослужителів за цей період перевищила 19000 осіб²⁶.

В умовах тотальних репресій, арештів і розгрому антисергієвської опозиції, представники руху «непоминаючих», які залишилися на волі, від сер. 1930-х рр. з метою самозбереження починають переходити до нелегальної форми діяльності. По суті залишки опозиції були загнані в глибоке підпілля, після чого вона втратила можливість впливати на широкі церковні маси.

Так, на основі стихійного руху «непоминаючих» у СРСР виникає новий рух – «катакомбний» (тобто підпільний), який отримав неофіційну назву «Катакомбна Церква»²⁷. У матеріалах слідчих справ НКВС її й далі називали «Істинно-Православна Церква» (ІПЦ).

¹⁹ Шкаровский М. Иосифлянство: течение в Русской Православной Церкви. Санкт-Петербург, 1999. С. 3–6; История Русской Православной Церкви. От восстановления патриаршества до наших дней. Санкт-Петербург, 1997. Т. 1.: 1917–1970. С. 529; Шумило С. В катакомбах... С. 45.

²⁰ Акты патриарха Тихона... С. 605–609; 643–644; Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 168–169; Польский М., прот. Положение Церкви в Советской России. Путеводитель по православной аскетике. Санкт-Петербург, 1999. Вып. 3. С. 174–175; Шумило С. В катакомбах... С. 42.

²¹ Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 465; Андреев И., проф. Русская Зарубежная Церковь и Катакомбная Церковь в Советской России. Документальные данные о начале раскола Русской Церкви на «Советскую» и «Катакомбную». Луч Света. Учение в защиту Православной веры, в обличение атеизма и в опровержение доктрин неверия. Джорданвилл, Н.И., США, Свято-Троицкий монастырь РПЦЗ, 1970. Ч. 2. С. 119–120; Його ж. Заметки о Катакомбной Церкви в СССР. Православная Русь, 1947; Андреев И. Истоки раскола Русской Православной Церкви на советскую и катакомбную. Владимирский православный календарь на 1960 г. Джорданвилл, Н.И., 1960. С. 36–35; Його ж. Краткий обзор истории Русской Церкви от революции до наших дней. Православный путь. Джорданвилл, Н.И. Ч. 1, 1952; Ч. 2, 1953.

²² Шумило С. В катакомбах... С. 42, 50.

²³ Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 117, 429; Шумило С. В катакомбах... С. 51, 57.

²⁴ Осипова И. Сквозь огонь мучений и воды слез... Гонения на Истинно-Православную Церковь. Москва, 1998. С. 25–26.

²⁵ Шумило С. В катакомбах... С. 52–53.

²⁶ Осипова И. Сквозь огонь мучений и воды слез... С. 26–27.

²⁷ Шумило С. В катакомбах... С. 53, 65.

Вимушений перехід Церкви до «катакомб» її послідовники пояснювали необхідністю збереження все тієї ж внутрішньої свободи та незалежності від богоборчої держави.

Пік репресій проти цього руху припав на 1937–1938 рр., коли по всій країні в катівнях НКВС за масово сфабрикованими справами про «антирадянське підпілля ІПЦ» було розстріляно понад 40 архієреїв та тисячі священників. Точних цифр досі не встановлено.

Крім переслідування послідовників ІПЦ, радянські репресивні органи в цей період піддали повному розгрому Українську Автокефальну Православну Церкву (УАПЦ) та низку інших як православних, так і протестантських течій. Жорстоких репресій та винищення зазнавали також католики, юдеї, мусульмани, буддисти.

Знаючи про ці розправи, митрополит Сергій та його «Тимчасовий синод» не лише не заступалися за безневинно постраждалих, а й на весь світ публічно заявляли, що в СРСР репресій на релігійному ґрунті немає і що архієреї та священники відбувають справедливе покарання винятково за «політичні злочини»²⁸.

Щоправда, такі заяви не завадили режиму розпочати згодом розгром і самої сергіївської групи. Після розправи над антисергіївською опозицією така ж доля чекала і на лояльне до радянської влади духовенство. За деякими підрахунками, у РРФСР до 1940 р. в юрисдикції митрополита Сергія залишалось трохи більше 100 діючих храмів²⁹. Його Декларація не лише нікого не врятувала від гонінь, але, навпаки, спричинила посилення репресій³⁰. Ліквідації підлягали спочатку опозиційні, а потім і всі без винятку релігійні організації та носії релігійного культу, навіть такі лояльні до комуністичного режиму, як «сергіяни» та «обновленці». І лише Друга світова війна врятувала їх від остаточного знищення.

Сталінське «перезавантаження» Московської патріархії

Від 1943 р. спостерігається зміна політики сталінського режиму щодо релігії та Церкви. Зазнаючи краху у війні з нацистською Німеччиною, Сталін змушений був звернутися до керівників західних країн (США та Великобританії) із проханням про надання військової допомоги та відкриття «другого фронту». Переговори в рамках Тегеранської конференції країн-союзниць з антигітлерівської коаліції, що готувалася на листопад 1943 р., були життєво важливими для сталінського режиму. Але для цього необхідно було продемонструвати перед західними союзниками готовність до демократичних перетворень та відновлення свободи віросповідання в СРСР³¹. Тому задля забезпечення успішних переговорів вирішили використати вплив релігійних організацій для створення позитивного «демократичного» іміджу Радянського Союзу.

Відтак до СРСР вперше було запрошено делегацію Англіканської Церкви. Переговори з нею доручили провести митрополиту Сергію (Страгородському), якого для більшої ваги вирішено було негайно звести в сан патріарха³².

У ніч із 4 на 5 вересня 1943 р. за наказом Сталіна до нього в Кремль були доставлені троє сергійянських архієреїв, які залишилися на волі, – сам митр. Сергій, а також митрополити Алексій (Симанський) і Миколай (Ярушевич)³³. На цій зустрічі Сталін доручив трьом митрополитам провести перезавантаження їхньої церковної організації та скликати для цього архієрейський собор (на якому, щоправда, не було представлено і 70% ієрархії Російської Церкви).

Результатом цього заходу стало безальтернативне проголошення митрополита Сергія (Страгородського) «патріархом Московським»³⁴. При цьому, Сталін особисто наполіг на тому, щоб до патріаршого титулу були внесені зміни й замість найменування «всієї Росії», як це було за патріарха Тихона, його стали називати «всієї Русі». На соборі був утворений синод, який не діяв від 1934 р. Також від того моменту за сергієвською структурою остаточно було затверджено назву «Руська Православна Церква» (РПЦ) замість назви «Православна Російська Церква» (ПРЦ), яку використовували за патріарха Тихона.

Для контролю над РПЦ МП за вказівкою Сталіна при Раднаркомі СРСР створено спеціальний державний орган – «Рада у справах Руської православної церкви» (СД РПЦ), яку

²⁸ Інтерв'ю с главою Патриаршей Православной Церкви в СССР Заместителем Патриаршего Местоблюстителя митрополитом Сергием и его Синодом. *Известия ЦИК*. 1930. 16 февраля. № 46 (3893).

²⁹ Одинцов М. Великая Отечественная война (1941–1945) и религиозные организации в СССР. *Православная энциклопедия*. Москва, 2004. Т. 7. С. 407.

³⁰ Осипова И. О. Премилосердый, буди с нами неотступно... С. 24; Шумило С. В катакомбах... С. 49–51.

³¹ Алексеев В. Иллюзии и догмы. Москва: Политиздат, 1991. С. 337; Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущёве. С. 284–287.

³² Алексеев В. Иллюзии и догмы. С. 337; Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущёве. С. 284–287.

³³ Записка Г. Карпова о приеме Сталиным иерархов Русской Православной Церкви 4 сентября 1943 г. *Сталин И. В. Сочинения*. Тверь: ИИЦ «Союз», 2006. Т. 18. С. 621–629.

³⁴ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущёве. С. 206, 284–287.

очолив начальник 5-го (церковного) відділу 2-го Управління НКДБ СРСР полковник Г. Карпов³⁵. Із цим контролюючим органом, який мав подвійне підпорядкування – Раднаркомом та НКДБ СРСР, мали узгоджувати всі свої дії патріарх та члени синоду РПЦ МП³⁶.

За тиждень після інтронізації радянський патріарх Сергій прийняв у Москві довгоочікувану делегацію Англійської Церкви на чолі з архієпископом Йоркським Кирилом Гарбеттом, який після цього в *New York Times* та інших західних ЗМІ заявив, що «у Радянському Союзі існує цілковита свобода віросповідання»³⁷. Відтоді починається активне залучення та використання Московської патріархії у відстоюванні та просуванні інтересів радянського тоталітарного режиму на міжнародному рівні³⁸. Одночасно активізується вербування серед духовенства та робота агентів МДБ–КДБ у структурах РПЦ МП³⁹.

Поступово участь Московської патріархії в зарубіжних заходах стає одним із пріоритетних напрямів діяльності, яку курирували безпосередньо з Ради у справах РПЦ та НКДБ–МДБ СРСР⁴⁰. 4 квітня 1946 р. у структурі РПЦ МП було створено спеціальний Відділ зовнішніх церковних зносин (ВЗЦЗ)⁴¹, співробітники якого проходили спеціальне вербування в МДБ–КДБ для подальшої агентурної діяльності за кордоном. Цей відділ підпорядковувався безпосередньо кураторам із МДБ–КДБ, і на нього фактично не могли впливати навіть московські патріархи.

Окрема й маловивчена тема – використання КДБ своєї агентури в РПЦ МП для шпигунсько-розвідувальної діяльності за кордоном, їхня участь у різноманітних міжнародних та екуменічних заходах, поширенні та просуванні необхідних радянському режимові рішень і наративів. Ця тема іще потребує всебічного дослідження та розкриття. На жаль, на заваді цьому стоїть сувора засекреченість архівів КДБ у Москві.

Встановлення «духовної монополії» РПЦ МП та знищення опозиції

Варто зазначити, що від 1946 р. сталінським режимом посилюється кампанія щодо цілеспрямованого знищення будь-яких альтернативних церковних юрисдикцій і течій та встановлення повної монополії в СРСР однієї «кишенькової» церковної структури – РПЦ МП. За допомогою жорстоких репресій були насильно ліквідовані Українська Греко-Католицька Церква, Українська та Білоруська Автокефальні Православні Церкви, єпархії та парафії Константинопольської (в Естонії, Латвії та на Закарпатті), Румунської та Сербської Церков. Також ліквідовано Українську Автономну Церкву та «обновленську церкву». До того ж було підсилено кампанію з виявлення та повного знищення підпільних громад Катакомбної або Істинно-Православної Церкви (ІПЦ). Духовенство та парафії під тиском органів держбезпеки змушували переходити до РПЦ МП, а незгодних арештовували та засуджували до тривалих термінів ув'язнення. Так, у др. пол. 1940-х рр. в СРСР була забезпечена повна монополія підконтрольної та лояльної до комуністичного режиму Руської православної церкви Московського патріархату.

Але навіть за таких умов церковна опозиція в СРСР продовжувала зберігатися, хоч і загнана у підпілля та позбавлена можливості впливу на широкі маси. Незважаючи на офіційну «ліквідацію», під страхом смерті продовжували нелегальну діяльність таємні греко-католицькі єпископи та священники⁴². Також, незважаючи на масові репресії проти послідовників ІПЦ, до початку 1960-х рр. в СРСР залишалось ще не менше 100 таємних свя-

³⁵ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущёве. С. 205.

³⁶ Записи бесед председателей Совета по делам Русской православной церкви при СНК (СМ) СССР Г. Карпова и В. Куроедова с патриархами Русской православной церкви (1943–1960). *Государство и церковь в XX в.: Эволюция взаимоотношений, политический и социокультурный аспекты: Опыт России и Европы*. Москва: Либроком, 2011. С. 106–176.

³⁷ Colquhoun, Iain. (2014). STALIN'S CONCORDAT – TURNING-POINT OF HISTORY. *Polish News*. URL: <https://polishnews.com/stalin-s-concordat-turning-point-of-history>

³⁸ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущёве. С. 284–287.

³⁹ Скакун Р. Агентура НКВС–МДБ–КДБ у православному єпископаті України (1939–1964): формування, функції, моделі поведінки. Львів: Вид-во УКУ, 2025. 360 с.; Берман А., Скакун Р. «Обеспечивать проверенной агентурой из числа духовенства»: Директивы НКГБ СССР о Поместных Соборах Русской Православной Церкви 1943 и 1945 гг. из архива Службы безопасности Украины. *Церковно-исторический вестник*. 2017/2018. № 24–25. С. 247–258.

⁴⁰ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущёве. С. 284–287; Скакун Р. Агентура НКВС–МДБ–КДБ у православному єпископаті... С. 49–69; Берман А., Скакун Р. «Обеспечивать проверенной агентурой из числа духовенства»... С. 247–258.

⁴¹ Алфеев И., митр. Отдел внешних церковных связей. *Православная энциклопедия*. Москва, 2019. Т. 53. С. 489.

⁴² Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989). Збірник статей з церковної історії. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка, Інститут історії Церкви, 1993. Ч. 1. С. 130–132; Борущька О. Підпілля діяльності УГКЦ в часи радянського тоталітаризму у 60-х рр. XX ст. *Історія релігій в Україні*. 2012. Вип. 22. Кн. 1. С. 728–729.

ценників цієї течії та понад 1000 «катакомбних» (підпільних) громад РПЦ⁴³. Ця тема історії та таємного служіння Катакомбної Церкви в СРСР досі є маловивченою та незатребуваною через багаторічне «табу» на неї з боку Московської патріархії, яка за радянських часів домоглася репресивним органам придушувати церковну опозицію.

У виявленні та ліквідації цих та інших підпільних церковних груп відділам у справах релігій та КДБ на місцях часто допомагали священники РПЦ МП, завербовані як секретні агенти держбезпеки⁴⁴. Водночас, із зародженням у СРСР дисидентського руху, керівництво РПЦ МП намагалося придушувати будь-які опозиційні настрої всередині власної структури. Зокрема в 1965 р. архієпископ Гермоген (Голубев), який відмовлявся закривати храми у своїй єпархії, на вимогу керуючого справами МП архієпископа Алексія (Рідігера; агент КДБ «Дроздов») був усунений від управління єпархією і поміщений під домашній арешт у Жировицькому монастирі. Були заборонені у священнослужінні священники Гліб Якунін і Миколай Ешліман, які виступали проти порушення прав вірян у СРСР. Зазнавали церковних санкцій і багато інших, менш відомих священників РПЦ МП, які наважувалися висловлювати незгоду з офіційним курсом церковного керівництва⁴⁵.

Сумною сторінкою історії РПЦ МП у цей період стала кампанія із закриття діючих парафій. Із 14477 патріархійних храмів, які діяли в СРСР у 1949 р., до 1966 р. залишилися відкритими 7523⁴⁶. Відповідно, до 1966 р. було позбавлено парафій, рестрації та засобів для існування понад 7000 священнослужителів РПЦ МП. При цьому закриття храмів тепер здійснювалося не радянською владою, а руками правлячих архієреїв Московської патріархії, які за рознарядкою з відділів у справах релігій самі слухняно закривали ці храми. А на священників, які наслідувалися опротестовувати такі дії єпископату, накладали церковні санкції та заборони⁴⁷.

«Новий тип» радянського духовенства

Керівництво Ради у справах релігій у звітах за 1979 р. з гордістю констатувало, що внаслідок багаторічних профілактичних заходів радянським органам вдалося селекційно вивести, сформувати в РПЦ МП «новий тип» радянського духовенства, яке водночас вірить «в Бога і в комунізм»⁴⁸ та які «на словах і на ділі підтверджують не лише лояльність, а й патріотичність до соціалістичного суспільства»⁴⁹. Це був тип безпринципних пристосуванців і кар'єристів, часто своєкорисливих і морально порочних. Таких людей співробітникам КДБ було легко контролювати, шантажуючи наявним компроматом на них. Тому за сприяння радянських спецслужб вони дуже швидко робили церковну кар'єру, обіймаючи провідні посади в ієрархії.

Як зазначав у своєму звіті заступник голови Ради у справах релігій В. Фуров, «нами розроблено чітку та широку систему виховання єпископату, а через нього і рядового духовенства, у політичному плані, формування у них патріотизму, громадянського обов'язку, поваги до законів та діяльності Радянського уряду»⁵⁰. Водночас, як він уточнює, «жодне висвячення на єпископів, жодне переміщення не проходить без ретельної перевірки кандидатур відповідальними співробітниками Ради у тісному зв'язку з уповноваженими, місцевими органами та відповідними зацікавленими організаціями» (тобто КДБ)⁵¹.

Тому не дивно, що наприкінці 1980-х – на поч. 1990-х рр. радянські ієрархи РПЦ МП всіляко чинили опір демократичним перетворенням у суспільстві, активно виступали проти розпаду СРСР, проти процесів національного відродження та набуття республіками державної незалежності, а також відновлення Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ), Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ), Істинно-Православної Церкви (під омофором РПЦЗ), Білоруської Автокефальної Православної Церкви (БАПЦ), Естонської Апостольської Православної Церкви (ЕАПЦ), Латвійської Право-

⁴³ Шумило С. Нелегальные связи между РПЦЗ и катакомбными общинами в СССР в 1960-е – 1980-е гг. *Textus et Studia – is a scientific journal of the Institute of History of the John Paul II Pontifical University in Krakow*. Krakow, Poland, 2024. 1 (37). P. 145.

⁴⁴ Шумило С. В катакомбах... С. 93–94.

⁴⁵ Эллис Д. Русская Православная Церковь: Согласие и инакомыслие. Лондон, 1990. С. 16–17; Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период. 3-е изд. Москва: Московская Хельсинская группа, 2012. С. 192–202; Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX в. С. 332–389; Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущёве. С. 261–283.

⁴⁶ Цыпин В., прот. История Русской Православной Церкви... С. 503, 516.

⁴⁷ Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX в. С. 321; Цыпин В., прот. История Русской Православной Церкви... С. 162; Шумило С. В катакомбах... С. 114–115.

⁴⁸ Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX в. С. 393.

⁴⁹ Фуров В. Отчёт Совета по делам религий членам ЦК КПСС (1974). *Вестник Русского христианского движения*. 1979. № 130. С. 278.

⁵⁰ Там само. С. 281.

⁵¹ Там само. С. 279–280.

славної Автономної Церкви (ЛПАЦ) та інших альтернативних офіційній церкві юрисдикцій.

За визнанням колишнього Екзарха РПЦ в Україні митрополита Філарета (Денисенка), жоден єпископ Моспатріархії за радянських часів не міг отримати призначення на кафедру без згоди КДБ⁵². Частково розсекречені в 1991–1992 рр. архіви КДБ СРСР свідчили, що більшість відомих ієрархів РПЦ МП були таємними агентами чи співробітниками КДБ⁵³. Їхня активна міжнародна діяльність на екуменічній та миротворчій ниві курирувалася безпосередньо з КДБ⁵⁴.

Серед розсекречених таємних співробітників КДБ, зокрема значаться агент «Святослав» – митрополит б. Ленінградський Никодим (Ротов), агент «Дроздов» – митрополит б. Ленінградський та московський патріарх Алексій (Рідігер), агент «Михайлов» – митрополит б. Калінградський та нинішній московський патріарх Кіріл (Гундяєв), і ще десятки інших імен відомих ієрархів РПЦ МП⁵⁵.

Ніхто з них не покаювся за свою багаторічну співпрацю з КДБ. У РПЦ МП так і не відбулося люстрації, на яку багато хто сподівався протягом 1990-х рр. Залишившись у керівництві РПЦ МП, ці «агенти в рясах» і після розпаду СРСР за допомогою Церкви продовжували відстоювати інтереси російських спецслужб. Особливо гостро це виявилось, коли до влади в Російській Федерації прийшов колишній підполковник КДБ В. Путін, а багато провідних посад у державі посіли колишні офіцери КДБ. Не дивно, що багаторічний агент КДБ «Михайлов» (він же Кіріл Гундяєв) на посаді очільника РПЦ МП став одним із головних adeptів та ідеологів нового чекістського режиму РФ, виправдовуючи та благословляючи всі його злочини від імені Церкви⁵⁶.

Склалася парадоксальна ситуація, коли з падінням комуністичного режиму РПЦ МП не лише не звільнилася від полону радянських спецслужб, але й до певної міри стала в авангарді їхнього повернення до влади та неорадянської реставрації в РФ. Якщо в 1927 р. митр. Сергій (Страгородський) та інші ієрархи з його групи пішли на співпрацю з ОДПУ через страх за життя, то в 2000-ні рр. московський патріарх Кіріл (Гундяєв) добровільно поставив РПЦ МП на службу чекістській хунті, перетворюючи свою церковну структуру на ідеологічно-пропагандистський рупор тоталітарного режиму РФ. РПЦ МП в особі її патріарха та інших впливових ієрархів стала провідником антиєвангельських квазірелігійних і фундаменталістських ідей «русского міра»⁵⁷. Ці ідеї вони протягом багатьох років розробляли та пропагували серед російського суспільства та владної еліти з метою утвердження як офіційної державної ідеології, закладаючи тим самим обґрунтування претензій РФ на колишні терени СРСР і Російської імперії та загарбницької війни проти України та інших незалежних держав.

Розмірковуючи про це, хотілося би ще раз звернутися до євангельських слів Христа: «чи може дерево добре приносити плоди погані, і дерево погане приносити плоди добрі?»

⁵² Аудіозапис бесіди С. Шумила з патр. Філаретом (Денисенко) від 23.02.2021 р. *Приватний архів С. Шумила*; Філарет признав зв'язь з КГБ. *Лівий берег*. 2012. 20 січня. URL: https://lb.ua/news/2012/01/20/132771-filaret_priznal_svyaz_kgb.html; Архиви КГБ. Как Филарет работал на советские спецслужбы. *RISU*. 2019. 5 липня. URL: https://risu.ua/ru/arhivny-kgb-kak-filaret-rabotal-na-sovetskie-specsluzhby_n98991; Історія Філарета: за служу та гріхи почесного патріарха ПЦУ. *24 Канал*. 2019. 20 червня. URL: https://24tv.ua/istoriya_filareta_zaslugi_ta_grihi_pochesnogo_patriarha_ptsu_n1100564.

⁵³ Эдельштейн Г. Чекисты... в рясах. *Аргументы и факты*. 1991. № 36; Якунин Г. «Аббат» выходит на связь. *Аргументы и факты*. 1992; Полосин В. Вечный раб ЧК. *Известия*. 1992. № 18; Якунин Г. Подлинный лик Московской патриархии. Москва, 1995. С. 7–14; Пивоваров Н. Кого приглашали в СССР и кого отправляли за границу по религиозной линии (1943–1985 гг.). *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*. 2017. № 1. С. 185–215; Выписки свящ. Глеба Якунина из отчетов КГБ о работе с агентами-сотрудниками Московской патриархии, 1992 г. *Krotov.info*. URL: http://krotov.info/4/texts/03_v/Vypiski_1992.htm; Использование ЦК КПСС и КГБ СССР религиозных организаций в антиконституционных целях. Выводы комиссии Президиума Верховного Совета Российской Федерации по расследованию причин и обстоятельств ГКЧП. 1992. *Esxatos*. URL: <https://esxatos.com/articles/svyashchenniki-razvedchiki>; Агенты КГБ в рясах. Как священники РПЦ работали на тоталитарный режим СССР. *Internet-Sobor*. URL: <http://internetsobor.org/index.php/novosti/mirovye-pravoslaviye/moskovskaya-patriarkhiya/agenty-kgb-v-ryasakh-kak-svyashchenniki-rpts-rabotali-na-totalitarnyj-rezhim-sssr>.

⁵⁴ Скаун Р. Агентура НКВС–МДБ–КДБ у православному єпископаті... 360 с.

⁵⁵ Соддатов А. Проклятие «Третьего имени». Реальные масштабы церковной агентуры ГБ видны после вскрытия архивов на постсоветском пространстве. *Gorby.media*. URL: <https://gorby.media/articles/2024/08/05/proklatie-tretego-imeni>.

⁵⁶ Шумило С. «Звичайний фашизм», або «Русський мір» Московського патріарха Кіріла як апологія антихристиянства, ксенофобії та насильства. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2 (176). С. 148–160.

⁵⁷ Шумило С. Ідея «русского міра» як теологія війни московського патріарха Кіріла: до постановки проблеми. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4 (166). С. 126–134; Його ж. Фальшиві «пророцтва» чернігівського «архієпископа» Херувима Дегтяря як підґрунтя войовничих містифікацій московського патріарха Кіріла. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6 (167–168). С. 157–166; Шумило С. «Звичайний фашизм»... С. 148–160; Шумило В. «Русского царя будет боятся сам антихрист...»: «пророцтва» преподобного Лаврентія Чернігівського, яких він ніколи не промовляв. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 133–147.

(Мт. 7:18). Відтак необхідна чесна та різнобічна дискусія, щоби зрозуміти справжні причини сучасних хвороб та кризи в РПЦ МП.

Чи можливо було, після падіння комуністичної тиранії, на основі старої радянської системи Московської патріархії відродити повноцінне здорове духовне життя без усіх тих потворних та хворобливих проявів, які ми спостерігаємо зараз? Чи може вона (Московська патріархія) потребує повного демонтажу та перезавантаження – разом із репресивною системою КДБ–ФСБ, що її породила? На ці питання ми знаходимо відповідь у тому ж Євангелії від Матвія: «*Всяке дерево, що не приносить плода доброго, зрубують і кидають у вогонь*» (Мт. 7:19). «*Ніхто ж бо на старій одязі не накладає латки з нової тканини, бо відірвуться від старого, і дірка буде ще гірша. Не вливають також вина молодого в старі міхи, а інакше прорвуться міхи, і вино витече, і міхи пропадуть; але вливають вино молоді в нові міхи, і зберігається те і друге*» (Мт. 9: 16–17).

References

- Alekseev, V. (1991). *Ylliuzyy u dohmy* [Illusions and dogmas]. Moscow, Russia.
- Alekseeva, L. (2012). *Ystoriya ynakomyshlyia v SSSR: noveishyi peryod* [History of dissent in the USSR: the newest period]. Moscow, Russia.
- Alfeev, Y., metropolitan. (2019). *Otdel vneshnykh tserkovnykh svyazei. Pravoslavnaia entsyklopediya* [Department for external church relations. Orthodox encyclopaedia]. Moscow, Russia.
- Andreev, Y. (1952). *Kratky obzor ystoriy Russkoi Tserkvy ot revoliutsyy do nashykh dnei* [A brief overview of the history of the Russian Church from the revolution to the present day]. New York, USA.
- Andreev, Y. (1960). *Ystoky raskola Russkoi Pravoslavnoi Tserkvy na Sovetskuiu y katakombnuiu* [Origins of the split in the Russian Orthodox Church into the Soviet and catacomb churches]. New York, USA.
- Berman, A., Skakun, R. (2017/2018). «Obespechivat proverennoi ahenturoi yz chysla dukhovenstva»: Dyrektyvy NKHB SSSR o Pomestnykh Soborakh Russkoi Pravoslavnoi Tserkvy 1943 y 1945 hh. yz arkhyva Sluzhby bezopasnosti Ukraïny [“Provide with agents verified from among the clergy”: Directives of the NKGB of the USSR on the Local Councils of the Russian Orthodox Church in 1943 and 1945 from the archives of the Security Service of Ukraine]. *Tserkovno-ystorycheskyi vestnyk – Church historical bulletin*, 24–25, P. 247–258.
- Borutskaya, O. (2012). *Podpilna diialnist UHKTs v chasy radianskoho totalitaryzmu u 60-kh rr. XX st.* [Underground activities of the Ukrainian Greek Catholic Church during Soviet totalitarism in the 1960s]. *Istoriia religii v Ukraïni – History of religions in Ukraine*, 22, 1, P. 727–745.
- Botsiurkiv, B. (1993). *Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva v katakombakh (1946–1989)* [The Ukrainian Greek Catholic Church in catacombs (1946–1989)]. Lviv, Ukraine.
- Furov, V. (1979). *Otchët Soveta po delam relyhyi chlenam TsK KPSS (1974)* [Report of the Council for religious affairs to members of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (1974)]. *Vestnyk Russkoho khrystyanskoho dvizhenyia – Bulletin of the Russian Christian movement*, 130, P. 275–334.
- Hubonyn, M. (Comp.). (1994). *Акты свiateisheho patryarkha Tykhona y pozdneishye dokumenty o preemstve vysshiei tserkovnoi vlasty. 1917–1943 hh.* [Acts of his holiness Patriarch Tikhon and later documents on the succession of supreme ecclesiastical authority. 1917–1943.]. Moscow, Russia.
- Мазыгун, А., priest. (2006). *Выsshye yerarkhyi o preemstve vlasty v Russkoi Pravoslavnoi Tserkvy v 1920-kh–1930-kh hh.* [Senior hierarchs on the succession of power in the Russian Orthodox Church in the 1920s–1930s]. Moscow, Russia.
- Мазыгун, А., priest. (2018). «Непомынаиushchye». *Pravoslavnaia entsyklopediya* [“The Unremembered”. Orthodox encyclopaedia]. Moscow, Russia.
- Odyntsov, M. (2004). *Velykaia Otechestvennaia voïna (1941–1945) y relyhoznye orhanyzatsyy v SSSR* [The Great Patriotic War (1941–1945) and religious organisations in the USSR]. Moscow, Russia.
- Osyrova, Y. (1998). *Skvoz ohn muchenyi y vody slez... Honenyia na Ystynno-Pravoslavnniu Tserkov* [Through the fire of torment and tears... Persecution of the True Orthodox Church]. Moscow, Russia.
- Osyrova, Y. (2008). *O, Premyloserdъyi, budy s namy neotstupno... Vospomynaniya veruiushchykh Ystynno-Pravoslavnoi (katakombnoi) Tserkvy. Konets 1920-kh – nach. 1970-kh hh.* [O, Most Merciful One, be with us always... Memories of believers of the True Orthodox (catacomb) Church. The late 1920s – the early 1970s]. Moscow, Russia.
- Polskyi, M., archpriest. (1999). *Polozhenye Tserkvy v Sovetskoi Rossyy* [The position of the Church in Soviet Russia.]. *Putevoditel po pravoslavnoi asketyke – A guide to Orthodox asceticism*, 3, P. 174–175.
- Pospelovskiy, D. (1995). *Russkaia pravoslavnaia tserkov v XX v.* [The Russian Orthodox Church in the 20th c.]. Moscow, Russia.
- Pyvovarov, N. (2017). *Koho pryhlashaly v SSSR y koho otpravlyaly za hranytsu po relyhoznoi lynny (1943–1985 hh.)* [Who was invited to the USSR and who was sent abroad on religious grounds (1943–1985)]. *Hosudarstvo, relyhyia, tserkov v Rossyy y za rubezhom – State, religion, and the church in Russia and abroad*, 1, P. 185–215.
- Rehelson, L. (1977). *Trahedyia Russkoi Tserkvy, 1917–1945* [The Tragedy of the Russian Church, 1917–1945]. Paris, France.
- Shkarovskiy, M. (1999). *Russkaia Pravoslavnaia Tserkov pry Stalynе y Khrushchëve* [The Russian Orthodox Church under Stalin and Khrushchev]. Moscow, Russia.

Shkarovskyi, M. (1999). Yosylianstvo: techenye v Russkoi Pravoslavnoi Tserkvy [Josephite movement: a trend in the Russian Orthodox Church]. Saint Petersburg, Russia.

Shumilo, V. (2018). «Preterpevyj do konca» (Mf. 10:22): zhizneopisanie svyashchennomuchenika Damaskina, episkopa Gluhovskogo i Nezhiinskogo (1878–1937). K 140-letiyu so dnya rozhdeniya i 80-letiyu muchenicheskoi konchiny [Shumilo, V. “He Who Endured to the End” (Matthew 10:22): The Life of the Hieromartyr Damascene, Bishop of Glukhovskiy and Nizhynskiy (1878–1937). On the 140th Anniversary of His Birth and the 80th Anniversary of His Martyrdom]. Chernigiv–Provemon, Ukraine–France.

Shumilo, V. (2024). «Russkogo czarya budet boyat'sya sam antikhryst...»: «prorotstva» prepodobnogo Lavrentiia Chernihivskoho, yakykh vin nikolyne promovliav [“The Russian Tsar will be feared by the antichrist himself...”: a “prophecy” ascribed to St.Lavrenty of Chernihiv, which he never pronounced]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 133–47.

Shumylo, S. (2011). V katakombakh. Pravoslavnoe podpole v SSSR [In the catacombs. The Orthodox underground in the USSR]. Lutsk, Ukraine.

Shumylo, S. (2022). Falshyvi «prorotstva» chernihivskoho «arkhyiepyskopa» Kheruvyma Dehtiaria yak pidgruntia voiovnnychkh mistyfikatsii moskovskoho patriarkha Kirila [The false “prophecies” of Chernihiv “archbishop” Cherubim Degtyar as the basis for the militant mystifications of Moscow Patriarch Kirill]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6 (167–168), P. 157–166.

Shumylo, S. (2022). Ideia «russkoho mira» yak teolohiia viiny moskovskoho patriarkha Kirila: do postanovky problemy [The idea of the “russian world” as the theology of war of Moscow Patriarch Kirill: posing the problem]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4 (166), P. 126–134.

Shumylo, S. (2024). «Zvychainyi fashyzm», або «Russkii mir» Moskovskoho patriarkha Kirila yak apolohiia antykhrystyianstva, ksenofobii ta nasylstva [“Ordinary fascism”, or Moscow Patriarch Kirill’s “Russian world” as an apology for anti-Christianity, xenophobia and violence]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2 (176), P. 148–160.

Shumylo, S. (2024). Nelehalnye svyazy mezhdru RPTsZ y katakombnyu obshchynamy v SSSR y 1960–e–1980–e hh. [Illegal ties between the Russian Orthodox Church Outside Russia and underground communities in the USSR in the 1960s–1980s]. *Textus et Studia*, 1 (37), P. 133–171.

Skakun, R. (2025). Ahentura NKVS–MDB–KDB u pravoslavnomu yepyskopati Ukrainy (1939–1964): formuvannya, funktsii, modeli povedinky [NKVD–MGB–KGB agents in the Orthodox episcopate of Ukraine (1939–1964): formation, functions, behaviour patterns]. Lviv, Ukraine.

Тъырун, V., archpriest. (2010). Ystoriya Russkoi Pravoslavnoi Tserkvy: Synodalnyi y noveishyi peryody (1700–2005) [History of the Russian Orthodox Church: synodal and modern periods (1700–2005)]. Moscow, Russia.

Yakunyn, H. (1995). Podlynnnyi lyk Moskovskoi patryarkhyi [The true face of the Moscow Patriarchate]. Moscow, Russia.

Zhuravskiy, A. (2004). Vo ymia pravdy y dostoinstva Tserkvy: Zhytye y trudy sviashchennomuchenyka Kyrylla Kazanskoho v kontekste ystorycheskykh sobytiy y tserkovnykh razdeleniy XX v. [In the name of truth and dignity of the church: the life and works of martyr Cyril of Kazan in the context of historical events and church divisions of the 20th c.]. Moscow, Russia.

Эллыс, D. (1990). Russkaia Pravoslavnaia Tserkov: Sohlyasye y ynakomylye [The Russian Orthodox Church: Consensus and dissent]. London, UK.

Шумило Сергій Вікторович – кандидат історичних наук (PhD), доктор теології (ThDr), директор Міжнародного інституту афонської спадщини, запрошений науковий співробітник кафедри класики, древньої історії, релігії та теології Ексетерського університету (Великобританія), науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, заслужений працівник культури України (Київ, Україна).

Shumylo Serhii – candidate of historical sciences (Ph.D. in history), doctor of theology (Th.Dr.), director of the International institute of the Athon legacy, visiting research fellow in the department of classics, ancient history, religion and theology, University of Exeter (UK), research fellow of the Institute of history of Ukraine at the National Academy of sciences of Ukraine, associate professor of the department of humanities of National academy of managerial staff of culture and arts, honored worker of Ukraine culture (Kyiv, Ukraine).

E-mail: institute@afon.org.ua

Дата подання: 20 січня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 4 січня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шумило, С. До питання участі Московського патріархату у міжнародній діяльності на боці радянського режиму та нищенні церковної опозиції в СРСР. *Сіверянський літопис*. 2026. № 1. С. 56–66. DOI: 10.58407/litopis.260107.

Цитування за стандартом APA

Shumylo, S. (2026). Do pytannia uchasti Moskovskoho patriarkhatu u mizhnarodnii diialnosti na bosti radianskoho rezhymu ta nyshchenni tserkovnoi opozytzii v SRSR [On the participation of the Moscow Patriarchate in international activities on the side of the Soviet regime and the destruction of church opposition in the USSR]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 56–66. DOI: 10.58407/litopis.260107.

УДК 94(477.51+438)=030.162.1=161.2

Наталія Пільтяй

●

ПРИВІЛЕЙ СИГІЗМУНДА ІІІ ВАЗИ ЯНУ ЗАВОЛЬСЬКОМУ НА ВОЛОДІННЯ БАТУРИНОМ ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ початку XVII ст.

●

THE PRIVILEGE OF SIGISMUND III VASA TO JAN ZAVOLSKY FOR THE POSSESSION OF BATURYN AS AN IMPORTANT SOURCE FOR STUDYING THE HISTORY OF CHERNIHIV-SIVER REGION OF THE EARLY 17TH CENTURY

DOI: 10.58407/litopis.260108

© Н. Пільтяй, 2026. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-3243-1369>

У публікації представлено Привілей Сигізмунда ІІІ Вази Яну Завольському на володіння Батурином у Чернігівському повіті (травень 1625 р.). Документ уперше вводиться українською мовою та в повному обсязі до наукового обігу. Публікації документа передують вступна стаття, у котрій йдеться про документ, його інформаційні можливості, значення для історіографії та джерелознавства.

Метою публікації є введення до наукового обігу архівного документа, що має важливе значення для вивчення історії заселення Чернігово-Сіверських земель у першій третині XVII ст. Це королівський привілей польського короля Сигізмунда ІІІ Вази шляхтичу Яну Завольському про передачу йому в довічне володіння городища Батури з прилеглими землями в Чернігівському повіті, виданий 22 травня 1625 р. у Варшаві. Документ зберігається в Центральному архіві історичних актів у Варшаві (AGAD, Metryka Koronna, sygn. 172, k. 250v–251). Він фіксує правові та соціально-економічні умови осадження Батурина – майбутнього адміністративного та військового осередку України (Гетьманщини).

Наукова новизна полягає у введенні до наукового обігу раніше не опублікованого джерела – королівського привілею Сигізмунда ІІІ Вази, що датується травнем 1625 р. У документі йдеться про передачу у володіння шляхтичу Янові Завольському городища Батури та прилеглих земель із зобов'язанням їхнього заселення, збирання й передачі чернігівській адміністрації податків та обмеженим правом господарського використання. Зокрема, окремого погодження з адміністрацією вимагалось щодо виробництва селітри та лісових промислів – бортництва, гутництва тощо.

Ключові слова: городище, привілей, осадництво, Ян Завольський, Батури.

●

The publication presents the Privilege of Sigismund III Vasa to Jan Zavolsky for the possession of Baturyn in Chernihiv county (May 1625). The document is introduced into scientific circulation for the first time in Ukrainian and in its entirety. The publication of the document is preceded by an introductory article, which discusses the document, its information capabilities, and its significance.

The purpose of this publication is to introduce into scientific circulation an archival document that is of great importance for studying the history of the settlement of the Chernihiv-Siversky lands in the first third of the 17th century. This is a royal privilege of the Polish king Sigismund III Vasa to the nobleman Jan Zavolsky on the transfer to him of the Baturyn hillfort with the adjacent lands in Chernihiv County for life, issued on May 22, 1625 in Warsaw. The document is kept in the Central Archive of Historical Acts in Warsaw (AGAD, Metryka Koronna, sygn. 172, k. 250v–251). It records the legal and socio-economic conditions of the siege of Baturyn – the future administrative and military center of Ukraine (the Hetmanate).

The scientific novelty of the publication lies in the introduction into scientific circulation of a previously unpublished source – the royal privilege of Sigismund III Vasa, dating from May 1625.

The document concerns the transfer of ownership of the Baturyn settlement and adjacent lands to the nobleman Yan Zavolsky, with the obligation to settle them, collect and transfer taxes to the Chernihiv administration, and with limited rights of economic use. In particular, separate approval from the administration was required for the production of saltpeter and forestry - bird breeding, woodworking, etc.

Key words: hillfort, privilege, settlement, Yan Zavolsky, Baturyn.

Після підписання 1618 р. Деулінського перемир'я між Річчю Посполитою та Московським царством Чернігово-Сіверщина перейшла під контроль польської корони. Більшість новоприєднаних земель були малозаселеними або й не заселеними зовсім, що створювало стратегічні ризики на східному прикордонні держави.

Відтак польський уряд, з метою укріплення нових кордонів та колонізації, розпочав активну політику надання шляхті привілеїв на «осадження пусток», тобто права на заселення територій, закладання фортець та створення адміністративних осередків. Політика «осадництва» шляхом надання земель у довічне або спадкове користування шляхті була поширеним засобом інтеграції нових територій до державної структури. Водночас це сприяло формуванню нової місцевої еліти, здатної забезпечувати військовий захист, організовувати економічний розвиток краю та збирати податки.

Історик Олександр Яблонівський у праці «Польська економіка на Сіверському Задніпр'ї» (1915) навів текст привілею на осадження Батурина, виданого новгород-сіверським капітаном Щ. Вишелем 15 квітня 1625 р. Мацею Стахорському: «маючи розпорядження короля Речі Посполитої уповноваженого, щоб в Сіверщині місця пусті, з рук ворогів рекуперовані, людьми всілякого стану осаджував і на поселення роздавав; тож бачачи гідного і здатного до цього ур. Мацея Стахорського, слуги свого, даю йому в повіті Новгородка Сіверського осадство над р. Сеймом, зване городище Батурин, на якому має місто осаджувати, обходитися з тими, що оселяються, як з людьми новими; тим слободи я даю від часу цього листа мого на 14 років; вільно їм горілки курити, пиво варити, меди ситити, всіляких речей і пожитків наживати, як місто Ніжин і інші слободи мають надання від Короля Р. Посполитої милості ... На що для кращої певності і віри рукою власною я підписую і печатка – при якій дата в Новгородку 15 квітня 1625. Щасний Вишель, хорунжий і капітан Новгородка Сіверського»¹. Проте оригіналу цього документа не виявлено.

Документ, що публікуємо нижче², було видано польським королем Сигізмундом III Вазою шляхтичу Яну Завольському на місяць пізніше, 22 травня 1625 р. Відомостей про діяльність Яна Завольського в Батурині поки не віднайдено. Вірогідно, він належав до числа дрібної шляхти, що брала участь у колонізаційних процесах на прикордонних територіях Речі Посполитої. Надання йому городища та 10 волок³ землі (близько 168 га) в Чернігівському повіті свідчить про певну довіру з боку королівської адміністрації та, імовірно, про його досвід у військовій службі.

Також варто зазначити, що надання поселення на умовах ленного права – з правом передачі у спадок лише по чоловічій лінії (так зазначено в самому привілеї) – було формою винагороди й водночас способом зміцнення польської присутності на новоприєднаних землях. У документі наголошується на обов'язку Я. Завольського організувати оборону городища під час небезпеки разом із поселенцями, що вказує на його потенційну роль як керівника місцевого військового загону чи старости.

Видача двох синхронних у часі документів на право заселення та господарського освоєння земель свідчить про неусталеність рубежу між Новгород-Сіверським і Чернігівським повітами Чернігівського воєводства Речі Посполитої в середині 20-х рр. XVII ст. За подимним реєстром 1638 р. Батурин і села, розташовані вище за течією р. Сейм, уже входили до складу Чернігівського повіту⁴.

Нижче подаємо транслітерацію старопольського рукопису та текст документа українською мовою.

Транслітерацію старопольського рукопису підготував теолог, історик, заступник директора Домініканського інституту історії м. Краків, отець Марек Мілавіцький. Переклад зі старопольської мови на українську здійснив кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, провідний науковий співробітник Музею Гетьманства Дмитро Гордієнко.

¹ Jablonowski A. *Gospodarka polska na Zadnieprzu siewerskiem. Przegląd Historyczny*. 1915. T. XIX. № 1. S. 62–63.

² Документ зберігається в: Central Archives of Historical Records. Crown register, reference number 172. K. 250 v.–251.

³ 1 волока – близько 16,8 га.

⁴ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ: Темпора, 2006. С. 242–243.

* * *

Транслітерація старопольського рукопису⁵

// [k. 250 v.]

Janowi Zawolskiemu Horodyszczce Baturyn
w Uiezdzie Czernichowskim conferowane

Zygmunt Trzeci itd. Oznaymujemy Iżycząc tego, aby Zamek nasz Czernikow szczęśliwie za łaską Bożą z rąk Nieprzyjacielskich recuperowany podczas uchowai Boże niebezpieczny za nasiadłością ludzi narodu Państwa tego, na którym przez czas niemały z łaski Bożej szczęśliwie panujemy snadniejszą miał obronę, a grunty tameczne zdziczały zapustoszały lasem nieużytem niezarastały, y potem trudniejsze do osiadania nie były, tedy mając zaleconą chęć y sposobność do osady tych Pustyn szlachetnego Jana Zawolskiego, daiemy mu w osadztwo do Żywota iego, Horodyszczce Baturin ze wszystkimi do niego należącymi gruntami y pożytkami w Księstwie Czernichowskim leżące, tym zaś którzy natem Horodyszczu osiedą, daiemy kożdemu wolności na lat dziesięć od daty tego listu, Aramaniemi zawiadować y sądzit do żywota swego, od którego sądów Appellatie mająć iść // [k. 251] do Przełożonego Zamku Czernikowskiego, po Wyściu za wolności wszyscy ci podatki winny do Skarbu naszego i póki Królewicz JEMoć będzie Administratorem tych Prowincy do Skarbu Kre... JEMoci według postanowienia Reuisorskiego płacić, który przerzeczony Zawolski ma odbierając oddawać y lidzbę ze wszystkiego czynić, a żeby ochotniej y życzliwiej wosadzaniu tych pustyn pracował naznaczamy mu y w moc y dzierzenie, y spokojne używanie pod prawem y wolnością Szlachecką Prawem Lennym wiecznym jemu samemu, żenie [żonie?], y potomkom iego męskiego rodzaju logiczne *ex lumbis eius descendentibus*, gruntu na rospasz y do osady godnego zaraz za gruntami Baturenskimi włók dziesięć daiemy, które przez mierniczego naszego przysięgłego wymierzone y ograniczone y w liście Przełożonego Zamku Czernikowskiego mianowicie nazwiskiem wyrazone bydź mają. Ma szlachetny Jan Zawolski mianowane Horodyszczce Baturyn do Żywota tak iako się wyżej opisało, ale włók dziesięć według wymierzenia y ograniczenia przez mierniczego naszego, sam żona i potomkowie iego płci męskiej póki by ich z linii iego stawało, y poddanemi których sobie osadzi, y ze wszystkimi przynależnościami y pożytkami, wyjąwszy salety y twory leśne, które bez osobliwego pozwolenia naszego robione bydź niemają. Prawem lennym trzymać, y używać, zadnei powinności nam y Successorom naszym on y potomkowie iego męskiego rodzaju niepełniać, y lidzbyszych dziesięciu włók nieczyniąc, oprócz obrony Horodyszczca tego Baturyna pospołu stemi ludzmi, których on osadzi podczas niebezpieczny odprawować mają. Na co daiemy ten list Przywilei nasz spodpisem ręki naszej, do którego y Pieczęć naszą Koronną przycisnąć roskazaliśmy.

Pisan w Warszawie dnia XXII Miesiąca Maia Roku Pańskiego MDCXXV².

Sigmundus Rex

Petrus Kozmiński RMS

Транслітерація, адаптована до сучасного польського правопису⁶

// [k. 250 v.]

Janowi Zawolskiemu Horodyszczce Baturyn
w Ujeździe Czernichowskim konferowane

Zygmunt Trzeci itd. Oznajmujemy, iż życząc tego, aby zamek nasz Czernikow szczęśliwie za łaską Bożą z rąk nieprzyjacielskich rekuperowany podczas, uchowaj Boże, niebezpieczny za nasiadłością⁷ ludzi narodu państwa tego, na którym przez czas niemały z łaski Bożej szczęśliwie panujemy snadniejszą⁸ miał obronę, a grunty tameczne zdziczały i zapustoszały⁹ lasem nieużytem niezarastały, i potem trudniejsze do osiadania nie były, tedy mając zaleconą chęć i sposobność do osady tych pustyn szlachetnego Jana Zawolskiego, dajemy mu w osadztwo¹⁰ do Żywota jego, Horodyszczce Baturyn ze wszystkimi do niego należącymi gruntami i pożytkami w Księstwie Czernichowskim leżące, tym zaś którzy na tym Horodyszczu osiedą, dajemy każdemu wolności na lat dziesięć od daty tego listu, Aramaniemi zawiadować i sądzit do żywota swego, od którego sądów apelacje mająć iść // [k. 251] do Przełożonego Zamku Czernikowskiego, po wyjściu za wolności wszyscy ci podatki winny do Skarbu naszego i póki Królewicz Je[gl]oMo[ś]ci będzie Administratorem tych Prowincji do Skarbu Krezw¹¹ JEMoci według postanowienia rewizorskiego płacić, który przyrzeczony Zawolski ma odbierając oddawać y liczbę ze wszystkiego czynić, a żeby ochotniej i życzliwiej wosadzaniu tych pustyn pracował naznaczamy mu y w moc y dzierzenie, i spokojne używanie pod prawem y wolnością Szlachecką Prawem Lennym wiecznym jemu samemu, żonie, i potomkom jego męskiego rodzaju logiczne *ex lumbis eius descendentibus*, gruntu na rospasz i do osady godnego zaraz za gruntami baturyńskimi włók dziesięć dajemy, które przez mierniczego naszego przysięgłego wymierzone i ograniczone i w liście Przełożonego Zamku Czernikowskiego mianowicie nazwiskiem wyrazone być mają. Ma szlachetny Jan Zawolski mianowane Horodyszczce Baturyn do żywota tak jako się wyżej opisało, ale włók dziesięć według wymierzenia i ograniczenia przez mierniczego naszego, sam, żona i potomkowie jego płci męskiej póki by ich z linii jego stawało, i poddanymi, których sobie osadzi, i ze wszystkimi przynależnościami i pożytkami, wyjąwszy salety i twory leśne, które bez

⁵ Транслітерацію підготував о. Марек Мілавіцький.⁶ Транслітерацію підготував о. Марек Мілавіцький.⁷ Nasiadłość – ludność, zaludnienie, засiedlenie [Населення – людність, залюднення, заселення]. Por. U. Sokółska, *Siedemastowieczna polszczyzna kresów północno-wschodnich. Słownictwo, frazeologia*, Białystok 1999.⁸ Вищий ступінь прикметника “snadny” (без зусиль, не вимагає зусиль, легкий, не складний).⁹ Zarośnięte – зарослі (?).¹⁰ Osadnictwo – осадництво.¹¹ Królewskiego [Королівського] (?).

osobliwego pozwolenia naszego robione być niemają. Prawem lennym trzymać i używać, zadnei powinności nam insukcesorom naszym on i potomkowie jego męskiego rodzaju niepełniać, i liczby tych dziesięciu włók nieczyniąć, oprócz obrony Horodyszca tego Baturyna pospołu z tymi ludźmi, których on osadzi podczas niebezpieczny odprawować mają. Na co dajemy ten list Przywilej nasz z podpisem ręki naszej, do którego ipieczęć naszą Koronną przycisnąć rozkazaliśmy. Pisano w Warszawie dnia XXII Miesiąca Maja Roku Pańskiego MDCXXV². //

Sigmundus Rex

Petrus Kozmiński RMS¹²**Переклад українською мовою**¹³

// [к. 250 v.]

Янові Завольському Городище Батурина
в Чернігівському повіті конфероване¹⁴

Жигмунт III і т. д. Ознаймуємо, що бажаючи того, щоб замок наш Чернігів, який з Божою милістю щасливо був відвойований з рук ворогів, нехай Бог береже, не безпечний осілими людьми народу тієї країни, над якою вже тривалий час з ласки Божої ми щасливо пануємо, мав легший захист, а землі тамтешні, запустілі та занедбані, не заростали невикористовуваним лісом, і надалі не були складними для осадництва, тож, маючи бажання шляхетного Яна Завольського та можливість заселити ці пустки, даємо йому в осадництво, до кінця життя його, Городище Батурина з усіма належними до нього землями та пожитками, що лежать у Чернігівському князівстві, а тим, хто на тому Городищі оселиться, даємо кожному свободу на десять років від дати цього листа, Араманіями правити і судити до кінця життя свого, від судів якого апеляції мають йти // [к. 251] до Начальника Чернігівського замку, після виходу зі свобод і доки Король Його Мосць буде адміністратором тих провінцій, усі ті податки, винні до нашого Скарбу, згідно з постановою ревізорською до Скарбниці Королівської Його Мосці мають платити, які згаданий Завольський має відбирати [і] віддавати, і обрахунок усього чинити. А щоби охочіше й доброзичливіше працював над заселенням цих пусток, признаємо йому і в право, і володіння, і спокійне користування за правом і вольностями шляхетськими правом леним довічно йому самому, його дружині та нащадкам чоловічої статі, що логічно *ex lumbis eius descendentes*¹⁵, землю на рільництво і для осадження гідного, одразу за землями батуринськими, десять волоків даємо, які виміряні та обмежені нашим присяжним мірничим будуть, а також листом згаданого Начальника Замку Чернігівського іменем мають бути затвержені. Має шляхетний Ян Завольський згадане городище Батурина до кінця життя свого, як описано вище, але десять волок, виміряних і обмежених нашим мірничим, сам, його дружина та нащадки чоловічої статі, доки вони будуть з його роду, та піддані, яких собі осадить, та з усіма приналежностями та пожитками [можуть уживати], за винятком селітри та лісових промислів, які не можуть бути вироблені без нашого особливого дозволу. За правом леним [має] володіти та користуватися, жодної повинності нам та нашим наступникам він та нащадки його чоловічої статі не виконує, зокрема з тих десяти волок не чинить, окрім захисту городища того Батурина, що разом з тими людьми, яких він осадить, під час небезпеки відправляти має. На що даємо цей лист, Наш привілей з підписом руки нашої, до якого наказали прикласти нашу Коронну печатку. Писано у Варшаві дня 22 травня року Господнього 1625-го. //

Жигмунт Король

Петро Казмінський СКВ¹⁶

Отже, виявлений привілей є історично-правовим джерелом, що дозволяє датувати початок заселення Батурина – майбутньої гетьманської столиці – та визначити його функцію як військово-адміністративного форпосту Речі Посполитої на східному кордоні. Він підтверджує інтеграцію українських земель до структури держави через механізми шляхетського осадництва, що було характерною рисою державної політики у прикордонних регіонах.

Цей документ є важливим доповненням до джерельної бази з вивчення історії Чернігово-Сіверщини початку XVII ст.

References

- Central Archives of Historical Records. Crown register, reference number 172. K. 250 v.–251.
Jablonowski, A. (1915). The Polish economy in the Seversk region of Transdnieper. *A historical overview*. T. XIX, Vols 1, Pp. 62–63). Warsaw, Poland.
Kulakovsky, P. (2006). Chemihiv-Siver Region as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth (1618–1648). Kyiv, Ukraine.

Пільтяй Наталія Михайлівна – науковий співробітник відділу історії Гетьманства Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (вул. Гетьманська, 74, м. Батурина, 16512, Україна).

¹²Regiae majestatis secretarius.¹³Переклад Дмитра Гордієнка.¹⁴Дароване.¹⁵Лат. – «Тих, що з лона його походять».¹⁶Секретар (Його) Королівської Величності.

Piltiai Nataliya – Researcher of the Department of the History of the Hetmanate of the National Historical and Cultural Preserve “Hetman's Capital” (74 Hetmanska St., Baturyn, 16512, Ukraine).

E-mail: piltaiynatasha@ukr.net

Дата подання: 1 листопада 2025 р.

Дата затвердження до друку: 3 січня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пільтай, Н. Привілей Сигізмунда III Вази Яну Завольському на володіння Батурином як важливе джерело вивчення історії Чернігово-Сіверщини початку XVII ст. *Сіверянський літопис*. 2026. № 1. С. 67–71. DOI: 10.58407/litopis.260108.

Цитування за стандартом APA

Piltiai, N. (2026). Prvilei Svzhizmunda III Vazv Yanu Zavolskomu na volodinnia Baturynom yak vazhlyve dzherelo vyvchennia istorii Chernihovo-Sivershchyny pochatku XVII st. [The privilege of Sigismund III Vasa to Jan Zavolsky for the possession of Baturyn as an important source for studying the history of Chernihiv-Siver region of the early 17th century]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 67–71. DOI: 10.58407/litopis.260108.

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

**ІЗ НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРШЧУНИ (XVII–XVIII ст.)
(частина 29)**

**FROM NEW DOCUMENTS ON THE HISTORY OF SIVERSHCHYNA (17th–18th c.)
(part 29)**

DOI: 10.58407/litopis.260109

© Ю. Мицик, І. Тарасенко, 2026. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>, <https://orcid.org/0000-0003-1019-9749>

Метою публікації є введення до наукового обігу важливих документів з історії Гетьманщини XVII–XVIII ст., виявлених в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського в Києві (далі – ІР НБУВ), а також в архівосховищах Кракова (Польща). Це різноманітна ділова документація (купчі, скарги, рапорти тощо) переважно часів Національно-визвольної війни українського народу проти гніту Речі Посполитої 1648–1658 рр. і часів Руїни другої половини XVIII ст. Аналізуються інформаційні можливості цих джерел, виявляються особливо важливі свідчення. **Наукова новизна** тісно пов'язана з вищевизначеною метою, оскільки вперше до наукового обігу уведено архівні, недруковані джерела, які зберігаються в ІР НБУВ та відділі рукописів Бібліотеки Польської Академії наук і Академії Мистецтв у Кракові (Польща), вперше встановлено важливі факти з соціально-економічної, військово-політичної та церковної історії України середини XVII – XVIII ст., про діяльність судових органів, про повсякденне життя українського народу.

Ключові слова: універсал, листи, гетьман, Гетьманщина, Церква, купчі.

The purpose of the publication is to introduce into scientific circulation important documents on the history of the Hetmanate of the 17th–18th c., discovered at the Manuscript institute of the V. Vernadsky national library of Ukraine in Kyiv (hereinafter – MI VNLU) and in archives of Krakow (Poland). These are various business documents (contracts, complaints, reports, etc.), mainly from the time of the Ukrainian national liberation war against the oppression of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1648–1658 and the time of the Ruin in the second half of the 18th c. The informational potential of these sources is analysed and particularly important evidence is identified. **The scientific novelty** is closely related to the above-mentioned goal, since for the first time, archival, unpublished sources stored in the MI VNLU and the manuscript department of the Library of the Polish Academy of sciences and the Academy of Arts in Krakow (Poland) are introduced into scientific circulation, important facts about the socio-economic, military-political and ecclesiastical history of Ukraine in the mid-17th–18th c., activities of judicial bodies, and the everyday life of the Ukrainian people are established for the first time.

Key words: universal, decrees, letters, hetman, Hetmanate, Sivershchyna, merchant bills.

У черговій частині статті ми продовжуємо вводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини гетьманських часів (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації документів з історії цього регіону України вже говорилось у попередніх частинах). Усього тут наведено тексти 31 документа, із них 23 – XVII ст., 9 – XVIII ст. Майже всі документи зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Чотири документи взято з зібрань відділу рукописів (далі – ВР) Бібліотеки Польської Академії мистецтв і Польської Академії наук у Кракові (далі – БПАН).

Серед представлених документів необхідно виділити ті, що доповнюють «Український Дипломатарій XVI–XVIII ст.», тобто універсали й листи гетьманів, полковників, взагалі козацької старшини. У цій статті їх небагато: це універсали гетьмана Івана Скоропадського (№ 24) та лубенського полковника Леонтія Свічки (№ 19). Універсал Скоропадського є одним із перших його універсалів і був виданий ще 14 (3) лютого 14 (3) 1709 р. в Ніжині на початку антимосковського повстання Івана Мазепи. Саме тоді на протипагу Мазепі Петро I поставив гетьманом Скоропадського й той поспішав привернути на свій бік козацьку старшину, надаючи або підтверджуючи їй маєтності. Тому, коли до нього зверну-

лася Меланія (вдова компанійського полковника Іллі Новицького), він підтвердив її маєтності: кілька сіл у Лубенському полку й село Нехаївку під Коропом (суч. Новгород-Сіверського р-ну). Універсал Свічки (№ 19) датований 1671 р. Слід зазначити, що нами були вказані попередні публікації документів цього полковника і видано ще 15 універсалів та листів Свічки¹. Цей універсал є 16-м. У ньому йдеться про вдоволення прохання згаданого Новицького щодо греблі в с. Кліщенцях (нині – село Золотоніського р-ну Черкаської обл., а тоді воно входило до Лубенського полку).

Серед наведених документів XVII ст. чільне місце належить купчим-угодам про купівлю-продаж. Вони разом з іншими судовими документами (скарги та вироки) й відкривають хронологічно цю публікацію. Спочатку подаємо ті з них, які вміщено в збірнику копій за грудень 1876 р. Цей збірник був подарований відомим істориком О. Лазаревським (1834–1902), але написаний іншою особою в третій чверті XIX ст. Тут наводимо першу половину документації збірника. Важливо, що ці документи були створені в Ніжині у квітні–травні 1651 р., а документація цього періоду погано збереглася. Тоді тривала Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр., Ніжин був близько до литовського фронту й уже влітку 1651 р. війська Великого князівства Литовського під командуванням польного гетьмана Януша Радзивіла пройшли Сіверщиною і захопили Київ. Але відгомін цих подій у наведених ніжинських документах майже не відчувається. Жителі міста купують землі, будинки, скаржаться на злодіїв тощо. Ці питання розглядав міський уряд, котрий затверджував купчі, вироки з розгляду кримінальних справ. Тогочасний міський уряд очолювали «лентвойт» Олександр Цурковський і старший бурмистр Сава Іванович. Зазначимо, що Цурковський був ніжинським війтом ще в 1660 р.² Про Саву Івановича тут згадано вперше. Цікаво, що саме він скаржився на ніжинця Василя Романовського, котрий публічно лаяв його (№ 1). Купчі взагалі мають майже тотожний формуляр, різняться лише датами, особами покупців і продавців, топонімічними даними, тому зупинимось на найважливіших моментах. Так, у купчій (№ 2) говорилося про купівлю броварні ніжинським протопопом Максимом Филімоновичем, одним із найсуперечливіших діячів часів Руїни³. Між іншим тут зазначається, що 1651 р. він служив (вочевидь як настоятель) у Свято-Покровському храмі Ніжина. Купча № 4 важлива тим, що тут покупцем виступає Василь (Васюта) Золотаренко, брат ніжинського полковника Івана Золотаренка. Він замінив полеглого в 1655 р. під Биховим брата спочатку як наказний полковник, а потім (1656, 1658–1663) як повноправний ніжинський полковник. Після нещасливої Чорної ради він був страчений разом з іншими за наказом гетьмана Івана Брюховецького. Тут говориться про купівлю Васютою будинку кушнірського цеху, який стояв «в самому ринку, против рибоного торгу», згадано його дружину й дітей, в підписах зазначена цехова старшина. Під № 5 подано не зовсім типовий документ. Свояки (одружені на сестрах) обмінялися частинами спадку по смерті тестя й уклали відповідну угоду, затверджену міським урядом. Цікаво, що ця справа була важливою, бо за розпорядженням самого ніжинського полковника Григорія Гуляницького на засіданні уряду були присутні Самійло Сухопаренко, Григорій Кобеляцький, Іван Шенявський. Тут уперше названо ніжинським полковником Гуляницького (досі було відомо про його каденцію у 1656–1658 рр.), так само згадано Сухопаренка (полковий суддя у 1656–1657 рр.), Кобеляцького (Кобилецького) (городовий отаман у 1657 р., наказний полковник у 1655–1657 рр.), Шенявського (полковий писар у 1657 р.). Під № 12 подається ще одна купча, яка стосувалася маєтності Вріщівка біля с. Пашківка (нині це село входить до складу Ніжинського р-ну). Тут привертає увагу постать покупця Івана Борсука. Як відомо, в Ніжині існувало чотири міські сотні та одна полкова. Останню очолював у 1649 і в 1654 рр. Іван Борсук⁴. Думається, що сотник і покупець Вріщівки – це одна й та сама особа. Щоправда, у 1651 р. він уже не був сотником і можна відповідно скоригувати час його каденції.

Є ще чотири документи, в яких розглядаються кримінальні справи і вирок підсудним. Спочатку йде документ № 8, в якому розглядалася справа про загибель новонародженої дитини, яку по суті вбила мати. Це відбулося в с. Оленівці (суч. Ніжинського р-ну). Тут відзначимо, що «Історія міст і сіл» відносить першу згадку про це село до 1671 р.⁵, Вікіпедія називає 1654 р. Між тим, цей документ ясно свідчить, що Оленівка існувала як мінімум з 1651 р. Було встановлено, що мати дитини Федора «Панасовна Вовкувна» полишила дитину в коморі, закидавши її соломною. Врахувавши те, що вона була в стані стресу, міський уряд не став її ув'язнювати, а вигнав разом із коханцем з міста і навіть із терито-

¹ Мицик Ю. 3 листів лубенського полковника Леонтія Свічки. *Київські історичні студії*. Київ, 2022. № 1 (14). С. 107–115.

² Сіверщина гетьманських часів / Упор. Мицик Ю. Київ, 2019. Т. 1: XVII ст. С. 120–121.

³ Морозов О. Ніжинський протопоп Максим Филімонович. Ніжин, 2000. 148 с.

⁴ Кривошея В. Українська козацька старшина. Київ, 1997. С. 51.

⁵ История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область / Ред. Тронько П. Київ, 1983. С. 240.

рії Ніжинського полку, доручивши цю справу кату. При розгляді цієї кримінальної справи були присутні Іван Креховецький (генеральний писар у 1649 р., дипломат, ніжинський полковник у 1656 р.), сотник Фесько Скоропад і городовий отаман Наум Бурчак (незнані особи).

Інша справа (№ 9) стосувалася крадіжки коней під Борзною трьома циганами у прочан. Хоча на допиті звинувачені визнали свою провину, однак їм присудили смертну кару. Треба відзначити, що тогочасне законодавство взагалі було дуже суворим та й злочин був суттєвим, адже від коня залежав добробут селянина. Це стосується й пізніших часів. Доводилося читати, що самосудом карали на смерть і в XIX – поч. XX ст. Так, німецькі колоністи на півдні України прив'язували конокрада до вертикально стоячої дошки. Потім штовхали дошку і конокрад з усього розмаху падав на землю. Таку процедуру повторювали кілька разів, відтак конокрад помирав нібито від випадкового падіння, і саме це й фіксували офіційні особи. Два наступних документа стосуються дрібних справ (№ 10, 11). У першій із них було оскаржено крадія – хлопця «з Белинич» (нині – райцентр Могилевської обл. в Білорусі), який «відзначився» крадіжками в Ніжині та Вертіївці (під Ніжином). У другому – крадіжка відбулася у Вересочі (село в суч. Чернігівському р-ні). В обох випадках злодіїв покарали відрізанням вуха й вигнанням за межі Ніжинського полку.

1663 р. датовано документ № 13. Це лист імовірного автора літопису Самовидця, ніжинського сотника Романа Ракушки-Романовського, до чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Відзначимо, що часи гетьмана Брюховецького були кульмінаційними в політичній кар'єрі Ракушки-Романовського, він був навіть ніжинським наказним полковником, генеральним підскарбієм і брав участь у поділі Ніжинського полку на три окремі: Ніжинський, Стародубський і Сосницький (потім додалися ще три полки) і навіть в управлінні ними. Про це й пише Ракушка-Романовський у наведеному нижче листі. Тут згадується і село Баба (суч. село Покровське Корюківського р-ну), де Ракушка-Романовський отримав гетьманський лист про додаткові три полки для «догляду».

Далі йдуть документи часів Руїни, які походять із колекції (20 рукописних українських збірників XVI–XVIII ст.) польського історика Мар'яна Гожковського. Про неї ми писали в попередніх частинах статті. Цього разу подається чотири документи з міської книги Козельця⁶, які датуються серпнем 1664 р. (№ 14–17). У першому з них міститься скарга Гаврила Пинчуценка на Фенну, дружину його брата, який потрапив у татарський полон. У другому маємо типову купчу. На її початку згадана міська верхівка, де привертає увагу постать вїйта Василя Коробки. Чи не родич це генерального обозного Федора Коробки? У третьому – скарга канівського купця Петра Перехреста на Гаврила, купця з Острога (уродженця Переяслава). Він звинуватив останнього, що той обдувив його, продавши йому в Козельці позолочений пояс. Коли ж у Чернігові він хотів цей пояс продати, виявилось, що «пояс под позолоту увес мідяний, не сребный». Скаргу Петра було внесено до міської книги. У четвертому документі містилася угода про примирення козельцьких міщан, які раніше побилися.

Далі йдуть чотири купчих (№ 20–23), виявлені в складі збірника компанійського полковника Іллі Новицького⁷. Раніше нами було видано три книги, які містили архів цього полковника⁸, але, на жаль, саме згаданий збірник було виявлено лише нещодавно. У ньому зібрані копії гетьманських універсалів та різноманітні майнові документи (в першу чергу купчі), які підтверджували права Новицького на маєтності. Цей збірник явно був створений з ініціативи самого полковника, але на поч. XIX ст. був переписаний кимось із його нащадків або з їхнього доручення. Слід зазначити, що в тексті трапляються помилки, впадає у вічі прагнення переписувача зрусифікувати текст. Так, він ігнорував літеру «ї», чомусь «й» передавав як «и».

Отже, в першій із них 1686 р. (№ 20) ідеться про села Ломаки й Шеки в Лубенському полку, в якому розташовувалися основні маєтності Новицького (суч. Лубенський р-н). Але цю купчу укладено в Коропі, де перераховано тодішній уряд містечка. Зазначено, що прізвище коропівського сотника Довгала копіст помилково прочитав як «Довигилею». У другому документі 1688 р. (№ 21) йшлося про Нехаївку під Коропом, з якої походив Новицький, у третьому 1695 р. (№ 22) – про с. Березовицю (суч. Прилуцького р-ну), у четвертому 1696 р. (№ 23) – про с. Талалаївку (суч. Прилуцького р-ну).

Під № 18 подано уривки з джерела іншої категорії. Це синодик («Поменник») Свято-Михайлівського монастиря в Києві, тобто список імен поминаємих під час богослужінь за здоров'я та упокій. Він був створений у 1667 р. з ініціативи тогочасного ігумена, творця

⁶ ІР НБУВ. Ф. 201. № 73.

⁷ БПАН. ІР. № 280.

⁸ З архіву останньої третини XVII ст. компанійського полковника Іллі Новицького. Київ, 2022; Архів компанійського полковника Іллі Новицького (остання третина XVII ст.). Київ, 2023. Т. 1; Київ, 2023. Т. 2.

«Кройніки з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича, який поклав в його основу «Поменник» (поч. XVII ст. – 1667 р.). «Поменник» у др. пол. XVII ст. – перша пол. XVIII ст. поповнювався новими записами. У ньому були занотовані князівські роди ще часів Київської Русі, київських митрополитів, ігуменів, гетьманів Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Данила Апостола, козаків, шляхти, міщан тощо. Звичайно, є тут особи, які походять чи були тісно пов'язані з Сіверщиною. Так, вписані роди полковників ніжинського (Іван Обидовський, Степан Забіла), прилуцького (Яків Воронко), стародубського (Михайло Миклашевський). Перший із них був полковником у 1687–1694 рр., а також борзеньким сотником у 1674–1677 рр., генеральним хорунжим у 1677–1682 рр. Помер у 1694 р. Вписаний також Василь Забіла, його рідний брат, який загинув у 1690 р. в татарському полоні. Хто така Марія – невідомо. Другий тримав полковницький пірнач протягом 1695–1701 рр, був царським стольником (1689 р.), навіть наказним гетьманом у 1700–1701 рр. В синодику вписано його синів Михайла, який помер в дитинстві («млд») та Івана, який помер після 1731 р. Інших померлих не можна встановити.

Щодо третього полковника, то тут нема повної ясності. Справа в тому, що Прилуцький полк очолювали в різний час Воронки – тезки (можливо родичі). Один із них був наказним полковником у 1679 р., а другий був більш відомим під прізвиськом Воронченко і тримав пірнач у 1652–1656 і 1658 рр. Літописець Самійло Величко, згадуючи про його участь в Батозькій битві 1652 р., пише: «Яско Воронко, бивший полковник прилуцький». Це дозволяє вважати, що саме він був записаний в «Поменник». Його біографія майже невідома, тим більше його рідні. Четвертим із названих полковників був Михайло Миклашевський, який очолював Стародубський полк у 1689–1700, 1705–1706 рр. Загинув 1706 р. Крім нього у «Поменнику» вписаний Андрій. Це, вірогідно, його батько. Врешті п'ятим згадано Якова Лизогуба (запис внесено 19(9).07.1704 р.). Цей представник роду Лизогубів, відомий також під прізвиськом Кобизенко, був чернігівським полковником протягом 1687–1699 рр., канівським – протягом 1666–1669, був також генеральним осавулом у гетьмана Дорошенка протягом 1669–1674, наказним гетьманом у 1670, 1673 рр. Помер 1698 р. Хто така Евфимія – невідомо.

Згадано й київського полковника Коровку, але не ясно, якого саме. Адже було два київських полковника з таким прізвиськом (батько й син). Григорій очолював цей полк у 1682–1687, 1689–1691 рр. (він був також батуриным сотником у 1669–1672 рр., чигиринським полковником і наказним гетьманом у 1678 р., врешті стародубським полковником у 1678–1681 рр.). Його син Федір тримав пірнач у 1708–1712 рр. Усе ж схилиємося саме до нього, оскільки в нього була дружина Марія, яка померла до 1712 р. Вочевидь, саме вона названа в «Поменнику». Якби знати, хто такий Филімон, який теж вписаний у «Поменник», то, можливо, це більше б прояснило картину. Але відомостей про рідню полковників Коровок обмаль і навіть у фундаментальній праці В. Модзалевського про неї майже нічого немає⁹.

Далі йдуть сотники. Першим із них названо Федора Кандибу (записаний 1704 р. 20 числа, місяця не вказано). Він був корсунським полковником у 1669–1672, 1675 рр., конотопським сотником у 1681–1689 рр. Помер близько 1700 р. Другим названо ніжинського полкового сотника Івана Пироцького. Він очолював Першу полкову сотню у 1700–1725 рр., помер 1732 р. Ймовірно, Василь, згаданий серед представників роду одним із перших, – це його батько. Нарешті, третім згадано Василя Семеновича Селецького, сотника дівичького, якого було вписано у 1698 р. Він очолював Дівичку сотню у 1694 і 1711–1714 рр. Вписана також Оляна – дружина сотника. Однак імені його батька не знаходимо в синодику. Можливо, він овдовів, постригся в ченці під іменем Сосипатра і висвятився. Тоді логічним є те, що від цього імені снується низка імен. Відтак можна припустити, що матір сотника звали Стефанидою.

Згадано й духовних осіб і їхні роди. Це – відомий письменник, чернігівський архієпископ Лазар Баранович (1620–1693), ніжинський протопоп Максим Филімонович (помер 1690 р.), якого Москва незалежно хотіла поставити білоруським єпископом під іменем Мефодія. Згадано також ігуменю Ладанського монастиря Анну.

Потім йдуть імена родів із Батурина, Глухова, Остра, Новгород-Сіверського, Ромна, Сосниці. Привертають увагу постаті Андрія Павловського, жителя сосницького, дворянина гетьмана Мазепа, черниці-лікарки Марії Савицької (її рід вписаний у 1630 р.), Остафія Юхимовича, канцеляриста генеральних військових судів.

Документи XVIII ст. представлені тут митрополічими та консисторськими указами. Насамперед це указ-універсал київського митрополита Рафаїла Заборовського (№ 25). Тут привертає увагу перелік духовних осіб, яким адресувався указ. Він міг змінюватися в залежності від тематики й значення указів, а також змінами посад, інколи природних

⁹ Модзалевский В. Малороссийский родословник. Киев, 1910. Т. 2. С. 462.

(смерть), або перестановками в церковній ієрархії тощо. У цьому документі цей перелік досить типовий для 30–40 рр. XVIII ст., а якщо говорити про зміст, то він був спрямований на пошуки й арешт монашки-втікачки Паїсії зі Свято-Покровського Ладанського монастиря під Прилуками. Наступним іде указ 1735 р. цариці Анни Іоанівни, переказаний через Синод митрополиту Рафіїлу Заборовському про переведення архієпископа Іларіона Рогалевського на Чернігівську єпархію (№ 26). Потім йдуть три консисторські укази (№ 27–29). Видаючи їх, духовна консисторія зазвичай виконувала усні розпорядження митрополита, і вони стосувалися менш важливих справ. Тут теж бачимо перелік адресатів і, здається, нема принципової різниці з попереднім митрополитичим указом. Змінено лише ім'я втікача: цього разу розшукувався чернець Густинського монастиря Лазар. Можливо, видання попереднього указу митрополитом пояснюється тим, що йшлося про черницю, що було набагато менш поширеним, ніж втікачі чоловічої статі. Другий консисторський указ 1743 р. (№ 28) адресований намістнику Мгарського монастиря Наркису і стосувався ремонту доріг і мостів. Тут митрополит виступав лише як проміжна ланка, поширюючи волю Синоду в своїй єпархії. У ньому йшлося зокрема про стан доріг від Києва до Глухова. У третьому указі 1744 р. (№ 29) – про недостойну поведінку і втечу Павла «Андреева», священника с. Малої Загорівки (суч. Ніжинського р-ну). Під № 30 вміщено синодальний указ 1751 р. київському митрополиту Тимофію Щербацькому щодо скарги придворного півчого Василя Янковського на священника с. Жуківки Ковбасу. Хоча існує кілька сіл із такою назвою, тут ідеться про ту, яка колись входила до Дівичкої сотні, тобто ту Жуківку, яка входить нині до Куликівського р-ну Чернігівської обл.

Завершують публікацію два «доношення» (№ 31–32). Перше з них (наводиться тільки перша його половина) було написано київським митрополитом Арсенієм Могилянським 1767 р. в Синод і стосувалося роменського протопопа Костянтина Крижанівського, відправленого до Німеччини в Лейпциг. У другому послухнику Пилип Ступник, уродженець с. Лозова Роменської сотні (нині це село в Роменському р-ні Сумської обл.), просив архімандрита Мгарського монастиря Йосифа дозволу постригти його в ченці й подав свою біографічну довідку.

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – знаком (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обрвана частина тексту тощо) або відновлені за смыслом слова. Датування, переважно подане кирилическими літерами, переводимо арабськими цифрами. Публікація текстів здійснюється за правилами Я. Дзири (дещо скоригованими)¹⁰.

Сподіваємося, ці джерела будуть цікавими і краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на соціально-економічну, церковну та культурну історію краю.

* * *

№ 1

1651, квітня 18 (8). – Ніжин. – Протестація.

«1651 г.

Протестація на Романовского од паны Саввы, бурмиистра, 8 априля.

Перед нами, Александром Цурковским, лентвойтом, райцами, лавниками, того року на справах міських засідаючими, ставши очевисто у книг міських ратуша ніжинского славетный Савва Иванович, бурмиистр старший тогорочный, жалобливе скаржил, оповідал и протестовался напротивко пана Василия Романовского, обивателя ніжинского, о то, иж в року теперешном, взвыш описанном, сего ж дня, гды пан бурмиистр ведлуг належитого порядку в справі о потребі не толко міской, але и самого милости пана полковника, в ратушу распоряжал, нашедши преречений Романовский на місце, цалым покоем обварованое, при немалом радних и поспольства згомадженю людей, словами ущипливими, доброй славі его шкодячими, яко его губа знести могла, зелжил и посрамотил, называючи недоброго ложа сыном и обіцуючи, же дня завтрашнего мітимеш манелі (!) на своей шьї. Которую то облич и жаль свой с плачем оповідивши, хотячи з ним о туо часу своего правне постеречи, пан бурмиистр преречоный, абы до книг нинешних записана была, просил, которая есть записана».

(ІР НБУВ. Ф. 61. № 875. Арк. 1. Копія 1876 р. Запис: «Кот[орая] доставлена А.М. Лазаревским. Списано (...)* копию декабра 1876 г.»).

№ 2

1651, квітня 18 (8). – Ніжин. – Купча.

«Запись на половицу бровара Кужчиного вельможному отцу протопопі. Того ж дня.

Перед нами, Александром Цурковским, лентвойтом, Савою Ивановичем, бурмиистром старшим тогорочным, райцами, лавниками, того ж року на справах міських засідаючими, ставши очевисто у книг міських ратушных славетный Юско Кузька, козак – обыватель ніжинский, явне, ясне, устне и доброволне, своим и жони своей именем, признал, иж половицу бровара своего власного, од Васька

¹⁰ Дзира Я. Вступ. *Літопис Самовидця*. Київ, 1971. С. 39–42.

Литвина, райці и міщанина ніжинського, веспол з Иваном [...] райцею и міщанином ніжинским, купного и в нем с половицею казана пивного и половицею всего посудку броварного, што кольвек в нем найдется и до него приналежит, колодязем также, лежачого в місті Ніжині, обок брамы дорогинское, в валу ку ставу, як се в собі мїет, в межах и границах, зо всіми принадлежностями, – продал велебному пану отцу Максиму Филимоновичу, священникові святопокровскому, протопопові ніжинскому, за золотых польских триста ему самому, малжонці и потомкам его на вічніе часы, даючи им при поданю в посессию в цілую моць и диспозицію того бровара половицею, яко хотя чи шафовати, отдати, продати, дати, даровати ведлуг волі и уподобаня своего кому хочечи, в чом им преречоний взвиш продавца жадное перешкоди чинить не повинен, под закладом другое таковое ж сумы золотых трехсот; которого на уряд той, перед который бы се тая справа виточит міла, – половица една, а другая – на сторону укривжану належати мае и под нагороденем шкод стороны – на голое слово реченное. И овшем той же помененный продавца субміттовалсе пререченого отца протопопу, малжонку и потомков его на кождый час, у каждого суда и права, од каждого такового, хтобы их о тую купную Кужчинскую половицу бровара турбовати міл, своим власним коштом боронити, одповідати и заступовати и всі тяжары, одтоль походячие, на собі поносити. Што для тым певнійшое віры в потомние часы, абы тая продажа и до книг вписана была, заложивши з обох рук памятным, просили, которая записана есть».

(ІР НБУВ. Ф. 61. № 875. Арк. 1–2 зв. Копія 1876 р.).

№ 3

1651, квітня 18 (8). – Ніжин. – Купча.

«Продажа фольварку Селивановского Лисовченкови. Того ж дня.

Перед нами, Александром Цурковским, лентвойтом, ставши очевисто славетный Селивон Андріевич, міщанин ніжинский, признал устне, явне и доброволне, своим, жони и дітей своих именем, иж фольварк свой власный, на Мигаловці, об межы з едное Степана, а з другое Юска Гейченка во місті Ніжині лежачий, яко в собі мае в межах и границах, зо всіми до него принадлежностями, с полями во всіх руках, як звычай, сіножаттю, хатою, гумном, огородом, огорожено, – продал славетному Дмитрову Лисовченкови, за золотых польских полосмадесять (45 – *вставлено копїістом – Ю.М.*) жоні и потомком его на вічніе часы, даючи ему цілую моць при поданю в посессию тым фольварком як хочечи шафовати, продати, отдати, даровати ку пожитку своему ведлуг уподобаня, в чом продавца жадное перешкоды ему в том чинити не повинен, под закладом других золотых полосмадесять на уряд той, перед которым бы се тая справа виточити міла, и на сторону укривжоную. И овшем той же продавца пререченого Дмитра субміттовалсе од каждого такового, хтобы его о той фольварок турбовати міл, на кождый час, у каждого суду и права, своим власним коштом боронити и заступовати и всі тяжары, одтоль походячие, на собі поносити. Што для тым певнійшое віры, заложивши памятным з обох рук, абы тая продажа и до книг нинешних вписана была, просили, што и одержали».

(ІР НБУВ. Ф. 61. № 875. Арк. 2–2 зв. Копія 1876 р.).

№ 4

1651, травня 8 (квітня 28). – Ніжин. – Купча.

«Запис на дом кушнірскі пану Василеві. Априля 28 дня.

Перед нами, Александром Цурковским, лентвойтом, Савою Ивановичем, бурмистром старшим, райцами, лавниками, того року на справах міських засїдаючими, ставши очевисто у книг міських рагуша ніжинского пан Василий Нечипорович, козак Войска его царского величества Запорозкого, запис в справі, нижей вираженой, до книг нинешних для вписаня подал, который од слова до слова так се с собі мае:

Відомо чинемо тим нашим продажним листом, кому о том в потомние часы відати будет належало, иж я, Иван, цехмистр кушнірскій, зо всею братиеною моею цеху кушнірского, маючи дом зо всім будинком и плянком, за певную суму братерскую куплений, в місті Ніжині в самом ринку, против рибногo торгу лежачий, яко се в собі мае в межах и границах, зо всіми принадлежностями, на плацу самом будучими, же с певних респектов до дому пана Василия Нечипоровича, козака Войска е.ц.в. Запорозкого, принадлежал, пану Василию преречоний дом наш, з доброе волі нашею, за певную суму продалисьмо, то есть в сумі золотых польских шестисот, на дом Клементовский на пробитой улици, од брамы Дорогинское лежачий, при записі на той дом, пану Василию служачом, нам даном фримарком, сумою еднак вишей вираженою, в заліку наш дом самому пану Василию, жоні и потомком его, на вічніе часы, в моць, в посессию и ретельную диспозицію оддали и пустилисьмо, варуючи то, же жаден с нас, теперь и на потом будучих цеховое братіі нашею, о той дом самому пану Василию, малжонку и потомков его на вічніе часы турбовати не повинни будем, под закладом другое суммы золотых польских шестисот на уряд той, перед который бы се тая справа виточит міла, и на сторону укривжоную. И овшем пану Василию тым домом власним вольно будет диспонувати, продати, отдати и, кому хочаючи, даровати. До того субміттуемсе пререченого пана Василия на кождый час, у каждого суду и права, од каждого такового, хтобы его о той дом турбовати міл, боронити и заступовати и всі тяжары, одтоль походячие, на собі поносячи, за своим власним коштом; и для тым певнійшое віры в потомние часы братия наша сей продажний лист подписами рук власних ствердили, упросивши до того ж и обчих людей о подписи рук.

Діялося в Ніжині року тисеча шестисот пятдесять сегома априля двадцать осмого дня. У которого то продажного листу при печатах подписи рук во тые слова: Na miejscu pana Iwana Aleksiewicza, rajcy i cechmistrza naszego, podpisałem się Jakow Hrysczenko, brat starszy cechu, tegoż ręką. На місцу Процика и Демана (!), братья старшое цеху кушнірского, письма неуміетних, подписалем Яков Ива-

нович, райца и міщанин ніжинский, рукою. Na miejscu wszystkiej braci cechu kuszniarskiego i krawieckiego podpisalem się do tego przedaźnego listu, Philip Konstantinowicz, wipisarz (!) miejski niżyński, ręka. Которий то лист як се в собі міет, до книг есть принят и вписанный».

(ІР НБУВ. Ф. 61. № 875. Арк. 2 зв.–3 зв. Копія 1876 р.).

№ 5

1651, травня 8 (квітня 28). – Ніжин.

«Запис на дом и солодовню добра Мисковские, зятям. Того ж дня.

Перед нами, Александром Цурковским, лентвойтом, Савою Ивановичем, бурмистром старшим, райцами, лавниками, того року на справах міських засідаючими, пришовши книг очевисто, Михайло Федоренко и Хома Андреевич, зяті, Михайло Мисков – Мельников, а Хома – Сулковского, – за двор мужов и едное матки жонами, жонами своїми, – Марию Мисковскою а Оленою Сулковщанкою, за декрету самого его милости пана Григория Гуляницкого, полковника ніжинского Войска е. ц. в. Запорозкого, и з наказаного по ділу судей того полку, панов Самойла Сухопаренка, судді, Григория Кобеляцкого, атамана городского, и Ивана Шеняевского, писара, – вічистую добровольную згоду, с притомными приятелями своими и інших людей немало будучими, учинивши и до книг нынешних сознали, иж Михайло, вишей менований, з жоною своєю Марию Мисковною, по матці своей Федорі першого малженства, з доброе волі солодовню, лежачую за містом, на березі ставу ведле брами гребельное, об межі солодовні Павла Римара, як се в собі мает, зо всіми принадлежностями, на пляцу самом будучими, взявши, Хому пререченого и жону его на вічніе часы о дом, с поділу взятий, квітуют. Такожде Хома з жоною своєю, Оленою Сулковщанкою, по той же матці Федорі второго малженства, также з доброе волі, дом в ринку стоячий, в двох будинках на едном пляцу, з двома світлицами, пекарнею, сіньми, стайнею, пивницею, як се в собі мает в межах и границах на самом пляцу в ринку самом, в місті Ніжині, об межі Павла Римара з едное, а з другое стороны – на рогу улиці великое ринковое, в затилку шпиталь пречиской, – не рочних (?) взявши, менованого Михайла и жону его на вічніе часы о солодовню, взятую противным способом, квітуют, же еден до другого, поколь жон их albo потомков, с теперешнего малженства вишлих, ставати буде, жадного права міти не маот еден до другого, – так Михайло о дом, през Хому взятий, яко и Хома о солодовню, през Михайла взятую, ані жоні их, ані потомки их, и кождий с покревних, з близких и далних, турбации ніякое, ні до якогожколевк права чинити и задавать едина сторона другой не повинни будут, а то под закладом двохсот коп литовских на уряд той, перед который бы се тая справа виточити міла, и под таким же закладом другое суммы – на сторону укривжоную. Которую то вічистую межі ними, добровольно зезнаную згоду, данем рук межі собою ствердивши, и, для тим певнійшее віры в потомние часы при зуполном суду ратушном, абы до книг нынешних вписана была, з обох рук заложивши памятным, просили, што и одержали.

(ІР НБУВ. Ф. 61. № 875. Арк. 3 зв.–4. Копія 1876 р.).

№ 6

1651, травня 8 (квітня 28). – Ніжин. – Купча.

«Продажа коня Жучкови. Того ж дня.

Перед нами, Александром etc. ставши очевисто, Иван Берестненко, обиватель рибневский, признал устне, явне и добровольне, иж коня своего власного, набитого фримарком од брата своего стричного, шерстю рижого, с признаками – ушей обоих розрізаними, продаж Иванови Жукови, циганови, за золотих тринадцять, за которого шлюбовал, же не крадений, не дихавичний, на всі члонки здоровий. При чом могоричники были – Иван Карвацкий и Харченко, козаки. Которую – то продажу памятным заложивши, або и до книг нынешних вписана была, просили.

(ІР НБУВ. Ф. 61. № 875. Арк. 4. Копія 1876 р.).

№ 7

1651, травня 19 (9). – Ніжин. – Купча.

«Продажа фольварку пану Зражевскому. Того ж дня.

Перед нами, Александром Цурковским, лентвойтом, etc., ставши очевисто у книг міських ратуша ніжинского, Дацко Бурачок – Вереміенко, козак – обиватель ніжинский, явне, устне и добровольне, с пороудо приятелей своих, признал, же фольварок свой власний, нікому ні в чом не заведенний и не пенний, на (?) Авдіевці, об межі – з едное Андрусихи, а з другое стороны Нечипора Даценка, в половици того ж фольварку граничат (...)* огород, груша, береза и могилок дві, – яко се в собі проданая половина мает в межах и границах, зо всіми до нея принадлежностями, з хатою, садою, клунено и низом одним на Остру реці – продал урожоному пану Кирилову Зражевскому, обивателеви ніжинскому, ему самому, жоні и потомком его на вічніе часы, за певную суму, то есть за золотих полских сто, которую зараз на вряді руками своїми и отобрали. Которий то фольварок при поданю в посессию, зараз в мощь и цалую диспозицию, пану Зражевскому пустил и подал, зрекаючисе того фольварку вічними часы, своим, жоні своей и потомком своих именем; же вольно будет пану Зражевскому, малжонці и потомком его тим фольварком, яко хочечи, диспозовати, ведлуг волі и уподобаня своего продати, отдати, даровати, в чом оному жадное перешкоды продавца не чинить обовязалсе, под закладом другое суммы золотых ста на уряд належний, с которого и на сторону укривжоную половица належати мает. При чом той же продавца субміттовал пана Зражевского, жону и потомков его, на кождый час, у каждого суду и права, од каждого такового, хто бы его о той фольварок турбовати міл, своим власним коштом боронити и заступати, и всі тяжары, одтоль походячие, на собі поносити. А могоричников з обох рук ставили: Костюка – мельника, Василя Даценка, Клима Зубка, обивателей ніжинских. Который звиш поменованными обовязками туо добровольную их прода-

жу и куплю сознали, аби и до книг нынешних для потомних часов вписана была, просили, што и одержали».

(ІР НБУВ. Ф. 61. № 875. Арк. 5 зв.–6 зв. Копія 1876 р.).

№ 8

1651, травня 19 (9). – Ніжин. – Розгляд кримінальної справи.

«Справа кримінальная олеениовская о дитину. Того ж дня.

Перед нами, Александром Цурковским, лентвойтом, Савою Ивановичем, бурмистром старшим, райцами, лавниками, того року на справах міських засідаючими, а при битности пана Креховецкого з инними козаками од его милости пана Григория Гуляницкого, полковника ніжинского, зосланий, причоила се справа о дитинку змерлюю за инстанцією Феська Скоропада, сотника, Наума Бурчака, атамана, и Иляша, войта уряду олеениовского, которую то презентованими и обвиненими Трохимом Федченком а Федорою Панасовною Вовкувною, удовицею, перед урядом и судом нынешним оказвали. Обвиненый Федченко до спрсног учинку с Федорою добровольне призналсе, але, же о замордовано и пороженю дитини замордованое не відал, розними несвітами виводил. Федора зась и сама того ж Федченка од смерти дитинное уволнила, и на себе то зезнавала, же не для замордованя, только для встиду, постерегши свой час в ночи, вишедши с хати, где в сусідах мешкала, о чом абы господар и господиня не довідалисе, и вылізши в гумно, у солomé тую дитину зродивши, если живо чи ніт- покинувши, знов до хати грітися увойшла, и постерегши на завтра, же не живо, там его и покинула. Аж в кілька день, сусіди другие, тую солому беручи, дитину найшовши, за опитом, на обвинених, же з их то се стало, дойшли. Суд, вислухавши обох сторон контрверсии и оние добре у себе уваживши, прихилияючись до справ писаних, поневаж доводу ясного, жебы замордовано міло быть, дойти не можемо, только же за недозором змерло знать само, якож и не цильый разум на обвиненной оказовалсе, – тіло назавше поховати. Так Трохима Федченка, яко и Федору, удовицу, до того се вчинку мерзкого зезналых, мистрові з міста в розние брами на вічніе часы повиганяти всказал декретом нынешним. А Андрія Довгополого од караня вольным учинивши, поневаж свідоцтвом виводилсе и самое тое Федори сознанием, же ей причиною не был до тое нещоты, увольненим од першого помовиска, през нюю ж зостал в вині, только належное ку урядови належной, всказан зостал. Которая справа, як в собі міла, и до книг вписана естъ».

(ІР НБУВ. Ф. 61. № 875. Арк. 5 зв.–6. Копія 1876 р.).

№ 9

1651, травня 19 (9). – Ніжин. – Розгляд кримінальної справи.

«Справа кримінальная на циган о коні борзенские. Мая 9 дня.

Перед нами, Александром Цурковским, етс., и при битности панов Самойла Сухопаренка, судді, Григория Кобилецкого, атамані, Кононі Мазниченку, асаулі, зесланих од его милости пана Григория Гуляницкого, полковника ніжинского, и при пану Петру Забілі, сотнику борзенскому, Онисько Максимович, Тимош Гриненко, Иван и Савиха, вдова, – прочане, скаржили на Василя, Ивана, Остапа, – циган, волоцуг ярмаркових, о покрадене коней з ночлігу за Борзною, которых дойшли до Борзни слідом, и перед судом борзенским слушне оказали и довели, якож пан Забіла, сотник, сам то сознал, же тых власне циган перед ним обвинивши поводове слідом слушним яко своих виновайцов дошли и на них оказали, же тые коні от прочан вночи покрадши, под Борзну в другую сторону забрезника позапроваджовали. Циганы обвинение до учинку не зналисе. Суд нынешний, вислухавши обох сторон достаточней оных контрверсий, добре уваживши, до права писаного, в статуті о циганах писаного, прихилияючисе, Тимошеви и Иванови циган в тую роту поприсягнути всказал, – Тимошеви, же не так его коня спутано, як он был спутан его путем, а Иванови, же не его уже путем его коня спутано, которых на квестию отдать присудил; якож поприсягнули. По виконаню теди присяги през поводов, для дальшее ведомости обложней (?) крадежи, вперед Василя цигана, а потом поединком Ивана и Остапа, на квестию взято. На которой зараз Василь поволал Остапа, а Остап, не будучи на квестию, добровольне сознал, же Василь з Иваном, як братя, издили под Шаповаловку, где тие прочане стояли, и одтоль тие коні поприводили. Еднак и Остапа на квестию відано, на которой добровольного поволаня покрілсе (?) и юж болше ні до чого знать не хотіли. За речевистих еднак учинков видячи, иж (?) быть в том обвинено винними и за поприсяженем стороны поводове, за инстанцією, тых же всіх трох повішати всказано, якож и повішано. Которая справа, як се в собі міла, записана естъ».

(ІР НБУВ. Ф. 61. № 875. Арк. 5 зв.–6. Копія 1876 р.).

№ 10

1651, травня 19 (9). – Ніжин. – Розгляд кримінальної справи.

«Справа кримінальная о покражене комори. Того ж дня.

Пред нами, Александром Цурковским, етс., скаржила Варка Игнатовая Могилевна, удова, обивателка ніжинская, на Микиту Кононенка, хлоца родом з Белинич, же влізши в комору ринковую вдень, попід новою стелею вгустившисе, с калиткою готових грошей, золотих пятьдесят украв, с которыми пойманого перед суд приведено. Оскаржений добровольне до учинку призналсе и то виводил: першим разом на Новом місті в Ніжині украл плахту и намітку – за то его бито; в другое, у Вертіевці покрал сермяги и за то битим и караним был. Которого повісти суд вислухавши ведлуг права на инстанцію стороны, учинивши еще од ганебное смерти Микиту вольним, на каране, абы (...) * добре посторонками вибили и уxo правое уривавши, преч з міста на вычное вигнане висвідчил, – відал (!) якоби и в полку тугейшом нігде найдовати не важжилсе, обволать приказал. Которая справа, яко се в собі міла и до книг вписана естъ».

(ІР НБУВ. Ф. 61. № 875. Арк. 6–6 зв. Копія 1876 р.).

№ 11

1651, травня 19 (9). – Ніжин. – Розгляд кримінальної справи.

«Справа кримінальная о украдене коня вересоцкого. Того ж дня.

Перед нами, Александром Цурковским, etc., скаржил Демян Филиненко, козак з Вересоци, на Степана Якубенка, бывшего челядника своего, о украдене коня, шерстю гнідого, з ночлігу, которого з обвиненим перед суд привівши, справедливости с таковых описание ждал. Помовлений добровольне до учинку признался, же идучи, не мислячи о жадной крадежи и набровши (!) того коня в полю, с подущена бісовского того коня взял. Суд нынешний, вслушавши обох сторон контроверсий, поневаж и сам повод те сознавал, горлом даровавши, о каране вольнїшое, же просил, – с тих мір нынешним всіх згодне декретом Якубенка абы мистр урізанем уха, висвідченем посторонками з міста и всего полку Ніжинского скарал, всказует. Которая справа и до книг вписана есть».

(ІР НБУВ. Ф. 61. № 875. Арк. 6–6 зв. Копія 1876 р.).

№ 12

1651, травня 19 (9). – Ніжин. – Купча.

«Запис на добра врещовские Борсукови. Мая 9 дня.

Перед нами, Александром Цурковским, лентвойтом, etc., ставши очевидно__ признала устне, явне и добровольне, иж добра вси лежачие зешлого небожчика__ Вріща __, ей власне належачое, дворищ дві, едно в Пашковці, а другое в Вріщовці, як се в собі мают в межах и границах, з садами, полями розробленими и нерозробленими, копаню, пастовниками, гаями, березниками, сіножатями, една возле Воронка річки, другая берегом при Вріщовці возле гати, третяя Пашковці ведле рудок одополь дорогинских, четвертая ведле дубового острова за Брилем Остапом об между, – ліском в Вріщовці, межі болотами лежачим, продала Иванову Борсукови, козакови, обивателеви ніжинскому, за суму певную, то есть за золотих польских пятдесят, ему самому, жоні и потомком его на вічніе часы. Которые грунты всі заводили: Кунаш Иващенко, Сергей Гриценко, Григорий, зять Грицьков, Федор Шумний, Панько Гамолик, пашковские козаки. Которые то всі виш менование грунта преречона__ при поданю в посессию пану Борсукови, субміттовалисе того пана Борсука, жону и потомков его на вічніе часы, у каждого суду, от каждого такового, хто бы его о тие добра турбовати мїл, своим власним коштом боронити и заступовати, и всі тяжари, одтоль походячие, на собі поносити. Што для тим певнїшое віры, абы то и до книг міских вписано было, просила, и есть записано».

(ІР НБУВ. Ф. 61. № 875. Арк. 6–6 зв. Копія 1876 р.).

№ 13

**1663, серпня 16 (6). – Мена. – Лист
ніжинського сотника Романа Ракушки-Романовського
до чернігівського архієпископа Лазаря Барановича.**

«Ясне преосвященный, а мні велице мїстивий отче епископе черніговский, а мні велице мїстивий пане и пастирю.

Поклон мой найнижший вашей пастирской мїсти отдавши, през сее мое писание ознаймую, иж я не могучися упросити у его мїсти пана гетмана Войска его царского величества Запорозкого от той услуги, яко первой мїні назначено было, и тепер повторе листом его мїс. пан гетман прислал, абим тих трох полков доглядав: Ніжинского, Сосницкого и Стародубского, що на писаня его мїсти пана гетмана зараз поехавши в полк Сосницький, спорядилем и млини повіту Сосницкого подалем в дозор двом чоловіком: Яскови Пустовуйтови и Мартинови Чорному, межі которими млинами припоминалем оним сторони млинов Кириевских, жеби в них поставили мїрних, а збора жадного не брали до далшое відомости. И тое оним приказалем, же ежели кого его мїсть отец епископ пришлет з універсалом его мїсти пана гетмана на тие млини, то аби оние зараз отдали на манастир, яко и перед тим было. Зачим рач, преосвященност ваша, кого послати до Сосниці задля тих млинов з універсалом его мїсти пана гетмана, жеби болшей марне не ишло, бо я не повинен того отнимати, що пан гетман з Войском Запорозким на манастир надал, любо то наші иньшїе в том амаринуют. Мїлем был волю зараз ехати и в полк Стародубовский, але зайшло мене писаня от его мїсти пана гетмана под селом Бабою, жебим также дозирал полку Киевского и полку Прилуцкого, и полку Лубенского и полку Пултавского, що барзо мене стривожило, же под сей час непослушенства не моглем сих трох полков спорядити, а то еще болшей придали турбацие. О чом зараз побегу сам до его мїсти пана гетмана, просячи, жеби ми того тяжару уменьшил. И там о усем не препомню розмовити долегливостях преосвященности вашею, а затим з найнижшими услугами моими отдаюся мїтвам стим архиерейским преосвященности вашей.

З Мени, августа 6, 1663.

Преосвященности вашею всего добра зичливий и найнижший слуга Роман Ракушка, сотник ніжинский новоміський Войска его царского величества Запорозкого.

На другому боці: Ясне преосвященному, а мні велице мїстивому пану и пастирю, его мїсти отцу Лазару Барановичу, епископу православному черніговскому, добродієви моему, отдати належит. Иншою рукою: О млинах Кириевских от Ракушки. Хотіл розміру част брати.

(Київськ. Центр. Архив, документи монастирів, № 2541, оригінал»).

(ІР НБУВ. Ф. 10. № 10879. Копія 20-х рр. XX ст.).

№ 14

1664, серпня 8 (липня 29). – Козелець. – Скарга.

«Року 1664, мїсца июля 29 дня, в пяток.

Перед нами, Михайлом Княжолицким, бурмистром на тот час, войтом наказным Омеляном Бодаченком, райцою, Демьяном Федоровичом, лавником и при бытности на тую справу од позваное

зажытого пана Федора Олійника тогорочного лавника, ставшы очевисто Гаврило Пинчученко, обывател козелский, светчыл и скаргу показал на Фенну, малжонку роженного брата своего Пинчученка, а по теперешнем мужу Миронову, о тое, иж кгда вышвспомненого брата его, Ивана Пинчученка, в неволю татарове взяли, теды по нем с пращи его набытое ходобы чымало было при ней, Фенні Ивановой, Пинчуковой, прозываемой по теперешнем мужу Мироновой, zostало. О которую худобу, помененный Гаврило Пинчученко, взглядом того же оная Фенна Мироновая з братом его килканадцат літ мешкала и потомство по собі міла, по сес аж рок не впоминался. А кгда оная з сим Мироном, ж другим мужем малженство собі пошлюбилла и потомки еі с первым мужем, Иваном Пинчуком спложоные, померли, теды преречоный Гаврило вычекавши час зачым оная его братовая пошла замуж, в поминаючыся по брату своем яких спадков о тое пред суд наш запозвалися. Яко ж оная на жалобу Гаврила, актора своего, ставши перед нами за добровольным упоминком того ся збороняла и жалобливому с тых позосталых спадков яко по брату его оному дати нічого одмовляючыся долгами и иншыми речами, не поступала и дати не хотіла. Мы, прето уряд, контрверсыі сторон обох так поводовое, яко и позваное, выслушавшы и добре в себе уважившы, поневаж Мироновая потомка по первом мужу люб то з ным літа немалые мешкала, не мает и замуж пошла до тых по брату жалобливого спадков и его, Гаврила, ведлуг права посполитого близким чыным, а на памятку по Ивану Пинчуку, яко по брату роженом Гаврилу, комору в рынку близко ратуша перегороженую з их, Мироновое которую подле коморы Илка, резника, з одной, окном през улочку, против коморы Богдана Каплі з другой сторооны стоячую, в посесию присужаем болш ему, кром тое коморы столько поневаж не по брату его помененая Фенна Мироновая должна zostала нічого не найдуючы, ведлуг которого декрету и слушной уваги так муж еі Мирон, яко она сама, діты и потомки еі до его, Гаврила Пинчученка, также и до потомства его о тую комору нігде у суду жодного приступу правного міти не мают и маты не будут под виною на взрушьгеля сего запису золотых ста и под нагороженем шкод накладов слов не од актора менованьних. Счо про памят до книг ест записано».

(БПАН. ВР. № 280. Арк. 5 зв.–6. Оригінал).

№ 15

1664, серпня 12. – Козелець. – Купча.

«Року 1664, мсца августа 12 дня.

Перед нами, Василием Коробкою, войтом козелским, Михайлом Княжолицким, бурмистром, Омеляном Бодаченком, райцою, Демком Федоровичом, лавником. Постановившыся очевисто Мотруна, сестра священника богдановского, отца Федора Арнуліча (?) и сама попада, малжонка того свщеника, Уляна, зезнали явне, ясне и доброволне, иж продали двур свой власный нікому ні в чом не пенный и первой сего жадным правом нікому не заведеный сезде стоячий в місті Козелцу с пляцом и з будинком, зо всім як ся в собі пред тим міл и тепер міет об межу меж дворов Орловского з одной и од Василя Солодовника з другою стороны за суму певную и до рук их дойшшу за коп шест грошей личбы литовских, учтивому пану Петру Конашевскому, служи его м. п. л. Василя Дворецкого, полковника киевского, который тот двур с пляцом и зо всім явне в собі мает. Продавшы самы ся з него вічне зрekli и правом неодзовным в моц и посесью вічне и навіки непорушне емук, пану Петру Конашевскому злецили и подали. Не мают оные до того двора так самы, яко и ніхто с крвных упоминалися вічными часы под зарукою на уряд наш яко ест вышменованное сумы и под нагороженем шкод накладов и ест волно ему, пану Петру Конашевскому тим двором, будинком и пляцом як хотіти диспонувати, дати, даровати, продати, заменит, заставити и як хотіти на свой ліпшыи пожиток обернути. Которую куплю и продажу признавши на уряді потребовали абы то было до книг міских записано, счо отримали».

(БПАН. ВР. № 280. Арк. 8 зв. Оригінал).

№ 16

1664, серпня 26 (16). – Козелець. – Скарга.

«Року 1664, мсца августа, 16 дня.

Перед нами Василием Коробкою, войтом козелским, Иваном Борсуком, Михайлом Княжолицким, бурмистрами, райцы и лавники сего вышменованного року в ратушу козелском ведлуг права обранными и засажонными. Постановившыся очевисто учтивый пан Петро Есифович Перехрист, обывател каневский, сведчил и соленигерсе протестовал противку Габреля, зятя Карасева, купцеві заднипрскому. Который именовался быт первой с Переяславля, а поведают его, же он острожский, ото (?) и в тот способ, иж гды ехал помененный Петр Перехрист року вышменованного, пред Спасовым пущенем с Канева до Чернигова, теды в оного Габреля, Карасева зятя, знявшы з ным под містом Козелцем на шлюб и слово его купецкое, купил пояс золоцистый, за которого дал в сумі коня в сту двадцати золотых, а готовых грошей додал двадцат золотых, а же на том місцу при торгу счо за пояс не оглядавши на шлюб того то купца с тим аж до Чернигова заехал. А так там, кгда оного стал продавати, теды познано, же тот пояс под позолотою увес мідяной не сребный. Тогды протестующий Петро Перехрист, в Чернігове вже познавшыся од обжалованого Габреля в так не малой сумі ошуканым, а розуміючы его, же он тут ся еще в Козелцу люб где колвек на сей стороні задержит, на тым місті за ным шукаючы его вернуся с Чернігова и был в Києві, але нігде оного не мог спочинути, зачым при оказаню того пояса и в нас пред урядом козелским прызнал Кирило Прядка, который того торгу добре свідом, же Петро Перехрист от его власного Габреля тот пояс мает и купил повідает его не оглядавши, тилко на шлюб и слово купецкое. О счо все так о ошукане, яко о втраченную суму, о шкody правные наклады и о працу которею за причыною того ошуканца при шкодах розных поносити мусит. Протестующий Петро Перехрист на него, Габреля, Карасева зятя, жал міючы и хотячы так з ным, яко и з ким колвек хто бы ся з острога албо с того краю (...)»вил правне чынит и

справедливості собі у суду належного доходить, тую свою оповед з волного мели орацією дал до книг ѳнешных міських записат, счо отримал».

(БПАН. ВР. № 280. Арк. 8 зв.–9. Оригінал).

№ 17

1664, серпня 26 (16). – Угода про примирення сторін.

«Року того ж, мѣсца и дня того ж.

Сталася обополная угода межи Левком Пириятинцем, Сидором Ковалем, акторми, а мещанами козелскими, Нестором Хилченком и братом его рожонѣм позваными о то иж, счо меж собою мѣли завод о зневагу, збите и зранене, вышписанных двоих акторов. Которое збите стало было оным, през вспомненного Нестера Хилченка и брата его меншого. А так позваные о той проступок ведлуг науки правное о бой, раны и зневагу каране одержавшы и шкоды всі актором Левку Пиратинцу и Сидору Ковалеві нагородившы, а угоду вічную пред се взявшы, о тую умороную вічне справу нігде ся не мают и права турбовати, ані один на другого жадное помсты обновляти, под зарукою на взрушителя сего запису, на уряд козелский зол[отих] ста и под нагороженем шкод накладов, про память до книг ест записано».

(БПАН. ВР. № 280. Арк. 9 зв. Оригінал).

№ 18

1667 р. – Уривки з «Поменника»

Свято-Михайлівського монастиря в Києві.

«[...]Род его мѣсти пана Иоана Обѣдовского, столника и полковника его царского пресвітлого величества ніжинского:

Помяни Гѣди преставшагося раба Бжия Иоана, мл. Михаїла, схим[ницу] Марию, инокин[ю] Елену, Мариану, Иоанна, Павла, Алексія, Константина [...].

Род его мѣсти пѣна Коровки, полковника киевского.

Помяни Гѣди дѣши усопших раб своїх: Филимона, Феодора, Марії.

[...]Род Ивановича з Остра:

Антония, Георгия, Ирени, Наталии [...]

Род з Остра.

Стефана, Еливерия[...]

Род з Остра. Уписан року 1621.

Василиссы, Григория, Евдокиї, Иоанна, Антипа, Хионии, Марины, Евфимия [...].

Род старицы лекарки з Остра Марии Савицкой. Уписан року 1630.

Помяни Гѣди дѣши усопших раб своих: Григория, Якова, Ксении, Евдокии, Авраама, Евдокии, млад. Да[ви]да, млад. Захарии, млад. Самуила, инока Лаврентия, Мойсея, млад. Агриппины, млад. Софии, млад. Марии, Марии [...].

Род бголюбивого епска Мефодиа Филимоновича.

Помяни Гѣди дѣши рабов своих: иеромонаха Софрониа, иерея Василиа, иерея Гавриїла, иером[онаха] Сергиа, иереа Симеона, Филимона, Христину, Магдалину, млд. Иосифа, млд. Христинь, млд. Анну, млд. Ирину, Тимофеа, Лукияна, Варфоломеа, млд. Варфоломеа, Анну, Анну, Василиа, Матрону, Агафию, Иякова, Алексея[...].

Род бголюбивого епска Лазара Барановича.

Помяни Гѣди дѣши рабов своих: Василиа, Марии, Стефана, Марії [...].

Инокини Анны, игумении ладинской. Помяни Гѣди дѣшу усопшей рабы схимницы Анны [...].

Род вдовы Юки з Батурина. Списася року 1701 мсца августа 13 дня.

Помяни Гѣди дѣши рабов своих: Иеремія, Иоакима, Ирину, Евгению, Агафона, Иосинию [...]

Род пана полковника ніжинского Забілы:

Помяни Гѣди преставленого Стефана, Василия, Марию [...].

Род его млсти пана Василия Семеновича Селецкого, сотника дивицкого, вписания в сей синодик року 1698.

Помяни Гѣди дѣши рабов своих: иеромонаха Сосипатра, Стефаниды, Пелагию, Марию, Елену, Марию, Феодору, Марию [...].

Род пана Андрея Павловского, жителя сосницького, а дворянина я[сно]в[елможного] п[ана] Иоанна Мазепи, гетмана В[ойска] Запорозского. Року 1700 мсца окт[оврия] дня 9.

Помяни Гѣди дѣша раб своих: Андрея.

Род его млсти пана Якова Лизогуба, полковника черніговского. Року 1704 мсца юля 9 дня.

Помяни Гѣди дѣша раб своих: Якова, Евфимия.

Род его млсти пана Кандиби Феодора, сотника конотопского. Року 1704 дня 20. Смерть. – бл. 1700 р.

Помяни Гѣди дѣша раб своих: Феодора[...].

Род Пантелеймона Коломойца з Ромна. Списася року 1701 мсца августа 13 дня.

Помяни Гѣди дѣши рабов своих: Алексея, Семиона, Феодосию, Соломонию, щценнаго иерея Алексея, Семиона, Иоанна, Настасию, Мрию, Татяяну, Палагию, Василия, Игнатия, Илию [...].

Род его мл. пана Михаила Миклашевского, полковника стародубского.

Помяни Гѣди дѣши усопших рабов своих: Михаила, Андрея [...].

Род Иякова Воронка, бывшаго полковника прилуцкого.

Помяни Гѣди дѣши усопших рабов своих: Иоана, Параскевия [...].

Род пана Иоанна Пироцкого, сотника полкового ніжинского.

Помяни Гсди Дши усопших рабов своїх: всечстных архимандритов Иннокентия, Феодосия, Иеромон (?), Геласия, Костантия, Агафий, Василия, Марий, иерея Феодора, иерея Василия, Марий, Иосифа, Тимофея, Иоанна, Даниїла, Евстафия, Евдокиї, Игнатия, Гавриїла, иерея Рафаїла, Марий, мл. Иоанна [...].

Род его млсти пана Илиї Тамиловского, мещанина Новгородка.

Помяни Гсди рабов своїх Афанасея, Самуїла, Онуфрия, Варвару, Евдокию, Марию, Марину, Пантелеймона, млад. Иоана, мл. Феодору, мл. Павла, мл. Иоанна, мл. Маффея, мл. Марфу, мл. Меланию, мл. Тимофея, мл. Евдокию, мл. Евдокию[...]

Род п[ана] Евстафия Ефимовича, канцеляриста судов войсковых енералних, жителя глуховского. Року 17(...)* октября 21.

Живие.

Спаси Гсди и помилуй рабов своих Евстафия, Мария, мл. Марию, Иоана.

Усопшие.

Помяни Гсди Дши усопших рабов своих: Ефимия, Марию, Михаїла, Ирину, мл. Анастасию, мл. Марию [...].

(IP НБУВ. Ф. 307. № П.538/1744. Арк. 13 зв., 14 зв., 45 зв., 57, 68 зв., 69, 90, 120, 125, 126, 148 (?), 149. Оригінал).

№ 19

1671, жовтня 13 (3). – Лубни. – Універсал лубенського полковника Леонтія Свічки.

«Их царского пресвітлого величества Войска Запорозкого полковник Леонтий Свічка.

Пану сотникові чегриндубровскому, атаманові городовому жовнінскому с товариством, а особливо атаманові в селі Кліщинцях и войтові тамошнему с посполитыми людьми, заславши наше вам поздоровлене, ознаймуем сим нашим універсалом, иж заносил слово до нас и прозбу его милость пан Илияш Новицкий, полковник комонный, жадаючи для выгоды и потребы его власной около гаченя греблі в селі Кліщенцях, абы тамошние посполитые люди были потомщными завше до той услуги якож под час лїтний и сїна с потребу уготоваты не возбороняли. Теди мы, полковник, повагу его прозбі и місце давши у себе, позволяем и надаем в том селі Кліщенцях людей посполитых, иле много их есть, в заведоване его милости пїну Илияшові Новицкому, жадаючи того абы войт с посполитыми, в том селі будучими, людьми звычайное послушенство во всем и повинность без жадного спротивленства належне яко державцу своему отдавали, приказую, и повторе узичивши всім доброго здоровья, Богу вручаю.

Дан з Лубен октоврия 3 року 1671 року.

В подлинном подписался:

Звыш именованный полковник лубенский».

(IP НБУВ. Ф. 201. № 73. Арк. 31–32. зв. Копія поч. XIX ст.).

№ 20

1686, сїчня 22 (12). – Короп. – Купча.

На уряді короповском передо мною, Тихоном Довигилею, сотником, Федором Ворожбытом, атаманом, Василем Мешоиловичем (!), войтом, Левком и Оникием, бурмистрами, ставши очевисто Самоило Тищенко, бывший обыватель ломаковский, села уїзді (!) Сенчанского, а теперешний обыватель села Нижного, прозываемого Панского, в уїзду Сумского, признал доброволне и ясне сам на себе сим листом и вічным записом чи не чи то явне каждому, хто б о том відати потребовал теперь и на потомные часы, иж що маючи в моцы и в спокойном своем держанно в селі Ломаках на реці Селі (!) греблю, отчистым ему правом належитую и отъцем его чрез властивый кошт и працю занятую и уфундованную здавна, на которой и дві клітки, тож отца его были постановлены, а теперь зпустили, только една гребля с належитым до ней лїском и в ней деревом садовым и жадным правом нікому иному несть заведенное и не пенное, як ся в своих границях видїлает оную; теди реченный Самуило, маючи волность ведлуг права яко власностю своею шафовати и видячи бити з лїпшим пожитком своим яко власную отъчизную в границях вышеописанную, з доброй воли своей продал от себе отъвели (!) на вічность вічными и неотзовным правом. И зараз в смотр в держание и у спокойное и вічное уживание на вічные часы подал и уступил все право и моць, ему на тую греблю служаую, от себе здал и сим листом своим здать и вливает урожонному его милости пану Илии Новицкому, полковникові комонному, за певную и готовую, иж до рук его собі сполне от него отданную и заплаченную сумму пинязей, то есть талярей сорок, якож юж от дати сего листу его волен есть и моцен урожонный его милость пїн Новицкий сам, малжонка, діти и потомки его, тую греблю от его, Самоила, вічным правом проданную, спокойне держати и уживати млины на ней фундовати и всякую волность в ней иміти, кому хотячи отдати, заменяты, продаты, записати, даровати, заставити и як хотячи на свой пожиток оборочати, шафуючи яко власностю своею. А оной Самуило Тищенко сам, малжонка и діти, и потомки его и нихто з близких и далеких крвних, ані с людей общих в тую греблю уступовати ничим, ніколи и жадной перешкоды и трудности в держанно спокойном его милости пану Новицкому чиниты, ані до права позывати так самими вічными часы, яко и хто иный не может, ані моцы будет под зарукою тысячи золотых и нагороженем шкод, голыми слови менованных. А если бы кто колвек з близких крвних и далеких, а повинных его або злодей общих в тую греблю уступовати имїл и перешкоду в держанно чинил ибо (!) до права его милость пана Гелияша Новицкого позывал, теди оной Самоило Тищенко от каждого такового заступовати мїет своим коштом и накладом аж до вистя давности земской. Сей запис, ку вічности данный, в каждом суді и праві при моцы мїет воставати и на том он, Самоило, дает его милости пану Илии Новицкому сей

лист добровольный, вічний запис под печатю и подписом власной руки своей. А до того з устною и очевистою от него прозбою или уряд вышписанный, яко теж и людей добрых и віры годный (!) печати свои приложили и руки свои подписати рачили к сему листу.

Писан в Коропові року тысяча шестьсот восемьдесят шестого мѣца генваря 12 дня.

Которий лист и добровольное сознание Самоила Тищенко и до книг наших міських короповских естъ записано.

В подлинном подписано:

Тихон Довигеля (!), сотник короповский.

Самойло Тищенко, рукою власною.

Устне от мене прошени люди: Павел, житель снітинский, мельник, Данило Медвідь, житель шековской, звышписанный уряд короповский».

(ІР НБУВ. Ф. 201. № 73. Арк. 31–32. Копія поч. ХІХ ст. Внизу документу намальовано два кола, всередині яких написано відповідно: «місто печати городской» и «місто печати полковой»).

№ 21

1688, грудня 1 (листопада 21). – Нехаївка. – Купча.

«Року 1688 місяца новемврия 21 дня.

Перед нами, атаманом Ефимом Городищенком и Семеном, войтом нехаевским, и при них людех зацних инших, на тот час будучих, ставши очевисте Марко Любаченко, сознал явне и ясне и доброволне, без вшелякого жадного примушениа, иж я продадем двор свой власный и зо всіми грунтами, с полем и сіножатями и з лісом так и сад, стоячий при дворе из огородом, славетно урожоному его мѣсти пану Илияшу Новицкому, пѣну полковнику Войск их царского пресвітлого величества Запорожского комонному, за певную суму за сто и шістьдесят золотых. А оние грунты нікому не заведенние, не пенние, але яко дідство свое власное продадем вічными пану Илии Новицкому и жоні его и потомков их, не зоставуючи собі жадного вступу до права так самому мні, яко и жоні моей и дітям, так теж и крвним моим близким и далеким. Теди волно яко своим добром владіти и пожитки мати з оних грунтов и меновите во всіх руках трех поля моему бити: первое под Рожественном три ниві, у Середной Руді чотири, под напотом дві сіножати: одна стоячая обок Игнатови Пасюкови, другая посполу из Василем Городенком, стоячая на оболоні; ліс, так теж стоячий обок Петрова Повгаракова, чтоб оние з грунта не пови[нен] нікто угручатися. А гдиби кто мѣл тие грунты обозватись, теди повинен я сам от того очищати во всем. На що для лепшой віри и певности свідомной я, Марко Лобас, даю сие писмо пѣну Илии Новицкому, пѣну полковникові комонному, при без увыклости (!) належитой.

Писан в Нехаевці року и дня вышписанного».

(ІР НБУВ. Ф. 201. № 73. Арк. 15. Копія поч. ХІХ ст.).

№ 22

1695, квітня 13 (3). – с. Березовиця. – Купча.

«Року 1695 мѣца априля 3 дня.

Перед урядом засілим села Березовиці уезду сотні Сребранской, именно Потапом Дрижаченком, атаманом березовским, и при бытности честнаго отца Федора Шидратенка, священника березовского, Иваном Сулименком, войтом, и Гарасимом Соляником, на тот час атамана талалаевского, и при нем будучих на тот час людей березовских Харка Яценка и Максима Масеченка, яко тіх и могоричников того часу будучих, Романа Ковалиового зятя, Семена Безвірха, Амеляна, Матвія и Супруна Трищученка, Грицка Кожаненка, Грицка Матвіенка, Василя Колісника и иных, при том будучих немало особ, жителей березовицких, ставши персоналитер Андрей Коваль, житель березнянский, чинил нам оповідь свои (!), в таковой способ момячи (!):

Пане уряде! Міючи я свои власный под селом Талалаевою уезду Краснянского, а именно: з ставом и греблею на ріці Березовиці вниз греблі лозы тым боком села Талалаевки дубник и березняк и сіножати в своем ограничении от Иваного Хвостикового, жителя талалаевского, а сим боком от села нашего Березовиці дубняк и сіножати, своего ограничения мѣет от Семеновых Бездѣтковых грунтов вниз Березовицею граница от Яцьихи вдовы грунтов сим боком, а тым боком от Талалаевки вниз (!) граница Сердюкова талалаевского, и так тую гребельку з ставом з лозами з дубниками и сіножатями, як границя моя естъ, свою власною, купленую от Ивана Соляника, жителя талалаевского, за коп девять и в держанию своем лісов естъ роков с пятнадцать и нікому, ни в чом не пенную и не заведенную ні з якого власне насилия, Новицкому, полковникові комонному, пані его и потомкам его за певную сумму готовых грошей личбы полской золотых шістьдесят. Которой грунт продавши его милости и одобраши своими руками властными за оным сумму, вічными часы як я сам, так жона моя, діти мои з близкими своими крвными и далекими вырѣкаемся и варуем тое, абы я сам, так жона моя, діти мої, близкие и далекие з приятелей моих, не важились того грунту у его милости полковника комонного под закладом талярей сто (?) откуповати и никаким яким неслухным правом турбовати за тот мой грунт, в вічност проданный. А ежели бы из близких моих крвних и далеких его милости пана полковника комонного неслухне турбовати, теди я повинен буду станути у права, а зъврушитель тому ділу совітую вишположенную вину мѣет заплатити неохибше (!). А я яко уживал оногo спокойне ні с кого ні в чом не міючи перешкоды, так вольно его милости пану полковникові комонному, пані его и потомствоу его тим ставом, греблею, лозами и дубниками и сіножатями, пока границя опивает, владіти яко своим власным: дати, продати, даровати, греблю лучшую заняты, млин постановиты и подлуг изволения своего ку найліпшому своему пожиткові оной грунт оборочати, не узнаючи ни от кого жадной перешкоды и найменшой. На що для лучшей віры и певности

сей моей купчи лист на тот грунт даю до рук его милости пану Илии Новицкому, полковникові коммонному.

Діялося в Березовиці року и дня вышереченного».
(ІР НБУВ. Ф. 201. № 73. Арк. 15. Копія поч. XIX ст.).

№ 23

1696, жовтня 16 (6). – Талалаївка. – Купча.

«Року Божого тысяча шістьсот девятдесят шестого мѣся оковтврия 6 дня.

Перед Грищенком и Юском, атаманом села Талалаевки сотні Краснянской, и того же села жителей, людей годных, Гарасимом Хрущем, Тимошем Харченком, Семеном Хвостенком, Иваном Хвостом и иных, на тот час немало было людей віры годных персоналитер постановившись Гаврило Федоренко, житель талалаевский уїзду Краснянского, сознал ясне и явне и доброволне, же продал лужок свои (!) власный и сіножать, а при том же лужку и сіножати и убоч со всіми принадлежностями под селом Талалаевою в сотні Краснянской найдуются (?), славетне урожоному его милости пану Илияшеві Новицкому, товаришеві знатному войсковому, за сумму з правными експектами за золотых сорок у вічную его милости пїну Илияшеві Новицкому и потомком его поссесию и оного лужка, сіножати и помененному к тому убочи вічными часы вырікаюся, же не имію сам продавца, жона моя и діти у его милости пїну Илияша Новицкого и у потомков его упоминатись, ани грошей откладати так сам з жоною и потоками моими з крвеными близких и далеких от того проданного лужка, сіножати и убоча, до того належного вічно отдаляю, але то ясне, явне и добровольно помененнии продавца перед выше спецификованными особами мовил, же вольно его млости пїну Илияшеві Новицкому, тим лужком, сіножатию и убочю яко в собі мает яко своим власным добрым диспозовати, дати, продати, заменяти и потомком в поссесию легковати и як хотіти ко власному своему пожиткови оборочати, а сие мое добровольное сознание позволяем до книг міських краснянских и прилудких активовати, а з них ескпенсов на вічную поссесию взяти тое сознание его мы, выше спецификованныи особы, чуючи, казалисмо записати. Писан под селом Талалаевою року и дня вышелисанного. Випись книг миских крашу (!) снітинского».

(ІР НБУВ. Ф. 201. № 73. Арк. 16. Копія поч. XIX ст.).

№ 24

1709, лютого 14 (3). – Ніжин. –

Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Пресвітлішого и державнішого гусударя его царского величества Войска Запорозькаго гетьман Иван Скоропадский.

Всей старшині и черні Войска его царского пресвітлого величества Запорозькаго, а именно паном полковником, п.п. старшинам полковым, сотником и всім всякого чина як войсковым, так и посполитым, регименту нашему обывателям, ознаймуем, иж пані Мелания Василювна Новицкая, иміючи маетности от антецессоров наших, прошлых гетьманов респектов знатных заслуг войсковых небожчика пїна Илиі Новицкого, малжонка своего, наданный и універсалами их же утвержденный, иміню сего Снітина, Шеки, Окоп, Литвяки, Кліщенці и Чачки (!), в Лубенском полку лежачие, и особно Нехаевку в Коропском уїзді, а слободку в Серебрянском будучие, просила нас общему оний в непремінное владіние оной из исками ей універсалом нашим гетьманским ствердити. Мы теди, гетьман, на прошение оной яко слушное склонившись, особливо респектуючи на тое, же як сам небожчик пїн малжонок ей знамените и отважне в полку запорозском ронил праці и услуги, так тепер по нем сыны его позосталии з отих услуг войсковых суть згоднии и уже не лививо в походах про полку нашем оние отправуют, выдаем сей наш універсал, которым всі помение (!) села вшеляким до них принадлежными грунтовыми околнностями зуполное владіние утверждаем, позволяючи оной з сынами еи владіти, надлежитое от людей тамошних посполитых отбірали послушенство и звычайную в работизнах у табелех подданских и у спартую господарства своего приспособляти вигоду, відаючи прето о такой виразной нашей волі реиментарской, абы жаден як с панов полковников старшинами их полковым в яком колвек полку и уїзді тие маетности их обрїтаются, так иных то иншой старшины и черни ей, паней Новицкой из сынами владіния и користованю оных наиеншой не важжился чинити трудности и перешкоды сим же універсалом нашим пыльно варуем. Войты зась з всіми вышепомянных сел людьми посполитыми (опроч козаков, которых волност никогда не мает быти нарушена) повинны во всяких надлежитых тяглостех должное оное чинить послушенство приказуем, а [о]собно сурово упоминаем, абы як козаки, так и посполитые, оных сел обиватели не міли ей, пані Новицкой, в гаях и лісах и иных грунах чинить опустошеня, гдиз и за тии починенни шкоды, на которого доведется, мусят учинить нагороду.

Дан в Ніжині февруария 3 року 1709.

В подлинном подпись тако:

Звыш именованный гетьман рукою власною».

(ІР НБУВ. Ф. 201. № 73. Арк. 5 зв.–6. Копія поч. XIX ст. Внизу документу намальоване коло, всередині якого написано: «М[істо] П[ечати]»).

№ 25

1734, серпня 25 (14). – Указ.

«Рафаїл Заборовский, Бжиено мїстию православный архиепскоп киевский, галицкий и Маляя Росій.

Вам, всечестним протопопам козелецкому Лазару, ніжинскому Стефану, борзенскому Феодору, батуринской протопопії правителям Петру новомлинскому и Петру батуриному, презвитерам

кролевецкому Феодору, глуховському Алексію, и превелебнійшому архимандриту ніжинському Саві Шпановському, пречестним игуменам козелецькому Феофану, максаковському Герману, батуринському Варсонофію, гамалієвському Герману, глуховському Йоїло и честним игуменіям дівичих монастирей, в той стороні обрїтаючимься, Бжїе благословение и наше архиерейское препославше, предлагаем:

Игуменія мнстира Ладинскаго Инокентія объявила нам, пастиреви, писанием своїм, доношним, что сего дне 1734 года априля первых чисел монахиня Паїсія Феодоровна с онаго монастыра Ладинского невідомо куда безвісти збежала. Которая де примїтами такова: глаза кругліе чорніе, брови низкіе толстіе, лица круглого смаглявистаго, росту середнего, тілом не весьма груба, нос кирпат, грамоти читат и писат уміет, літ ей тридцать два. Того ради вам сим нашим указом повелїваем: показанную монахиню Паїсію по више означенним примїтам произискovat и смотреть не явится гдї, а буде где явится чили зищется, то оную сковать, отсылать в онай монастыр Ладинский дівичий на кошті того ж монастыра А гдї имить (!) поймана будет и когда отослана будет, то о том нас, пастира, репортоват для извїстїя, архиерейско приказуем.

З катедрї ншей Киевской 1734 года августа 15 дня.

Вишше именованный Рафаїл, архиепскоп».

(IP НБУВ. Ф. 301. № 606л. Арк. 65. Тогочасна копія).

№ 26

1735, липня 4 (червня 23). – Указ цариці Анни Іоанівни про переведення архієпископа Іларіона Рогалєвського на Чернігівську єпархію.

«Указ ея императорскаго влчства самодержици всероссийския из святїйшаго правителствующаго синода преосвященнійшему Рафаїлу, архиепскопу киевскому, галицкому. Марта 29 дня сего 735 всепресвитлїйшая державнїйшая великая гсдрия императрица Анна Иоанновна самодержица всероссийская имянным своим императорскаго влчства указом повелїла преосвещенаго Иларіона, архиепска казанского и свияжского, ис Казанской епархїи перевестъ в Черніговскую епархїю архиепископом и во исполнение (...)* ея императорскаго влчства имянного указа в стїйшїй правителствующий синод приказала више означеннаго преосвященнаго Иларіона, архиепископа казанского и свияжскаго, в Черніговскую епархїю перевест архиепископом до(...)* его просвященства во оную Черніговскую епархїю переведенїи, в стїйшїй правителствующий синод онаго ея императорскаго влчства имяний указ его преосвяществу объявить по надлежащому, которой объявен и преосвященнійшему Рафаїлу, архиепскопу киевскому, галицкому о том відать.

Аарон, архимандрит чудовский.

Июня 23 дня 1735 года.

Канцелярист Михайло Протопоп (?).

Секретар Никифор Скопцов.

С подлинного писал и сводил дховной консисторїи киевской подканцелярист Афанасий Никитов Батинский (?).

(IP НБУВ. Ф. 301. № 606л. Арк. 45 зв. Тогочасна копія).

№ 27

1735, вересня 27 (16). – Консисторський указ.

«По указу великаго гсдїна ясне в Бгѹ преосвященнійшаго кир Рафаїла Заборовскаго, архиепска киевскаго, галицкаго и Маляя Росїи, з канцелярїи катедрї Киевской отпущенному, вам, превелебнїйшим архимандритам ніжинскому Саві Шпаковскому, началнику Гамалієвского монастыра Никодиму Лїнкіевичу, пречестним игуменам козелецькому Феофану, максаковскому Гедеону, батуринскому Варсонофію, глуховскому Никифору Гржибовскому, всечестным протопопам козелецькому Лазару, ніжинскому Стефану, борзенскому Феодору, батуринскому Мойсею, кролевецкой протопопїи управителю Матфею Титову, воронїжскому, да Кирилу Билїцкому, слоуцкому, глуховскому Алексію, и честным дівичих монастырей игуменіям, в той стороні обрїтаючимся, предлагается:

Пречестний игумен монастыра Густинского Гавріїл Леополский объявил писменним своїм доношением его преосвященству, что монах Лазар, монастыра Густинского постриженец, будучи на послушанїи на дворцї заудайском в пекарнї, от того прошедшаго августа 12 дня сего 1735 года безвістно, без жадной причини бежал. А онай монах примїт таковых: літ ему от рождения 22, росту середнего, волосов на головї темнорусих невеликих, волосов на бородї нїт, очей сірих, лица круглого, білого. Того ради по полученїи сего указа его преосвященства вам, пречестним игуменам, всечестным протопопам, приказат утеклца монаха Лазара накрїпко найдоват, не явится ли гдї. И как гдї явится, то онаго словив и забив в кандали, отсылат в монастыр Густинский на собственном того ж монастыра кошті, именем его преосвященства повелївается.

З катедрї Киевской 1735 года сентября 16 дня.

Катедралний писар иеромонах Модест.

Реент дїл консисторских Захарий Кослович.

Дховної консисторїи канцелярист Максим Богданович».

(IP НБУВ. Ф. 301. № 606л. Арк. 76 зв. Тогочасна копія).

№ 28

1743, грудня 17 (6). – Консисторський указ.

«По указу великого гсїдна ясне в Бгѹ преосвященнїшого кир Рафаїла Заборовского, архиепископа митрополита киевского, галицкаго и Малья Россїи из канцелярїи митрополїи Киевския всесечестноу намістнику Мгарского монастыря Наркису предлагается:

В указї ея императорскаго величества самодержицы всероссийския Сїйшаго правительствующаго синода из кантори к преосвященнїшему Рафаїлу, архиепископу митрополиту киевскому, галицкому и Малья Россїи отпущенном, каков в катедрї его преосвященства настоящаго 1743 года декабря 2 числа получен, написано: минувашаго октября 31 дня сего 743 года в поданном камор-коллегїи в оную стїйшаго синода кантору доношенїи написано: того ж октября 21 дня в камор-коллегїю киевская губернская канцелярия на посланной в оную ис камор-коллегїи указ о осмотре дорог, мостов и перевозов; и в которих мїстах ті дороги явятся в худом состоянїи, то о исправленїи оних тїх мїст жителям каждим в своїх дачах и о содержанїи их во всякой исправнїсты репортом объявила: по справки де в той губернской канцелярїи всї состоящїя по ту сторону рїки Днїпра по тракту от Киева даже до Глухова как знатные мїстечки, так и всї селы и деревныи и мосты и перевозки положение имїют в Малой Россїи. Которые ничем у Киевской губернской канцелярїи не присутствуют, но всяким правленїем в вїдомствї состоят в оной генералной войсковой канцелярїи и дїховних властей. Однако во исполнение того присланного ис камор-коллегїи указа дабы не упуститъ удобнїйшаго тому времени, с онаго точные копіи в Глухов в генералную войсковую канцелярїю промеморїи, а к киевским дїховным властям при писмах ис киевской губернской канцелярїи посланы, а в Києвї де, також и около Киева по силї того присланного ис камор-коллегїи указу исполнение чинится. И по определїению камор-коллегїи в генералную войсковую канцелярїю послана промеморїя и требовано, дабы она канцелярїя вїдговолїла по отосланной в оную канцелярїю ис киевской губернской канцелярїи промеморїи вїдомства той канцелярїи о надлежащих послїдующему от Киева до Глухова тракту городїх и мїстах, кому надлежит приказать дороги и мосты и перевозки содержать в добром смотренїи и исправности, чтоб в проїздї нїгде ни малой остановки быть не могло и о таком же де дорог, мостов и перевозов содержанїи, в добром смотренїи и исправности, гдї по тому тракту жители имїются дїховнаго вїдомства. Велїно в оную Сїйшаго правительствующаго синода кантору взнестъ доношение и требовать, чтоб о том из оной канторы к кому надлежит повелїно было подтвердить указами и по ея императорскаго величества указу и по определїенїи Сїйшаго правительствующаго синода канторы велїно с прописанїем онаго доношения в оную генералную войсковую канцелярїю послать указ, о чем и послан. По которому велїть имїющимся по тому тракту в вїдомствї дїховных персон вотчиним (?) управителем дороги, мосты и перевозки содержать в добром смотренїи и исправности непременно и всесечестности твоей по силї вышше означенного ея императорскаго величества указа в смотренїи и надлежащей исправности показанных дорог и мостов и перевозов в своїх дачах непременно чинитъ исполнение. Получение же сего во мїсто репорта под сим подписав, с послїднего мїста обратно в канцелярїю его преосвященства прислать.

1743года декабря 6 дня.

Писар иеромонах Модест.

Реент иеродиакон Антонїи».

(ІР НБУВ. Ф. 301. № 617. Арк. 13–14. Оригінал).

№ 29

1744, квітня 26 (15). – Консисторський указ.

«По указу великого гсїдна ясне в Бгѹ преосвященнїшого кир Рафаїла Заборовского, архиепископа митрополита киевского, галицкаго и Малья Россїи ис канцелярїи митрополїи Киевския всесечестному намістнику мгарскому Наркису, протопопам пиратинскому Ионну, лубенскому Матфею, роменскому Евстафїю да честним правления протопопї лохвицкой содержащим иереем села Луки Феодору Загоровскому, лохвицкому Иоанну предлагается:

Настоящаго 1744 года марта 16 дня доношением его преосвященству протопоп нїжинский Стефан Волховский между прочим объявил, что протопопїи нїжинской села Малой Загоровки сщеник Павел Андреев, содержащийся в правленїи протопопїи нїжинской под арестом до указа за то, что будучи по имїющимся в дїховной его преосвященства консисторїи дїлу в запрещенїи от священнодїявїя, дерзнул священнодїйствовать и будучи безмїрно пьян, розбил голову священнику села Ровчака Семеону Андрееву надсмотрщику прихода загоровского, с под онаго аресту безвїстно бежал. А оной де иерей Павел примїт таковых: росту высокаго, волосов на головї и бородї рыжьих, взгляду косога, на лївом оцї бїлмо, лїт ему от роду 33. По которому доношенїю преосвященнїи архиерей Бжїи приказал в недопусканїи его, Павла, ко священнодїявїю во всю епархїю указати его преосвященства предложить, ибо оной поп от священнодїявїя и парохїи отрїшен, о чем вам вїдать и чинит.

1744года априля 15 дня.

Писарь иеромонах Модест.

Канцелярист Феодор Станиславский».

(ІР НБУВ. Ф. 301. № 617. Арк. 123. Тогочасна копія).

№ 30

**1751, вересня 8 (серпня 28). – Синодальний указ
кнївському митрополиту Тимофію Щербацькому.**

«28 августа 1751 г. Указ св. синода киевскому митрополиту Тимофею Щербацькому с предписанием разобрать жалобу придворного певчаго Василья Янковскаго на священника села Жуковки Колбасу за неотдачу ему, Янковскому, церковных доходов и проч.

По указу ея императорскаго величества св. правительствующий синод, слушав поданного (!) двора ея императорскаго величества певчаго Василья Самойлова сына Янковскаго прошения, коим Нежинскаго полку сотни Салтыковой Девицы села Жуковки на священника Колбасу, произведеннаго в попа на место отца ево, Янковскаго, по его, Янковскаго, прошению, до будущего удостоения его, Янковскаго, или детей ево, Янковскаго, жене церковнаго дохода и в нападеніи на дом ево в викария, представляя о неотдаче им ево, Янковскаго, жене церковнаго дохода и в нападеніи на дом ево, Янковскаго, и о прочих причиненных от него дому ево обидах. Приказавши по оному ево, Янковскаго, прошению надлежащее рассмотрение и решение учинить вашему преосвященству в непродолжительное времени, чтоб оной проситель по справедливости в должном по правилам святых отец и по государственным правам удоволствован быть мог и впредь бы от него прозби и св. синоду затруднения не происходило. Чего ради и оное ево, Янковскаго, прошение и приобщенной при нем о завладенных упомянутых попом, ему, Янковскому, подлежащих доходах экстракт отослать к вашему ж преосвященству. И преосвященному Тимофею, митрополиту киевскому и галицкому, учинить о том по сему ея императорскаго величества указу».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 31. Копія др. пол. ХХ ст.).

№ 31

**1767, травня 17 (6). – Київ (?). – Початок «доношения»
кнївського митрополита Арсенія Могилянського в Синод.**

«Святейшему правительствующему синоду от митрополита киевскаго Арсенія доношение.

Указом ея императорскаго величества, самодержицы всероссийския, в святейшем правительствующем синоді, апреля 2 дня сего 1767 года под № 637 по присланному святейшему правительствующему синоду от брегадира и гадацкого полковника Антона Крижановскаго доношению, состоявшимся, а мною сего ж апреля 20 дня полученным, велено прописанного в том указі Киевской моей епархии протопопа роменскаго Константина Крижановскаго, в Саксонию в город Лейпциг отправившагося, из Саксонии возвратить в Малороссию по прежнему и велеть быть ему при определенной церкви в своей должности неотлучно. А мне в данном тому протопопу из консистории моей указу именнованному митрополитом киевским, галицким и Малья России, таковаго титула не присвоять и впредь мне митрополитом Малья России себе не именовать и ни в каких писмянных консисторских производствах писать не вел[ену], а имяноватся и писатся киевским и галицким. По которому ея императорскаго величества из святейшаго правительствующаго синода указу указ из духовной моей кон[систо]рии к помянутому протопопу Константину послан, дабы он из Саксонии позвратился в Малороссию по прежнему и велено быти ему при определенной церкви в своей должности неотлуч[...].

Вашего святейшества послушник и богомолец смиренный митрополит киевский Арсеній».

(ІР НБУ. Ф. 160. № 32. – Чернетка).

№ 32

**1779, жовтня 14 (3). – «Доношение» Пилипа Ступника
архімандриту Мгарського монастиря Йосифу.**

«Святопреображенскаго Мгарскаго лубенскаго монастиря высокопреподобнїшому господину отцу архимандриту Йосифу
нижайшее доношение

Родился я, нижайший, малороссийскаго Лубенскаго полку сотни Роменской в селі Лозовой от родителей благочестивих звания посполитого, отца именем Симеона и матери Тетиани, кої уже умерли. По умертвии ж их, оставшись я в малолїтствї, жил в воспитанїи и наученїи русской грамоти при дядюшки моему родному, именем Матфею, находящемусь тогда в Красногорском монастирї на послушанїи. От коего по изученїи русской грамоти отлучась для проискания мїста, проживал в разных мїстах в должностях, лїт мнї от роду 30, женї от рода не мїл, долгами партикулярными и указными консистенскими дачами никакими не обовязан, к присяги на верность служби в малолїтствї приводим бил. А каковыі имїю как о исключенїи мене от моего владїлци, бунчуковаго товариша Йосифа Диаковскаго, из звания посполитого, так и о своем состоянїи, писменные аттестати и свидѣлства оные при сем прилагаю. А затїм крайнее желанїе имїю в сем лубенском монастирї жить и монашескаго чин (аще Бог удостоїт) на себе принять.

Для того вашего высокопреподобия нижайше прошу о удостоенїи мене монашескаго чина куди надлежит представленїе учинить и о том високомиловитивим своїм благопризрїнем не оставить.

О сем просит вашего высокопреподобия всенижайший послушник Филип Ступник.

1779 года мїсця октябра 3 д».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 617. Арк. 93. Оригинал, підписаний автором. Запис зверху документа: «Подано 1779 года...»).

References

Dzyra, Ya. (1971). Vstup. Litopys Samovydtisia [Introduction. Chronicle of Samovidets]. Kyiv, Ukraine.

Kryvosheia, V. (1997). Ukrainska kozatska starshyna [Ukrainian cossack officers]. Kyiv, Ukraine.

- Modzalevskiy, V. (1910). Malorossyiskiy rodoslovnyk [Genealogy of Little Russia]. Kyiv, Ukraine.
- Morozov, O. (2000). Nizhynskiy protopop Maksym Fylymonovych [Nizhyn archpriest Maxim Filimonovich]. Nizhyn, Ukraine.
- Mytsyk, Yu. (2022). Z lystiv lubenskoho polkovnyka Leontii Svichky [From letters of Lubensky colonel Leontiy Svichka]. *Kyivski istorychni studii – Kyiv historical studies, 1 (14)*, P. 107–115.
- Mytsyk, Yu. (Comp.). (2019). Sivershchyna hetmanskykh chasiv [Sivershchyna during the Hetmanate period]. Kyiv, Ukraine.
- Tronko, P. (Ed.). (1983). Ystoria horodov y sel Ukraynskoï SSR. Chernyovskaia oblast [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Chernihiv region]. Kyiv, Ukraine.

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii – doctor of historical sciences, professor, chief scientist at the M. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeology and source studies of the National Academy of sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Tarasenko Inna – Ph.D. in historical sciences, research fellow at the M. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeology and source studies of the National Academy of sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: innatarasenko86@gmail.com

Дата подання: 23 березня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 16 грудня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю., Тарасенко, І. Из новых документов до истории Сиверщины XVII–XVIII ст. (частина 29). *Сіверянський літопис*. 2026. № 1. С. 72–89. DOI: 10.58407/litopis.260109.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu., Tarasenko, I. (2026). Iz novykh dokumentiv do istorii Sivershchyny XVII–XVIII st. (chastyna 29) [From new documents on the history of Sivershchyna (17th–18th c.) (part 29)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 1*, P. 72–89. DOI: 10.58407/litopis.260109.

Олександр Мірошниченко, Євген Осадчий

РОЗСЛІДУВАННЯ СПРАВИ ПРО ПОГРАБУВАННЯ МОГИЛИ НА СТУДЕНЕЦЬКОМУ ШЛЯХУ 1759 Р.

INVESTIGATION OF THE CASE OF THE GRAVE ROBBERY ON STUDENETSKYI ROAD IN 1759

DOI: 10.58407/litopis.260110

© О. Мірошниченко, Є. Осадчий, 2026. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2291-2623>, <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

*Метою статті є аналіз та введення в науковий обіг тексту справи про розслідування пограбування кургану на Студенецькому шляху поблизу міста Глухів у 1759 р. Ці матеріали є джерелом періоду, коли на території Гетьманщини лише зароджувався інтерес до старожитностей попередніх епох, що передувало сучасній археології. **Методологічно** робота базується на **методах** історизму, аналізу та порівняння. Під час аналізу текстів XVIII ст. були задіяні дані щодо проходження шляхів сполучення та наявності курганів в околицях Глухова й аналогії серед поховальних старожитностей України. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше аналізується документ з архівного фонду, де йдеться про розслідування поширеного на той час явища – пограбування кургану та реакцію на це гетьманських урядових структур. **Висновки.** Документи, в яких йдеться про пограбування кургану на Студенецькому шляху, складаються з донесення в Генеральну військову канцелярію та звітів комісії, що була створена для розслідування цього інциденту. Вони складені на ім'я гетьмана Кирила Розумовського, який обіймав посаду камергера Імператорської академії наук. Аналіз текстів дає можливість припустити, що згадана могила є рештками кургану, який розташовувався поблизу дороги з Глухова до Студенка, над ярмом. Найбільш вірогідно, що згаданий курган позначений на топографічній карті др. пол. XIX ст. неподалік Студенецького шляху і, можливо, саме про нього йде мова у документах 1759 р.*

Ключові слова: Студенецький шлях, Генеральна військова канцелярія, курган, 1759 р.

*The purpose of the publication is to analyze and introduce into scientific circulation the text of the investigation into the robbery of a burial mound on the Studenets road near the city of Hlukhiv in 1759. These materials are a source from a period when interest in antiquities of previous eras was just beginning to emerge in the Hetmanate, which is the precursor to modern archaeology. **Methodologically**, the work is based on methods of historicism, analysis, and comparison. During the analysis of 18th c. texts, data on the passage of communication routes and the presence of burial mounds in the vicinity of Hlukhiv and analogies among the burial antiquities of Ukraine were used. **The scientific novelty** lies in the fact that for the first time a document from the archival fund is analyzed, which refers to the investigation of a widespread phenomenon at that time, such as the robbery of burial mounds and the reaction to it by the hetman government structures. **Conclusions.** Documents referring to the robbery of the burial mound on the Studenets road consist of a report to the General military chancellery and reports from the commission that was set up to investigate the incident. They were addressed to Hetman Kirill Razumovsky, who held the position of chamberlain of the imperial Academy of sciences. Analysis of texts allows us to assume that the burial site mentioned is the remains of a burial mound located near the road from Hlukhiv to Studenets, above a ravine. It is most likely that the mound mentioned is marked on the topographic map of the second half of the 19th c. near the Studenets road and, perhaps, it is the one referred to in the documents of 1759.*

Key words: Studenets road, General military chancellery, burial mound, 1759.

Кілька тисяч років кургани були місцем останнього спочинку для представників численних народів і племен, які населяли територію сучасної України. У багатьох випадках ці поховання були скромними й містили необхідні у потойбічному світі реманент та їжу. Але з появою у Степу племен, які мали своїх царів та аристократію, у похованнях стали з'являтися вироби з дороговісних металів і сплавів. Вони переважно належали скіфам та сарматам. З часом на території українських степів мінялися народи, але в пам'яті покоління зберігалися перекази про незліченні скарби, які приховують високі земляні насипи. Такі кургани вже мали свої власні назви й легенди, пов'язані зі скарбами. У народі вони вважалися зачарованими і не кожному давалися, а лише тому, хто знав потаємне слово або заговори. Подібні легенди часто народжувалися після розкопок цих курганів. Одному вдава-

лося знайти золоті та срібні речі, а іншому – лише кераміку та вугілля. Саме таку легенду наводить Микола Гоголь у повісті «Зачароване місце».

Подібні оповідки дуже часто мали під собою реальні події, пов'язані з розкопуванням курганних насипів. У ранньомодерний час цей процес набув поширення в українських землях і мав на меті швидке збагачення. Цим займалися майже всі верстви населення, хто мав до цього хист та не був дуже набожним. Люстрація Канівського замку 1552 р. так описує процес пограбування: «Переказа от копачевъ. А еше переказуют уходомъ инымъ таковымъже обычаемъ копачи з драбовъ, которые по городищамъ и селищамъ онымъ ходячи, могилы рокопывают, ищущи тамъ оброчей и персней, мощи погребенныхъ выкидывают, за помъсту за по живымъ и невиннымъ»¹. Із цього уривку видно, що цей вид діяльності не був чимось рідкісним, але й не заохочувався суспільством та Церквою.

У XVII ст. набув поширення видобуток селітри з курганних насипів. Під час роботи селітровари вибирали центральну частину насипу та поховальну яму, де було найбільше органіки, а значить і концентрація селітри була найвищою. Інколи під час роботи знаходили вироби з дорогоцінних металів. 1626 р. у Путивльському повіті було виявлене багате поховання: «По отписке из Путивля селитренного мастера Романа Гаврилова сына Селитреникова в находномъ золоте и серебре что на селитренныхъ варницахъ прикажце его и работники наши в кургане золото на два прута да 26 плащей да 9 персней золотыхъ и две пуговицы и иные мелкие статьи золотые и серебряные ... золото и серебро привезено к Москве в Разрядъ смотрено и ценено ... по челобитью и выписке то находное золото и серебро отдано ему Роману на церковное строение»².

Невеликі кургани також привертали увагу копачів. Хоча вони не містили значних золотих предметів, але часто мали вироби з високопробного срібла. У 1993 р. під час розкопок одного з курганів Зеленогайського археологічного комплексу було виявлено сліди пограбування з монетою сер. XVII ст.³

У XVIII ст. цікавість та бажання швидкого збагачення спричинили вибухове збільшення випадків розкопування курганів на території сучасної України. Це час, коли на території Подніпров'я та Слобожанщини масово постають населені пункти та збільшується населення. Тоді ж серед української еліти виникає бажання не лише мати золото чи срібло, а й володіти старовинними речами. Формуються перші приватні колекції, в яких збирали будь-які старовинні речі, часто без розуміння що це й кому належало.

Водночас розпочинаються перші цілеспрямовані дослідження великих курганів. У 1763 р. відбулися розкопки Литого кургану за наказом генерал-губернатора Новоросійської губернії О. Мельгунова⁴. На початку XIX ст. цікавість до старовинних предметів уже мала й академічний інтерес. Саме тоді створюють комісії зі збирання та розшифрування давніх актів, починається публікація літописів та архівних документів. Згодом вчені починають співставляти отримані артефакти з писемними джерелами. До сфери наукових інтересів істориків потрапляють і скарби, знайдені під час розкопування курганів. У 1893 р. на засіданні товариства ім. Нестора-літописця М. Оглобліним була представлена доповідь, яка стосувалася «Сыскныхъ делъ» про скарби XVII ст. У ній детально проаналізовано випадок, який стався в Путивльському повіті 1626 р. Вчений не лише подає інформацію щодо його складу та обставин знахідки, а й припускає, що це не скарб, а поховання⁵.

У XIX – на поч. XX ст. місцеві поміщики активно брали участь у розкопуванні курганів. Метою були поповнення власних колекцій старожитностей або проста цікавість чи прагнення розбагатіти. Згадки про такі розкопки часто зустрічаються в науковій літературі⁶. Але якщо знахідки в цих курганах і траплялися, їх часто втрачали або просто викидали. Найбільш відомим копачем курганів на Лівобережжі був роменський поміщик С. Мазаракі, який розкопав близько сотні насипів у Посуллі⁷.

¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе. Акты о заселении Юго-Западной России. Киев: Тип-я Г. Корчак-Новицкого, 1886. Т. VII. Ч. I. С. 103.

² Оглоблин Н. «Сыскные дела» о кладах в XVII в. *Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца*. Киев: В Университетской тип-и, 1893. Кн. VII. С. 118.

³ Осадчий Є. Сліди пограбування XVII ст. в кургані Зеленогайського некрополя. *Полтавський археологічний збірник – 1999. До 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень*. Полтава: Археологія, 1999. С. 216–218.

⁴ Полін С. Мельгунівський курган (Лита Могила). *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6: Ла-Мі. С. 596–597.

⁵ Оглоблин Н. «Сыскные дела» о кладах в XVII в. С. 118–123.

⁶ Кибальчич Т. Древности. (Указатель к археологическим находкам 1875–76 года). Киев: В Университетской тип-и, 1876. С. 45; Самоквасов Д. Могилы русской земли. Описание археологических раскопок и собрания древностей профессора Д. Самоквасова. *Труды Московского Предварительного комитета по устройству Черниговского археологического съезда*. Москва: Синодальная тип-я, 1908. С. 10, 72, 102–103; Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии. Полтава: Изд-во ПУАК, 1917. С. 63, 64, 68–70, 74, 75, 78, 84, 87, 100.

⁷ Ильинская В. Скифы Днепровского лесостепного левобережья (курганы Посулля). Київ: Наукова думка, 1968. С. 20.

На початку ХХ ст. етнограф П. Рябков познайомився з місцевими копачами курганів на Півдні України та залишив досить детальний опис цього процесу⁸. Часто роботи археологів спонукали місцеве населення до пошуку скарбів у курганах, і в результаті поховання руйнувалися, а знахідки викидалися або розбивалися⁹.

Надалі, з розвитком археології, документування давніх пограбувань курганів почало вестися на науковому рівні з необхідними кресленнями та фіксацією. Зараз їх розглядають як окрему тему досліджень і предмет наукової дискусії¹⁰.

Опис справи. Архівна справа зберігається у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ¹¹. Вона складається з 15 аркушів, написаних на папері без видимих водяних знаків, з вертикальними полями, які накреслені олівцем. Документи написані в період поступового переходу від скоропису до громадянського шрифту. Умовно справу можна поділити на дві частини. Це офіційні звіти та чернетки цих документів. Тексти офіційних звітів мають гарну читабельність, без затухання. Друга частина – чернетки інструкцій та звітів, написана досить недбало та має сліди коригування тексту й виправлень, зроблених іншим чорнилом. Текст написаний у стовпчик на лівій половині аркуша, а праворуч є вставки та виправлення.

Справа складається з семи документів. Один із них, імовірно, не повний і обривається незакінченим реченням. В офіційних звітах вказані особи підписанта та укладача. Зверху кожного документа є службовий запис щодо його входження в канцелярію з позначенням дати. Закінчуються документи підписами керівника та укладача, а під ними, у нижньому лівому куті, стоїть дата укладання та номер документа. Рапорт осавула Панаса Височина не має номеру (повний текст рапортів див. у додатку 1)¹².

Титульна сторінка справи має заголовок, де коротко зазначено, що глухівський осавул Панас Височин дивився могилу на Студенецькому шляху, про яку йому розповів ткач із слободи Веригинської. Нижче поставлені номери 177 та 176, обидва закреслені. Нижче напис «на 12 лист» та закреслений № 955. Під ними є номер справи – 9560.

Перший документ – це рапорт («ніжайшее доношение») у Генеральну військову канцелярію. Він був написаний однією людиною, писарем або канцеляристом, а підписаний іншою – полковим осавулом Панасом Височиним. У ньому коротко викладено інформацію, яка була отримана Наумом Дримлюженком від глухівського жителя та дії, які вжили укладачі документу¹³ (рис. 1).

Другий – службова інструкція, складена в Генеральній військовій канцелярії для створення комісії з розслідування факту, викладеного у першому рапорті. Документ укладений із метою забезпечення зберігання артефактів та самого об'єкта, якщо їх виявлять¹⁴.

Третій та четвертий документи – це короткий та розширений звіти на ім'я гетьмана Кирила Розумовського, підписані генеральним писарем Андрієм Безбородьком та складені Миколою Ханенченком (рис. 2, 3). У них ідеться про роботу комісії безпосередньо на кургані та отримані результати¹⁵.

П'ятий – оригінальна інструкція щодо створення комісії та вказівки отаману Панасу Височину, якими він та його колеги повинні були послуговуватися під час розслідування справи від 19 вересня 1659 р.¹⁶ По суті, на основі цього документу було складено рапорт на ім'я гетьмана Кирила Розумовського. До нього додавався ордер членам комісії: абшитованому бунчуковому товаришу Роману Янову, отаману сотенному глухівському Івану Яновичу, згідно з яким вони залучалися до роботи комісії¹⁷.

Шостий документ – це чернетка рапорту Генеральної військової канцелярії на ім'я гетьмана Кирила Розумовського. Цей текст має багато коментарів та вставок, які були зроблені керівництвом під час вичитування. У ньому викладено всю інформацію, яку Генеральна військова канцелярія тоді мала й те, що отримала від рапорту комісії. Ці дані були опрацьовані та узагальнені в остаточному документі від 12 листопада. Чернетка датована 2 жовтня 1759 р.¹⁸

⁸ Полін С. Про пограбування скіфських курганів в районі Чортомлика. *Археологія*. 2003. № 2. С. 20–22.

⁹ Там само. С. 18–19; Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга. 1888–1902 гг. / Подгот. Н. Печенкин. Санкт-Петербург: Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1908. С. 5–6.

¹⁰ Полін С. Про пограбування скіфських курганів... С. 10–19; Болтрик Ю., Фіалко О. Могили скіфських царів др. пол. IV ст. до н.е. (пошук історичних реалій). *Археологія*. 1995. № 2. С. 5–7.

¹¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУ). Ф. 51. Генеральна військова канцелярія. Оп. 3. Т. X. Спр. 16013. Арк. 1–10 зв. «Справа про пошук скарбів під Глуховом».

¹² Автори висловлюють вдячність д. і. н., професору Сумського державного університету Сергію Дегтярьову за методичну допомогу та роботу з текстами.

¹³ ЦДІАУ Ф. 51. Оп. 3. Т. X. Спр. 16013. Арк. 2.

¹⁴ Там само. Арк. 3–3 зв.

¹⁵ Там само. Арк. 4–5.

¹⁶ Там само. Арк. 7–7 зв.

¹⁷ Там само. Арк. 9.

¹⁸ Там само. Арк. 7–8.

No. 1159 1759 Сенсис. 17. Панаса Височина
 2
 Овоинову Генералу Канцелярїю
 Исаймову доношу
 Команди Назвонной Контавнїиной Корокви. Подвѣнїи
 Поставил Назуб Дмитръевичу, Сего Сентябра, 16.
 Представил мнѣ. Это Сибирь вѣдѣющахъ въ
 Сибирїи. Идхонемою Пѣвонемою вѣдѣющахъ
 Назубу въ Сибирїи. Поставил. И мнѣ и Назубу
 Сего мѣсяца, оставил Сибирь тако съ споваричу
 Своими Сибирь вѣдѣющахъ. Конталасъ Наставленїи
 Шибирь. Назубу вѣдѣющахъ вѣдѣющахъ
 Идѣи доиставилъ, доиставилъ морованомъ Сибирь
 Доиставилъ Сибирь вѣдѣющахъ. На око
 16. Сентябра мѣся. Знамѣи Дмитръевичу
 Конталасъ мнѣ вѣдѣющахъ. И доиставилъ это команда
 на мнѣ вѣдѣющахъ. И доиставилъ вѣдѣющахъ
 О Сибирь Овоинову, Генералу Канцелярїю, Исаймову
 Подвѣнїи Назубу Панасу Височину
 1759. 17. 1759. 17.

Рис. 1. Рапорт полкового осавула Панаса Височина в Генеральну військову канцелярїю від 17 вересня 1759 р.

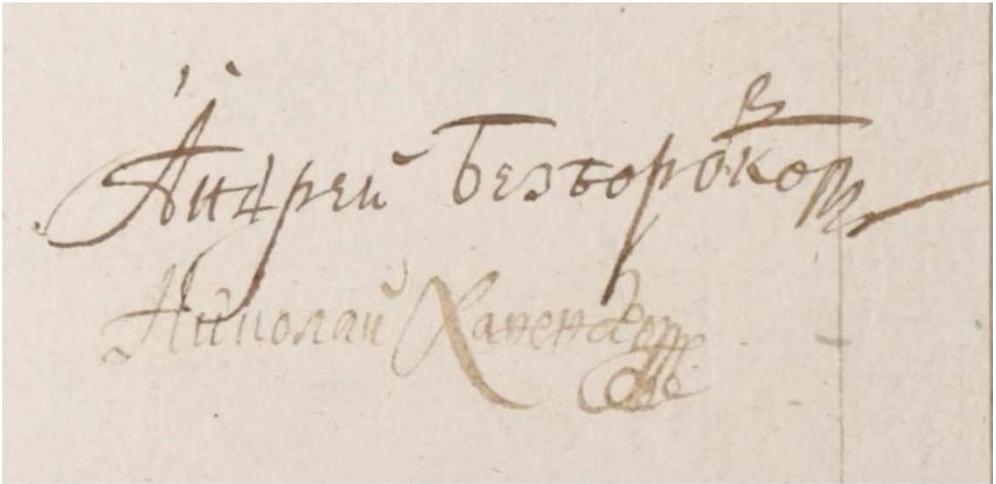

Рис. 2. Підписи Андрія Безбородька та Миколи Ханенченка на розширеному звіті Генеральної військової канцелярії до гетьмана Кирила Розумовського.

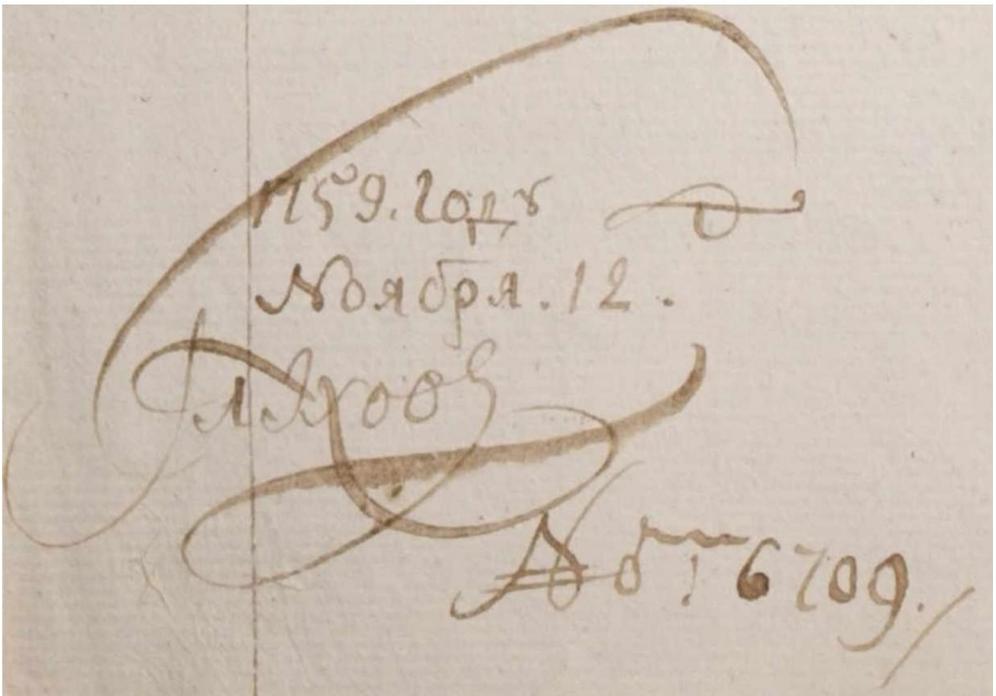

Рис. 3. Номер та дата розширеного звіту.

Сьомий документ – це рапорт комісії отамана Панаса Височина про отримання інструкції та розслідування справи з власноручними підписами членів комісії (рис. 4). Він укладений 19 вересня за результатами поїздки і також має виправлення та коригування тексту¹⁹.

Розгляд справи по суті. Справа починається рапортом глухівського полкового осавула Панаса Височина від 17 вересня 1759 р. В ньому подворний товариш Наум Дримлюженко повідомляє про риття могили на Студенецькому шляху. Ця інформація була отримана від ткача, який мешкав у Веригинській слободі м. Глухів і був підсусідком сотника Олексія Туранського. Автори рапорту виїхали й оглянули місце події – глибоку яму, в якій уже було видно пригреблицю мурованого склепу²⁰. Після цього вони повідомили Генеральну військову канцелярію про цей випадок.

¹⁹ ЦДІАУ Ф. 51. Оп. 3. Т. X. Спр. 16013. Арк. 10–10 зв.

²⁰ Пригреблиця – приямок, вхід у погріб або підземелля. *Словарь української мови: У 4-х т. / За ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909. Т. 3. О–П. С. 413.*

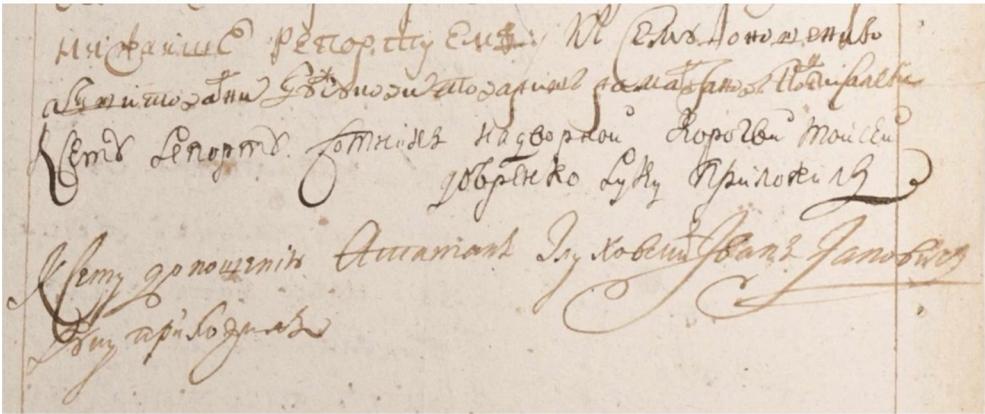

Рис. 4. Особисті підписи членів комісії на рапорті про виконану роботу.

У відповідь на це Генеральна військова канцелярія створила комісію, до якої увійшли полковий осавул Панас Височин, абшитований бунчужий товариш Роман Янов та отаман сотенний глухівський Іван Янович. Останні отримали спеціальний ордер, згідно з яким мали повноваження та розпорядження займатися розслідуванням. При цьому було складено документ-інструкцію, як саме чинити членам комісії та що робити в разі виявлення чогось цікавого. Вони мали докопати могилу в присутності власника землі. Особливо наголошувалося, що треба шукати гроші або якісь чудернацькі («куриозні») предмети. У разі виявлення їх описати та порахувати (і ні в якому разі не приховувати), а з рапортом прислати. Якби такі предмети були виявлені раніше, то їх вилучити й також додати до виявлених. Ці предмети мали надійти до Генеральної військової канцелярії. Для того, щоб несанкціоновані роботи на кургані не велися, туди треба було поставити караул.

Після завершення робіт комісія надіслала до Генеральної канцелярії звіт про роботи з особистими підписами, який датований 19 вересня 1659 р. Надалі тривали роботи з узагальнення матеріалів та складання остаточного звіту. 2 листопада 1759 р. на ім'я гетьмана Кирила Розумовського було відправлено короткий звіт про результати роботи комісії. В ньому йдеться про те, що в ямі не зафіксовано жодних знахідок. 12 листопада 1759 р. було підготовлено розширений звіт, укладений за всіма канонами тогочасного діловодства й надіслано на ім'я гетьмана.

У титулуванні гетьмана другим за значенням є звання камергера Академії наук, і лист був спрямований йому як поважному члену цієї наукової установи. В ньому дуже детально описується факт виявлення пограбування могили та заходи, вжиті Генеральною військовою канцелярією. Члени комісії виїхали на місце й оглянули розкопану могилу (рис. 5). Яма вже була засипана, і на вимогу членів комісії розкопки продовжили. У результаті було викопано яму глибиною близько 10 сажнів і копачі досягли нерушеного ґрунту. Було зафіксовано, що три стінки ями мають нерушену структуру, а четверта – рушену. На дні ями нічого, крім крейди, не зафіксовано. Згадана пригребіця та мурований погріб виявлені не були.

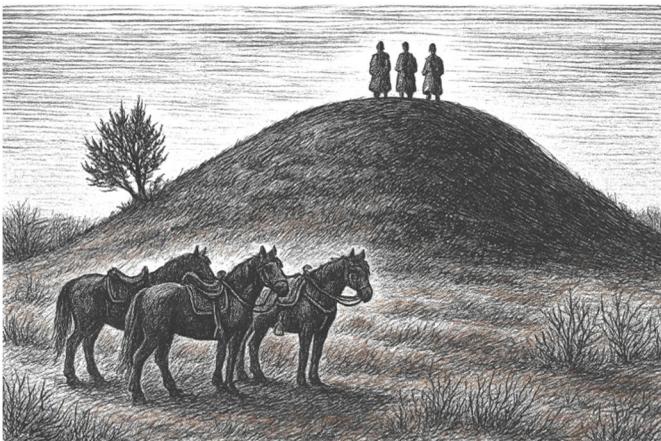

Рис. 5. Огляд членами комісії кургану на Студенецькому шляху восени 1759 р. Сучасна реконструкція за даними архівної справи.

Спроби локалізації місця розташування могили. Для того, щоб зрозуміти, де саме відбувалися згадані події, звернемося до аналізу цих документів. У нас є кілька не дуже чітких географічних прив'язок, які ми намагатимемося поєднати з даними археологічних розвідок у цьому регіоні та зображальними джерелами.

Перша прив'язка – це, власне, місто Глухів. У донесенні Панаса Височина вказаний напрям: «...от Глухова в правой руке...». Таке формулювання досить туманне, адже треба знати, як саме орієнтувався місцевий осавул. Як підказку маємо кілька планів м. Глухів XVIII ст. Усі вони мають чітке орієнтування за північчю і саме так зображені на папері. Тобто праворуч від Глухова – це на схід.

Далі розглянемо, як саме проходив Студенецький шлях. Його назва походить від села Студенок, яке у XVIII ст. належало родині Уманців та було досить важливим населеним пунктом Глухівської сотні²¹. Через нього проходив шлях від Глухова до с. Уланове й далі на північний схід. У ранньомодерну добу протяжні або транзитні шляхи мали власні назви від тих міст, до яких вели. Через м. Глухів на схід проходила Велика Рильська (Новгородська) дорога. Вона з'єднувала між собою Новгород-Сіверський та Рильськ. Глухів був розвилкою для багатьох регіональних доріг, і саме там починався Студенецький шлях. Далі він мав напрямом на північний схід уздовж правого берега Клевені й перетинав кілька мокрих ярів та невеликих струмків. На карті XIX ст. Студенецький шлях позначений як ґрунтова дорога, що вела від історичного середмістя на схід, до с. Студенок.

Стосовно наявності курганів навколо м. Глухів, то ми маємо кілька повідомлень кінця XIX – першої пол. XX ст. У межиріччі Сейму та Десни великі курганні насипи є поодинокими. Переважна більшість подібних курганів розташована південніше, у степових вододільних плато. В околицях Глухова вперше кургани були виявлені Д. Самоквасовим. Він згадав про кілька насипів в околицях міста, але, на жаль, на загальній карті археологічних пам'яток Чернігівської губернії вони відсутні²².

Дані про курганний могильник, який був між селами Заруцьке та Сваркове, містяться в археологічному звіті директора Глухівського округового музею старовини й мистецтв Я. Морачевського. У 1928 р. він здійснив археологічні розвідки по р. Клевень і обстежив городища в селах Заруцьке та Сваркове, а також оглянув рештки курганного могильника в урочищах «Ближній ліс» та «Окуп». Дослідник записав легенди про скарби, які пов'язані з цими городищами, а також згадки про знахідки грошей та зброї у могилах. Він також зазначив, що насипи курганів невисокі, вже погано помітні, а більшість із них зруйновані під час корчування лісу²³.

На триверстовій Військово-топографічній карті Російської імперії др. пол. XIX ст. в районі с. Студенок позначені курган та група з двох насипів (ряд XIX, арк. 12). Курган не має власної назви й позначений як висота 100,3. Він розташований північніше дороги з Глухова до с. Студенок, над яром, який впадає в р. Клевень. Це урочище має назву «Півний шлях», а позначений насип є найбільш відповідним прив'язкам та опису у справі 1759 р. (рис. 6).

У документі також є інформація щодо особливостей устрою кургану. Це досить значний насип, адже глибину ями, яку оглядала комісія, визначено у 10 сажнів (21,3 м). Звичайно, що точні вимірювання тоді навряд чи здійснювалися, але яма була справді глибокою. Навіть у степових великих курганах глибина грабіжницького ходу у 5 сажнів вважалася значною та потребувала неабиякої присутності духу, зважаючи на загрозу обвалів²⁴.

Далі в raporті осавула Панаса Височина є цікава подробиця – згадка «пригребьцьи морованого склепу». Тракутування пригребьці як входу до льоху або підземелля цілком відповідають устрою стародавньої могильної ями. Візьмімо до уваги й те, що фраза «морований склеп» також може бути пояснена використанням каменю в поховальній камері, тим паче, що камінь зустрічається у великій кількості в долині Клевені та ярах. Застосування каменю в поховальних конструкціях відоме в курганах доби бронзи. Згадка про такий комплекс є в даних Центрального Статистичного комітету, які збирав Д. Самоквасов. Це курган «Гора Кринична» Хорошківської волості Кобеляцького повіту²⁵. Сучасні археологічні дослідження курганів доби бронзи також дають інформацію про використання каменю під час улаштування поховальної конструкції²⁶. С. Березанська зазначає, що поодинокі

²¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев: Тип-я К. Милевского, 1893. Т. 2: Полк Нежинский. С. 9–10, 206.

²² Коваленко Ю. Исторична топографія Глухова доби середньовіччя та ранньомодерного часу. Ніжин, 2024. С. 49; Самоквасов Д. Могилы русской земли... Карта.

²³ Морачевський Я. Щоденник археологічної рекогносцировки у південній частині Глухівщини 1928 р. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. ВУАК 202/40. Арк. 8–9.

²⁴ Полін С. Про пограбування скіфських курганів... С. 21.

²⁵ Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии. С. 70.

²⁶ Курган 1 поблизу с. Волошині. *Археологічний літопис Лівобережної України*. Полтава: Археологія, 2005. № 1/2 (17–18). Фото обкладинки.

високі кургани з кам'яними ящиками притаманні археологічним культурам раннього бронзового віку Дніпровського Лівобережжя – зрубній або бабинській. Вони не є типовими для населення Північної України, а притаманні для Поділля та Волині²⁷.

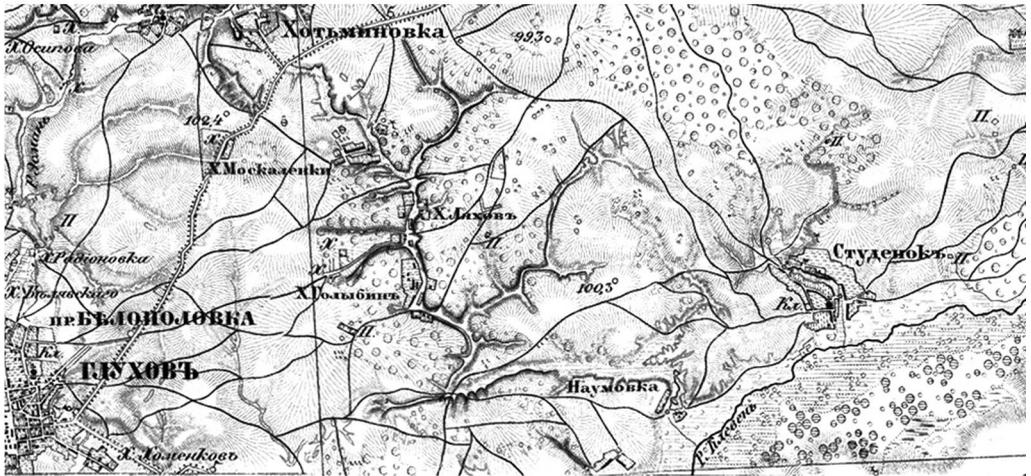

Рис. 6. Фрагмент триверстової військово-топографічної карти Російської імперії з позначенням Студенецького шляху та кургану (висота 100,3).

Надалі згадка про склеп зникає зі сторінок офіційного звіту, але й цей факт має пояснення. Річ у тім, що яма, яка була розкопана у присутності членів комісії, мала три свіжі стінки і тільки одну вже перекопану. Тобто поряд зі старою ямою була викопана нова, більш глибока. В ній копачі дійшли до шару мергелю, який у цій місцевості залягає на глибині понад 2 м від рівня сучасної поверхні.

Отже, архівна справа стосується самовільного розкопування кургану поблизу м. Глухів на Студенецькому шляху в 1759 р. Ці роботи велися групою місцевих жителів, і від одного з них про це довідалися представники міської влади. Вони одразу повідомили про самовільні розкопки Генеральну військову канцелярію. Для розслідування факту звернення та для пошуку дорогоцінних і старовинних речей була створена комісія, яка виїхала на місце, провела власні розкопки, але нічого не виявила. Інформація про цей випадок була спрямована до гетьмана Кирила Розумовського. Аналіз даних цих документів свідчить про те, що згадана могила розташовувалася між м. Глухів та с. Студенка, північніше дороги між цими населеними пунктами. Можна також зробити припущення, що, по-перше, курган або одне з його поховань могли належати до ранньої бронзової доби, а по-друге, поховання могло мати кам'яну обкладку стін або перекриття.

Незважаючи на те, що на сьогодні курган не зберігся, справа щодо його пограбування є досить цікавим та інформативним джерелом XVIII ст. і свідком того, як зароджувалася цікавість до старожитностей і власної історії.

* * *

Додаток 1.

Арк. 2.

В Войсковую Генеральную канцелярію
Нижайшее доношеніе

Команды надворной Компанейской коровги подворній товарищ Наум Дримлюженко; Сего сентября «16» представил мне что живиший в подсоседках в сотника Глуховского Туранского в городе Глухове на слободе Веригинской ткач; имени и прозвание его не ведает, объявил ему яко он с товарищи своими ему ведомыми копают на Студенецком шляху, над яром от Глухова в правой руке могилу, и уже докопался до пригребци морованого склепу, потомю его Дремлюженка представлено от оног «16» сентября месяца, з ним же Дремлюженком к онои могиле ездил, и усмотрел что показаная могила раскопана и пригребци видна. О чем в Войсковую Генеральную канцелярію нижжайшее доношу.

Полковой осаул Афанасий Высочин.

Сентября «17»

«1759» году

№:

Арк. 3.

Ясне вельможному высокоповелительному господину малой Россіи обоих сторон Днепра ивойск Запорожских Гетману, Ея Императорского Величества действительному Камер Геру императорской Санкт петербургской Академии Наук Президенту, Лейб Гвардіи измайловского полку подпол-

²⁷ Березанская С. Северная Украина в эпоху бронзы. Киев: Наукова думка, 1982. С. 147, 150, 151; рис. 1.

ковнику, и обоих Российских Императорских ординов святых Апостол Андрея и Александра невского також Польского Белого Орла и гоштинского Святія Анны кавалеру, Российской імперіи графу Кирилле Григорьевичу, его сиятельству Разумовскому

покорнейшій рапорт
Прошлого сентября 17 полковій компанейскій асаул Афанасій Высочин доношением в Генеральную войсковую канцелярію представил команди де надворной корогви компанейской подвойный товарищ Наум Дримлюженко минувшего сентября 16. Донес ему яко жившій в подсосудках сотника Глуховского Туранского в городе Глухове наслободѣ Веригинской ткач, имениж и прозвание его не ведает, объявил ему яко с товарищи своими ему ведомими копают на Студенецком шляху над яром от Глухова с правой руки могилу и уже докопались до пригребыцы мурованного склепу и потому его Дримлюженка представлениа он Высочин 16. числа сентября з ним же Дримлюженком к оной могиле ездил и усмотрел

Арк. 3 зв.

что показаная могила раскопана и пригребыца видна и потому его Асаула полкового Высочина доношение того жк числа в Генеральной войсковой Канцелярії определено дать инструкцію Абиштованному бунчуковому товарищу Роману Янову и оному асаулу полковому Высочину, да Атаману сотенному Глуховскому Ивану Яновичу которая и дана и велено дабы они ехали заречь прямо к предписанному месту и прибыв туда велели ту могилу при себе отрыть, и ежели подленно есть таков погреб оной отворить и везде в оном где прилично окажется освидетельствовать и прилежно обыскать и буди что з дорогих и куріозных вещей, и сребра или денег могло быть найдено все то они сами при владельцах той земли записью или зачетом представили б в Генеральную войсковую канцелярію при Рапорте в целости без всякого удержания и до Резолюции Генеральной канцелярії притом месте учредили бы караул чтобы тамо никто немог более рыть и искать без дозволения Генеральной канцелярії. А буди до прибытия их Янова Высочина и Яновича кем что там уже найдено и вынято оное отобрали б и представили б в Генеральную канцелярію к надлежащому определению но з вышеписанного числа доселе как словесно рапортовал оной Янов с товарищи хотя и копано в показаном месте де ѣ переорано и теперь копатья ничто еще невытащено да и пригребыцы от стороны выше значит з представлениа оного Высочина тоже тамо не скопано кроме...

Арк. 4.

Ясне вельможному высокоповелительному господину малой Россіи обоих сторон Днепра и войск Запорожских Гетману, Ея Императорского Величества действительному камер Геру Императорской Санкт Петербургской Академии Наук Президенту, Лейб Гвардии измайловского полку подполковнику, и обоих Российских Императорских ординов святых Апостола Андрея и Александра невского також Польского Белого Орла и гоштинского Святія Анны кавалеру, Российской Имперіи Графу Кирил Григорьевичу, его сиятельству Разумовскому

покорнейшій рапорт.

Напредь всего к вашей ясне вельможности от Генеральной войсковой канцелярії представлено яко по доношению в оную Генеральную канцелярію от компанейского полкового асаула Высочина засилу состоявшегося в Генеральной канцелярії определения данною инструкціею абиштованному бунчуковому товарищу Роману Янову с товарищи велено ехать к раскопаной на Студенецкому шляху могиле и присебе оную яму отрыть и везде в оном и где прилично окажется освидетельствовать и прилежно обыскать и будь что из дорогих и коріозных вещей сребра или денег могло быть найдено то и сами им при владельце той земли за описью или за щетом предъявить в Генеральную Войсковую канцелярію при репорте в прочем исполнении повелено учинить и понеже они абиштованый бунчуковый товарищ Янов с товарищи репортом ныне Генеральной Войсковой канцелярії представили что они по силе той инструкции ездил к показаной могиле и оную могилу велели при себе отрыть которую и отрыли и выкопали вглыбь саженой более десяти и докопались

Арк. 4 зв.

до целой земли токмо таком как погребя так и другого способного из поклажа яких вещей или денег места не сыскалось кроме одной крейды. Того вашей ясне вельможности Генеральная Войсковая канцелярія нижайшее репортует.

Вашей Ясне Вельможности
нижайшіе слугі
Андрей Безбородько
Николай Ханен[...]

1759 год
ноября 12.
Глухов
№ 556709

Арк. 5.

По глубокому выриту юмы з трех сторон является нерушенная а с четвертой рушенная земля и дабы об оной учиненной по Генеральной канцелярії и з донешения Асаула Высочина о представлениа вашей ясне вельможности было известно. Того ради о сем вашей ясне вельможности Генеральной войсковая Канцелярія покорнейше рапортует. А что потому впрдь явиться Вашей ясне вельможности донесено быть имеется.

Вашей Ясне Вельможности
Нижайшіе слуги
Андрей Безбородько
Николай Ханенченко

ноября 2.
1759 год
№ 5758.

Referenses

- Berezanskaia, S. (1982). Severnaia Ukrayna v epokhu bronzy [Northern Ukraine in the bronze age]. Kyiv, Ukraine.
- Boltryk, Yu., Fyalko, O. (1995). Mohyly skifskyykh tsariv dr. pol. IV st. do n.e. (poshuk istorychnykh realii) [Graves of Scythian kings from the second half of the 4th c. BC (search for historical realities)]. *Arkheolohiia – Archaeology*, 2, P. 3–13.
- Hrinchenka, B. (Ed.). (1907–1909). Pryhrebysia – pryiamok, vkhid u pohrib abo pidzemellia. Slovar ukraiinskoi movy [Prygrabysia – a pit, entrance to a cellar or basement. Dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv, Ukraine.
- Kovalenko, Yu. (2024). Istorychna topohrafiia Hlukhova doby serednovichchia ta rannomodernoho chasu [Historical topography of Hlukhiv in the Middle Ages and early modern period]. Nizhyn, Ukraine.
- Kybalchych, T. (1876). Drevnosty. (Ukazatel k arkheolohycheskym nakhodkam 1875–76 h.) [Antiquities. (Index of archaeological finds from 1875–76)]. Kyiv, Ukraine.
- Lazarevskiy, A. (1893). Opysanye staroi Malorossyy. Materyaly dlia ystoryy zaseleniya, zemlevladyeniya y upravleniya [Description of old Little Russia. Materials for the history of settlement, land ownership and administration]. Kyiv, Ukraine.
- Makarenko, N. (1917). Horodyshcha y kurhany Poltavskoi hubernyy [Settlements and burial mounds of the Poltava province]. Poltava, Ukraine.
- Ohloblyn, N. (1893). «Сыскные дела» о кладках в XVII в. [“Detective cases” about treasures in the 17th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Osadchyi, Ye. (1999). Slidy pohrabuvannia XVII st. v kurhani Zelenohaiskoho nekropolia [Traces of a 17th c. robbery in the Zelenogaisky necropolis burial mound]. Poltava, Ukraine.
- Pechenkyn, N. (Ed.). (1908). Zhurnal raskopok N.E. Brandenburga. 1888–1902 hh. [Journal of excavations of N.E. Brandenburg. 1888–1902.]. Saint Petersburg, Russia.
- Polin, S. (2003). Pro pohrabuvannia skifskyykh kurhaniv v raioni Chortomyka [On the plundering of Scythian burial mounds in the Chortomyk area]. *Arkheolohiia – Archaeology*, 2, P. 10–25.
- Polin, S. (2009). Melhunivskiy kurhan (Lyta Mohyla). Entsyklopediia istorii Ukrainy [Melgunivsky mound (Lita Mohyla). Encyclopedia of Ukrainian history]. Kyiv, Ukraine.
- Samokvasov, D. (1908). Mohyly russkoi zemly. Opysanye arkheolohycheskyykh raskopok y sobranyia drevnostei professora D. Samokvasova [Graves of the Russian land. Description of archaeological excavations and the collection of antiquities of professor D. Samokvasov]. Moscow, Russia.
- Ylenskaia, V. (1968). Skyty Dneprovskoho lesostepnoho levoberezhia (kurhany Posulia) [Scythians of the Dnieper forest-steppe left bank (Posulya burial mounds)]. Kyiv, Ukraine.

Мірошніченко Олександр Миколайович – науковий співробітник НЗ «Глухів», аспірант кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського Національного педагогічного університету ім. О. Довженка, військовослужбовець Збройних сил України.

Miroshnychenko Oleksandr – researcher at the “Hlukhiv” national reserve, postgraduate student at the department of history, law and teaching methods at the O. Dovzhenko Hlukhiv national pedagogical university, serviceman in the Armed forces of Ukraine.

E-mail: benkan80661470025@gmail.com

Осадчий Євген Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу ядерно-фізичних досліджень Інституту прикладної фізики НАН України, м. Суми, старший викладач кафедри історії України НН «Інститут історії, права та міжнародних відносин» Сумського державного педагогічного університету, м. Суми.

Osadchiy Yevgen – candidate of historical sciences, research fellow at the department of nuclear physics research, Institute of applied physics, National Academy of sciences of Ukraine, Sumy, senior lecturer at the department of Ukrainian history, “Institute of history, law and international relations”, Sumy state pedagogical university, Sumy.

E-mail: osadchij.75@gmail.com

Дата подання: 15 вересня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 15 грудня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мірошніченко, О., Осадчий, Є. Розслідування справи про пограбування могили на Студенецькому шляху 1759 р. *Сіверянський літопис*. 2026. № 1. С. 90–99. DOI: 10.58407/litopis.260110.

Цитування за стандартом APA

Miroshnychenko, O., Osadchiy, Ye. (2026). Rozsliduvannia spravy pro pohrabuvannia mohyly na Studenetskomu shliakhu 1759 r. [Investigation of the case of the grave robbery on Studenetskyi road in 1759]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 90–99. DOI: 10.58407/litopis.260110.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОГІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.2:94(477:394)

Володимир Пекарчук

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ЯК ЕЛЕМЕНТ МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

METHODOLOGICAL APPROACHES AS AN ELEMENT OF HISTORICAL RESEARCH METHODOLOGY

DOI: 10.58407/litopis.260111

© В. Пекарчук, 2026. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7750-1474>

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю критичного осмислення історичного процесу та вдосконалення методології його вивчення, що вимагає застосування міждисциплінарного підходу для забезпечення комплексного аналізу минулого. Урахування сучасних теоретичних досягнень у галузі філософії історії сприяє розвитку критичного мислення, необхідного для переосмислення усталених історичних наративів. **Метою** дослідження є висвітлення пропедевтичних положень, що мають стати підґрунтям для розуміння методології історичної науки, зокрема підходів дослідження історичних явищ і процесів. **Методи:** у дослідженні використано логічні методи аналізу та синтезу; основними методологічними підходами дослідження є системний та аксіологічний. **Новизна:** запропоновано концептуальне виокремлення трьох ключових компонентів методологічної структури: методологічних принципів, підходів і методів. Такий підхід дозволяє уникнути формалізму у визначенні методології та забезпечує чіткість і послідовність у дослідницькому процесі. З'ясовано, що саме методологічні підходи визначають комплекс методів дослідження та спрямовують увагу дослідника. Методологічні підходи забезпечують необхідні аналітичні межі для інтерпретації історичних фактів, зв'язок між загальними методологічними принципами й конкретними методами дослідження, формуючи цілісну систему пізнання історичних явищ. **Висновки.** Дослідження методологічних підходів як елементу методології історичного дослідження є важливим для забезпечення якісного рівня наукових праць, підвищення методологічної культури дослідників та розширення аналітичного інструментарію історичної науки. Особливості методології в суспільних науках, зокрема її залежність від світоглядних орієнтирів дослідника, потребують особливої уваги до інтерпретаційних підходів і критичного аналізу результатів. З огляду на це, подальші дослідження методології історичної науки мають орієнтуватися на розширення міждисциплінарного діалогу та вдосконалення аналітичного інструментарію, що сприятиме поглибленню розуміння історичних процесів і підвищенню якості наукових результатів.

Ключові слова: історичне явище, історичний процес, логічний метод, метод, методологічний підхід, методологічний принцип, системний підхід.

The relevance of the study is determined by the need for critical reflection on the historical process and improvement of the methodology for its study, which requires the use of an interdisciplinary approach to ensure a comprehensive analysis of the past. Taking into account contemporary theoretical achievements in the field of philosophy of history contributes to the development of critical thinking necessary for rethinking established historical narratives. **The purpose of the publication** is to highlight the propaedeutic provisions that should form the basis for understanding the methodology of historical science, in particular approaches to the study of historical phenomena and processes. **Methods:** the study uses logical methods of analysis and synthesis; the main methodological approaches of the study are systemic and axiolo-

gical. **Novelty:** a conceptual distinction between three key components of methodological structure is proposed: methodological principles, approaches, and methods. This approach avoids formalism in defining methodology and ensures clarity and consistency in the research process. It has been established that methodological approaches determine the set of research methods and guide the researcher's attention. Methodological approaches provide the necessary analytical boundaries for interpreting historical facts. They ensure the connection between general methodological principles and specific research methods, forming a coherent system of understanding historical phenomena. **Conclusions.** Research into methodological approaches as an element of historical research methodology is important for ensuring the quality of scientific works, improving the methodological culture of researchers, and expanding the analytical tools of historical science. Peculiarities of methodology in the social sciences, in particular its dependence on the researcher's worldview, require special attention to interpretative approaches and critical analysis of results. In view of this, further research into the methodology of historical science should focus on expanding interdisciplinary dialogue and improving analytical tools, which will contribute to a deeper understanding of historical processes and improve the quality of scientific results.

Key words: historical phenomenon, historical process, logical method, method, methodological approach, methodological principle, systematic approach.

Пізнання методологічних підходів як елементу методології історичного дослідження зумовлено збільшеною потребою у критичному осмисленні історичного процесу та вдосконаленні методології його вивчення. У сучасній історичній науці спостерігається тенденція до міждисциплінарного підходу, що вимагає застосування різних методологічних інструментів для забезпечення комплексного аналізу минулого. Як слушно відзначає Т. Нагайко, той факт, що на зламі минулого століття стало очевидним, наскільки тісно переплетені всі соціальні процеси у світі, є вагомим аргументом на користь міждисциплінарного розвитку усної історії як окремого напрямку методологічних досліджень¹.

Методологічні підходи є ключовим елементом дослідження, оскільки вони визначають не лише вибір джерел і способів їхньої інтерпретації, але й формування висновків та обґрунтування історичних подій. Розуміння специфіки різних методологічних підходів дозволяє дослідникам уникати методологічних помилок, забезпечуючи об'єктивність та наукову обґрунтованість результатів.

Крім того, актуальність теми зумовлена потребою врахування сучасних теоретичних досягнень у галузі історіографії та філософії історії. Вивчення методологічних підходів сприяє розвитку критичного мислення, що є необхідним для переосмислення усталених історичних наративів і формування нових концепцій минулого.

Проблематика методологічних підходів в історичних дослідженнях є предметом наукового осмислення в українській історичній науці. Значний внесок у розвиток теоретико-методологічних засад історичної науки зробили українські дослідники, які розглядають питання методології крізь призму застосування міждисциплінарних підходів, історичної герменевтики та критичного аналізу джерел.

Так, у роботі Ю. Павленка проаналізовано ключові методологічні підходи історичної науки, зокрема постмодерністські та герменевтичні інтерпретації, що сприяє глибшому розумінню природи історичного знання та його взаємозв'язку з суспільними процесами².

І. Снегірьов присвятив дослідження висвітленню теоретико-методологічних патернів розуміння історичного процесу. Основний акцент дослідника приділено нелінійному розвитку соціуму³. Як відзначав В. Лук'янець, «нелінійні методи описують більш широке коло процесів, ніж лінійні»⁴.

Особливості методологічного інструментарію історії повсякденності висвітлив О. Коляструк, наголошуючи на поєднанні мікро- та макроісторичних методів⁵.

Однак, слід вказати, що й нині існує нечітке сприйняття методології історичної науки, зокрема її структури та фактичного «наповнення». Так, для прикладу згадаємо наукові публікації М. Іванчик (виокремлення історико-порівняльного методу без аргументації його відмінності від порівняльного методу)⁶, Т. Лісовенко (розмежування загальнонаукових та загальнологічних методів без обґрунтування такого підходу)⁷, С. Ляха (виокремлення

¹ Нагайко Т. Усна історія: міждисциплінарний діалог гуманітарних студій. У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод, джерело. Харків: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010. С. 162.

² Павленко Ю. Історія в калейдоскопі сучасних інтерпретацій. Нові перспективи історіописання. Київ, 2004.

³ Снегірьов І. Теоретико-методологічні патерни нелінійного розуміння соціальних систем та історичного процесу. *Консенсус*. 2022. № 2. С. 91–109.

⁴ Лук'янець В. Наукомістке майбутнє. Філософія нанотехнології. *Практична філософія*. 2015. № 3. С. 15.

⁵ Коляструк О. Методологія історії повсякдення. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна*. 2011. № 982. Вип. 44. С. 8–21.

⁶ Іванчик М. Державно-конфесійні відносини в Закарпатській області у 1970-х рр. *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 96–101.

⁷ Лісовенко Т. Огляд методів та методології дослідження історії техніки. *Історія науки і біографістика*. 2009. № 1. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2009-1/index.html>.

лише принципів та методів історичного пізнання)⁸, Є. Рачкова (виокремлення методів та підходів як засобів пізнання історичних явищ і процесів)⁹, О. Удод (виокремлення психологічного підходу)¹⁰.

Незважаючи на значний внесок українських науковців, питання інтеграції новітніх методологічних підходів, зокрема візуальної історії, усної історії та цифрових гуманітарних студій, потребують подальшого дослідження. Це робить тему методологічних підходів у історичних дослідженнях актуальною для сучасної науки.

Тому в цьому дослідженні ми висвітлюємо пропедевтичні положення, що мають стати підґрунтям для розуміння методології історичної науки, зокрема підходів дослідження історичних явищ і процесів.

По-перше, слід указати на доцільність розмежування окремих видів історичних досліджень, що зумовлено специфікою їхніх предметів і завдань. Так, методологія археології та методологія усної історії суттєво відрізняються, передусім за переліком безпосереднього методологічного інструментарію. Археологічні дослідження, орієнтовані на аналіз матеріальних залишків минулого, передбачають застосування стратиграфічного аналізу¹¹, радіовуглецевого датування¹² та інших природничо-наукових методів, що забезпечують точність і наукову обґрунтованість висновків. Водночас усна історія, яка фокусується на вивченні особистих свідчень і колективної пам'яті, використовує глибинне інтерв'ю¹³, контент-аналіз¹⁴, герменевтику¹⁵ тощо.

Розмежування методологій також обумовлене відмінностями у способах інтерпретації джерел. В археології інтерпретація ґрунтується на реконструкції побуту, соціальної структури чи економічної діяльності на основі артефактів, у той час як в усній історії дослідник працює з особистими спогадами, що нерідко містять емоційне забарвлення та суб'єктивність. Означене потребує особливої критичної рефлексії під час обробки інформації, що значною мірою визначає специфіку методологічного підходу.

Отже, розмежування методологій різних видів історичних досліджень є не лише доцільним, але й необхідним для забезпечення наукової коректності. Водночас інтеграція окремих методів у межах міждисциплінарних підходів дозволяє отримати більш комплексне розуміння минулого, що сприяє формуванню багатовимірного історичного наративу. При цьому відмінності у використаних методологічних засобах не є фактором неможливості визначення структурних елементів методології, які є однаковими для різних видів історичних досліджень.

По-друге, варто звернути увагу на те, що й нині в авторефератах дисертацій та вступних до дисертацій на здобуття ступеня доктора філософії нерідко зустрічається спрощене виокремлення трьох або чотирьох елементів методологічної структури: філософські методи, загальнонаукові методи та спеціальні методи або філософські методи, загальнонаукові методи, конкретно-наукові та спеціальні методи. Такий підхід, хоча й має певне логічне підґрунтя, водночас є алогічним. Так, наприклад, указується на використання історичного методу та методу аналізу, однак очевидно, що й історичний «метод» передбачає використання логічного методу аналізу, а також синтезу, індукції, дедукції та інших загальнонаукових інструментів.

Проблема полягає в тому, що подібне розмежування часто зводиться до формального переліку методів без належного осмислення їхньої ролі в дослідницькому процесі. Так, наприклад, у дослідженні Л. Міненко вказується на використання для пізнання становлення та розвитку Національного військово-історичного музею України аналітичного методу, методу історіографічного і джерелознавчого аналізу, історико-генетичного та історико-хронологічного методів¹⁶. При цьому не зрозуміло, чим перший метод відрізняється від

⁸ Лях С. Методологія історії: класика і практика. Запоріжжя: Вид-чий дім «Гельветика», 2021. С. 90–119.

⁹ Рачков Є. Методи та підходи візуальної історії: аналіз історіографії. *Харківський історіографічний збірник*. 2016. № 14. С. 27–41.

¹⁰ Удод О. Психологічний підхід до історичних джерел. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2000. Вип. 8. С. 45–48.

¹¹ Seidov V., Khalilova L. Sequence stratigraphic analysis of the Galmaz field based on well logging data. *Journal of geology, geography and geoecology*. 2023. № 32 (2). P. 360–370.

¹² Бартків І. Міждисциплінарні підходи у вивченні палеоліту на прикладі археологічних досліджень Подільської височини. *Вчені записки ТНУ ім. В. Вернадського*. 2023. Т. 34 (73). № 4. С. 8–13.

¹³ Прохорова А. Методологічні особливості дослідження особистих свідчень учасників Майдану 2013–2014 рр. методом напівструктурованого інтерв'ю. *Наукові записки НАУКМА*. 2017. Т. 196. С. 32–37.

¹⁴ Білецька Т. Контент-аналіз як метод дослідження історичних джерел (на основі аналізу публікацій газети «Кліо» – друкованого органу історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2016. Т. 23. С. 354–360.

¹⁵ Шевчук Д. Герменевтика як теорія історичного пізнання: Вільгельм Дільтей, Густав Шпет. *Rocznik Europejskiego Kolegium Polskich i Ukrainijskich Uniwersytetow*. 2004. P. 221–225. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/3757/>.

¹⁶ Міненко Л. Становлення і розвиток Національного військово-історичного музею України (1995–2013 рр.): дис. ... д-ра філософії; спец.: 032 історія та археологія. Київ, 2021. С. 19.

другого, а третій – від четвертого; і в чому особливість історико-генетичного (якщо такий згалі існує) або історико-хронологічного (якщо історія за визначенням пов'язана з хронологією).

Більше того, термінологічна нечіткість у виокремленні «конкретно-наукових» методів поряд зі «спеціальними» методами породжує плутанину. У багатьох випадках ці категорії дублюються або залишаються невизначеними. Таке розмежування не дає змоги простежити взаємозв'язок між різними рівнями методологічного знання та, відповідно, обмежує аналітичний потенціал дослідження.

З огляду на це, доцільним є виокремлення трьох основних компонентів методологічної структури: методологічних принципів, методологічних підходів та методів.

1. *Методологічні принципи* визначають загальне бачення дослідником історичного процесу та формують основу для вибору конкретних підходів і методів. Вони охоплюють фундаментальні уявлення про природу історичних подій, причиново-наслідкові зв'язки та можливість їхньої об'єктивної реконструкції.

2. *Методологічні підходи* є логічним продовженням методологічних принципів та слугують стратегічними орієнтирами в процесі дослідження. Вони визначають, як саме буде розглядатися історичний матеріал: наприклад, крізь призму соціальної історії, історії повсякденності, історичної антропології чи мікроісторії. Водночас методологічні підходи вказують й окремий аспект пізнаваного предмету: антропологічний, аксіологічний, системний та ін.

3. *Методи* становлять практичний інструментарій дослідника. Їх складають логічні методи аналізу, індукції, синтезу, дедукції, абстрагування тощо.

Отже, замість формального поділу методів на філософські, загальнонаукові та спеціальні, доцільно зосередитися на структурному аналізі методології, що передбачає розмежування методологічних принципів, підходів і методів. Такий підхід сприятиме більшій концептуальній чіткості та підвищенню наукової обґрунтованості історичних досліджень.

Зазначимо, що подібний підхід використовується в інших гуманітарних науках, зокрема праві та публічному управлінні¹⁷.

По-третє, зробимо акцент на значенні методології. Так, зазвичай наукова методологія розглядається як ознака саме науки, наукового знання та пов'язується з можливістю досягнення ідентичних результатів іншими науковцями під час дослідження відповідного предмета такими ж методологічними засобами¹⁸. Звідси й опис методології наукового дослідження.

Методологія виконує кілька ключових функцій. По-перше, вона забезпечує обґрунтованість дослідження, оскільки дозволяє визначити, наскільки вибрані методи є адекватними щодо поставлених завдань. По-друге, методологія сприяє відтворюваності результатів: якщо дослідник чітко описав методологічні підходи, принципи та застосовані методи, інші науковці можуть повторити дослідження, перевіривши його валідність. Ця відтворюваність є наріжним каменем наукової об'єктивності.

Крім того, методологія забезпечує прозорість дослідницького процесу. У сучасній науці зростає увага до відкритості наукових даних і процедур, що дозволяє знизити ризики суб'єктивності та упередженості. Зазначення методології в науковій роботі дає можливість критично оцінити якість отриманих результатів, їх надійність.

Відтак, значення методології полягає не лише у формальному забезпеченні науковості дослідження, але й у підвищенні його якості, прозорості та надійності. Усвідомлення цієї ролі вимагає від дослідника ретельного підходу до вибору методологічних засобів і їх чіткого опису, що своєю чергою сприяє розвитку наукового знання в цілому.

Водночас існують особливості методології дослідження суспільних явищ і процесів¹⁹. Наприклад, у природничих науках застосування таких методів, як радіовуглецеве датування, зазвичай призводить до отримання тотожного результату незалежно від особистості дослідника чи його світоглядних переконань. Це зумовлено об'єктивною природою фізичних і хімічних процесів, які піддаються кількісному вимірюванню.

Однак у суспільних науках ситуація значно складніша. Застосування одних і тих самих методів радянськими істориками та сучасними дослідниками призводило до цілком різних результатів. Це зумовлено не лише відмінністю у джерельній базі чи доступі до ін-

¹⁷ Завгородня Ю., Кучук А. Публічне управління в умовах правовладдя: методологічні засади. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. 2023. Вип. 5 (71). С. 41–45; Кучук А. Право в умовах постмодерну: правовий дискурс: монографія. Одеса: Вид-во «Юридика», 2023. 130 с.

¹⁸ Кучук А. Вибір та опис методології дисертаційного дослідження як складова становлення науковця. *Актуальні питання підготовки дисертацій в умовах воєнного стану: Мат. міжнар. наук.-практ. конф.* / Науково-дослідний інститут публічного права. 30 вересня 2023 р. Львів–Торунь: Liha-Pres, 2023. С. 105–108.

¹⁹ Кучук А. Основи теорії правового поліцентризму: монографія. Дніпро: Ліра ЛТД, 2017. С. 59–61.

формації, але й відмінностями в методологічних підходах та інтерпретаційних парадигмах. Радянська історіографія часто базувалася на марксистсько-ленінській методології, яка передбачала телеологічний підхід до історії та акцентувала на класовій боротьбі як головному рушії історичних змін. Унаслідок цього навіть об'єктивні факти підлягали ідеологічно вмотивованій інтерпретації.

Крім того, суб'єктивність інтерпретації в суспільних науках є невід'ємною частиною дослідницького процесу. Вплив особистого досвіду, світоглядних переконань та культурного контексту дослідника може суттєво позначитися на виборі джерел, формулюванні запитань і трактуванні результатів. Саме тому методологічна рефлексія та відкритість щодо власних дослідницьких позицій є доволі важливими для забезпечення об'єктивності й академічної доброчесності.

Отже, особливості методології суспільних наук вимагають усвідомлення відносності інтерпретацій та важливості плюралізму підходів. Лише через зіставлення різних поглядів та критичне осмислення джерел можна наблизитися до більш об'єктивного розуміння суспільних явищ і процесів.

По-четверте, зазначене дозволяє стверджувати про важливість методологічних підходів як ключового елемента методології дослідження історичних явищ і процесів. Методологічні принципи та методи часто є спільними для різних історичних досліджень, проте саме методологічні підходи визначають характер їх застосування, спрямованість дослідження та інтерпретацію результатів.

Методологічні підходи охоплюють сукупність загальних дослідницьких орієнтирів, що визначають, яким чином історик сприймає та аналізує історичну реальність. Наприклад, соціологічний підхід фокусує увагу на структурних змінах у суспільстві, тоді як антропологічний підхід дозволяє досліджувати повсякденне життя та ментальні уявлення людей певної епохи. Культурно-історичний підхід спрямований на вивчення символічних значень і культурних практик, у той час як економічний підхід зосереджується на аналізі матеріальних умов та економічних чинників.

Методологічні підходи забезпечують необхідні аналітичні межі для інтерпретації історичних фактів. Вони слугують містком між загальними методологічними принципами й конкретними методами дослідження, формуючи цілісну систему пізнання історичних явищ. Розуміння та свідомий вибір відповідного методологічного підходу є важливим кроком для досягнення об'єктивних і науково обґрунтованих висновків.

Отже, дослідження методологічних підходів як елементу методології історичного дослідження є важливим для забезпечення якісного рівня наукових праць, підвищення методологічної культури дослідників та розширення аналітичного інструментарію історичної науки. Концептуально правильно виокремлювати три ключові елементи методологічної структури: методологічні принципи, підходи і методи. Такий підхід дозволяє уникнути формалізму у визначенні методології та забезпечує чіткість і послідовність у дослідницькому процесі. Методологія є важливим чинником забезпечення наукової обґрунтованості, відтворюваності результатів і прозорості дослідження. Особливості методології в суспільних науках, зокрема її залежність від світоглядних орієнтирів дослідника, потребують особливої уваги до інтерпретаційних підходів і критичного аналізу результатів.

З огляду на це, подальші дослідження методології історичної науки мають орієнтуватися на розширення міждисциплінарного діалогу та вдосконалення аналітичного інструментарію, що сприятиме поглибленню розуміння історичних процесів і підвищенню якості наукових результатів.

References

Bartkiv, I. (2023). Mizhdystyplinarni pidkhody u vyvchenni paleolitu na prykladi arkhеологічних doslidzhen Podilskoi vysochyny [Interdisciplinary approaches to the study of the Palaeolithic era based on archaeological research in the Podillia upland]. *Vcheni zapysky TNU im. V. Vernadskoho – Scientific notes of V. Vernadsky Ternopil national university*, 34 (73), 4, P. 8–13.

Biletska, T. (2016). Kontent-analiz yak metod doslidzhennia istorychnykh dzherel [Content analysis as a method of researching historical sources]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli – Education, science and culture in Podillia*, 23, P. 354–360.

Ivantsyk, M. (2025). Derzhavno-konfesiini vidnosyny v Zakarpatskii oblasti u 1970-kh rr. [State-confessional relations in the Zakarpattia oblast in the 1970s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 96–101.

Koliastruk, O. (2011). Metodolohiia istorii povsiakdennia [Methodology of everyday history]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. Karazina – Bulletin of V. Karazin Kharkiv national university*, 982, 44, P. 8–21.

Kuchuk, A. (2017). Osnovy teorii pravovoho politsentryzmu [Fundamentals of the theory of legal polycentrism]. Dnipro, Ukraine.

Kuchuk, A. (2023). Pravo v umovakh postmodernu: pravovyi dyskurs [Law in postmodern conditions: legal discourse]. Odesa, Ukraine.

Kuchuk, A. (2023). Vybir ta opys metodolohii dysertatsiinoho doslidzhennia yak skladova stanovlennia naukovtsia [Selection and description of the methodology of dissertation research as a component of becoming a scientist]. Lviv, Ukraine.

Liakh, S. (2021). Metodolohiia istorii: klasyka i praktyka [Methodology of history: classics and practice]. Zaporizhia, Ukraine.

Lukianets, V. (2015). Naukomistke maibutnie. Filosofii nanotekhnolohii [Science-intensive future. Philosophy of nanotechnology]. *Praktychna filosofii – Practical philosophy*, 3, P. 15.

Minenko, L. (2021). Stanovlennia i rozvytok Natsionalnogo viiskovo-istorychnoho muzeiu Ukrainy (1995–2013 rr.) [Formation and development of the National military history museum of Ukraine (1995–2013)]. Kyiv, Ukraine.

Nahaiko, T. (2010). Usna istoriia: mizhdystsylinarnyi dialoh humanitarnykh studii. U poshukakh vlasnoho holosu: usna istoriia yak teoriia, metod, dzherelo [Oral history: interdisciplinary dialogue in humanities. In search of one's own voice: oral history as theory, method, source]. Kharkiv, Ukraine.

Pavlenko, Yu. (2004). Istoriia v kaleidoskopi suchasnykh interpretatsii [History in the kaleidoscope of contemporary interpretations]. Kyiv, Ukraine.

Prokhorova, A. (2017). Metodolohichni osoblyvosti doslidzhennia osobystykh svidchen uchasnykyv Maidanu 2013–2014 rr. metodom napivstrukturovanoho interviiu [Methodological features of researching personal testimonies of participants in the 2013–2014 Maidan protests using semi-structured interviews]. *Naukovi zapysky NaUKMA – Scientific notes of NUKMA*, 196, P. 32–37.

Rachkov, Ye. (2016). Metody ta pidkhody vizualnoi istorii: analiz istoriohrafii [Methods and approaches to visual history: analysis of historiography]. *Kharkivskyyi istoriohrafichnyi zbirnyk – Kharkiv historiographical collection*, 14, P. 27–41.

Seidov, V., Khalilova, L. (2023). Sequence stratigraphic analysis of the Galmaz field based on well logging data. *Journal of geology, geography and geoecology*, 32 (2), P. 360–370.

Snehirov, I. (2022). Teoretyko-metodolohichni paterny neliniinoho rozuminnia sotsialnykh system ta istorychnoho protsesu [Theoretical and methodological patterns of nonlinear understanding of social systems and historical processes]. *Konsensus – Consensus*, 2, P. 91–109.

Udod, O. (2000). Psykhohistorychnyi pidkhid do istorychnykh dzherel [Psycho-historical approach to historical sources]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu – Bulletin of Dnipropetrovsk university*, 8, P. 45–48.

Zavorodnia, Yu., Kuchuk, A. (2023). Publichne upravlinnia v umovakh pravovladdia: metodolohichni zasady [Public administration in conditions of the rule of law: methodological foundations]. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi akademii upravlinnia personalom. Politychni nauky ta publichne upravlinnia – Scientific works of the Interregional academy of personnel management. Political sciences and public administration*, 5 (71), P. 41–45.

Пекарчук Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права Пенітенціарної академії України (вул. Гонча, 34, м. Чернігів, 14000, Україна).

Pekarchuk Volodymyr – doctor of historical sciences, professor, professor of theory and history of state and law department at the Penitentiary academy of Ukraine (34 Honcha str., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: vladimirprkrk@i.ua

Дата подання: 26 березня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 20 грудня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пекарчук, В. Методологічні підходи як елемент методології історичного дослідження. *Сіверянський літопис*. 2026. № 1. С. 100–105. DOI: 10.58407/litopis.260111.

Цитування за стандартом APA

Pekarchuk, V. (2026). Metodolohichni pidkhody yak element metodolohii istorychnoho doslidzhennia [Methodological approaches as an element of historical research methodology]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 100–105. DOI: 10.58407/litopis.260111.

Анатолій Щербань

ІСТОРИЯ ЗБІРКИ СВОЛОКІВ КИЇВСЬКОГО МІСЬКОГО МУЗЕЮ

HISTORY OF THE KYIV CITY MUSEUM'S CEILING BEAMS COLLECTION

DOI: 10.58407/litopis.260112

© А. Щербань, 2026. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9530-6453>

Мета статті: вивчення історії збірки сволоків Київського художньо-промислового та наукового музею. **Методологія** дослідження базується на принципах об'єктивності й історизму, включає **методи** аналізу і синтезу, компаративного аналізу. **Наукова новизна:** виявлено та проведено атрибуцію 8 предметів, зібраних на початку ХХ ст. для музею. Усі сволоки, згадки про котрі знайдено в контексті досліджуваної колекції, збереглися донині та вивчені фізично. Збережені Інвентарні книги закладу допомогли прослідкувати перипетії їх музеєфікації. **Висновки:** з'ясовано, що перший сволок потрапив до музейної збірки 1904 р. Останній – 1916 р. До колекції надходили сволоки із центральної смуги України та Чернігівщини, куплені, зокрема, в осіб, які шукали предмети старовини для продажу. Найдавніший був створений за часів гетьманування І. Мазепи на початку ХVІІІ ст. Найпізніший – 1889 р. Охарактеризовано параметри сволоків та подано короткі відомості про початкових власників трьох із них. Це були писар Київського полку Созонт Грабовський, пресвітер Покровської церкви в м. Переяславі Василь Ржепицький та Переяславський полковий хорунжий Іван Андрієвський. Фотографії 1910–1920-х рр. свідчать про те, що два із досліджуваних предметів (пресвітера Свято-Михайлівської церкви в Дашеві Василя Плотницького та козацького старшини Мусія Зарудного) займали акцентне положення в експозиції Київського музею – були підвішені в центрі стін. Про такий спосіб початкового експонування фрагмента сволока з Майданівки свідчать збережені на ньому до сьогодні залізни кільця. Коротко охарактеризовано параметри тих сволоків, котрі досі не були введени до наукового обігу. Звернено увагу на ціни, за які вироби були придбані, та особливості декору окремих предметів.

Ключові слова: історія, різьблені дерев'яні сволоки, Київський художньо-промисловий та науковий музей, М. Біляшівський.

The purpose of the publication: to study the history of the collection of svoloks (ceiling beams) of the Kyiv art-industry and science museum. **The research methodology** is based on principles of objectivity and historicism, incorporating **methods of analysis and synthesis**, as well as comparative analysis. **Scientific novelty:** eight items collected for the museum in the early 20th c. were identified and attributed. All svoloks mentioned in the context of the studied collection have been preserved to this day and physically examined. The surviving inventory books of the institution helped trace the intricacies and challenges of their musealization. **Conclusions:** it was established that the first svolok was added to the collection in 1904, and the last – in 1916. The collection primarily received ceiling beams from central Ukraine and the Chernihivschyna, purchased from individuals searching for antiquities for sale. The oldest beam was created during the Hetmanate of I. Mazepa in the early 18th c. The latest dates back to 1889. The article characterizes parameters of the beams and provides brief information about the original owners of three of them: Sozont Hrabovskiy, a scribe of the Kyiv Regiment; Vasyl Rzhepytskyi, a presbyter of the Pokrova church in Pereiaslav; and Ivan Andriievskiy, a Pereiaslav regimental cornet. Photographs from the 1910s–1920s indicate that two of the items (belonging to Vasyl Plotnytskyi, presbyter of St. Michael's church in Dashev, and Musii Zarudnyi, a Cossack officer) occupied a prominent position in the Kyiv Museum's exposition, being suspended in the center of the walls. Iron rings still preserved on the fragment of the beam from Maidanivka testify to this original method of display. The article briefly describes parameters of those carving ceiling beams that had not yet been introduced into scientific discourse. Attention is also paid to the purchase prices of the items and the decorative features of individual pieces.

Key words: history, carving ceiling beams (svolok), Kyiv art-industry and science museum, M. Biliashivskiy.

Вступ. Українські різьблені сволоки – важливі історичні джерела та музейні предмети, атрактивні експонати. Однією з найбільших і найдавніших їх збірок є сформована на початку ХХ ст. в Києві. Окремі предмети з неї фігурували в наукових публікаціях, але комплексно колекція досі не була проаналізована. Тема дослідження актуальна, оскільки роз-

криває маловідому сторінку української музейної справи, вводить до наукового обігу кілька музейних предметів.

Інформація про українські «різані» сволоки спочатку (з 1843 р.¹ до кінця XIX ст.²) публікувалася як короткі згадки в наукових виданнях і художніх творах. 1903 р. стартував новий період їх вивчення, що характеризується появою спеціалізованих досліджень, в окремих з яких містяться фотографії та наукові креслення, спроби інтерпретувати зображення. Першим таку інформацію оприлюднив К. Мокловський³. Через рік, під час підготовки до відкриття й освячення Київського художньо-промислового та наукового музею, М. Біляшівський оперативно опублікував повідомлення про нововіднайдений сволок з будинку священика в м-ку Дашів Подільської губернії⁴. Проілюстрував допис схематичним його зображенням на всю довжину з поперечним перерізом і детальною промальовкою елементів декору центральної частини. Цим предметом започатковано формування «київської» збірки різьблених сволоків, якій присвячено це дослідження. Окремі з них фігурували в наукових і популярних публікаціях як елементи ілюстративного характеру без вказівки на історію походження. Тільки зазначалися дані про належність до київського музейного зібрання⁵. У трьох статтях охарактеризовано музейницькі перипетії щодо кількох предметів⁶. Але в цілому колекція сволоків Київського міського музею досі не аналізувалася. Цьому питанню присвячене це дослідження, джерельною базою якого слугують Інвентарні книги Київського художньо-промислового та наукового музею і його наступників, окремі публікації та самі сволоки, котрі нині перебувають у підрозділах Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (далі – МНАПСН) та Національному музеї декоративного мистецтва України (далі – НМДМУ)⁷.

Виклад основного матеріалу. В Інвентарних книгах знайдено інформацію про 7 сволоків. П'ять із них датуються XVIII ст., два – XIX ст. Відомості щодо двох предметів містяться в книзі Історичного відділу. Перший – згаданий вище сволок з м-ка Дашів (и. о. 100) з вирізаною датою (1758 р.), що початково належав хаті пресвітера Свято-Михайлівської церкви Василя Плотницького. Оскільки цьому предметові присвячено спеціальні публікації⁸, детально його не аналізуватимемо. Лише додамо до оприлюднених раніше відомостей, що його М. Біляшівський купив за 25 рублів.

Другий запис (и. о. 120) стосується виробу з с. Майданівка Київської губернії (нині – Звенигородський район Черкаської області). Запис свідчить, що 1904 р. до музею із цього села надійшла «середина сволока кінця XVIII ст. основного, вирізан крест с копьем и губкой, нижняя часть покрыта глубоким орнаментом». Фрагмент сволока був невеликим (довжина 97,2 см). Не дивно, що його М. Біляшівський придбав лише за 1 рубль 50 копійок. Про цей сволок згадано кількома словами в навчальному посібнику О. Тищенко для студентів вищих мистецтв та культури⁹.

Нині ця річ зберігається в НМДМУ (інв. № д-4610). Тому є можливість її повного опису. Музеєфіковано найбільш декоровану частину сволока (іл. 1: 1–4). Такі дії музейників іноді практикувалися в Україні (наприклад: іл. 1: 5) та були обумовлені значними розмірами сволоків і пов'язаними з цим обставинами (зокрема, труднощами під час їх транспортування та експонування, нестачею експозиційного простору). Майстри використали брус, який є одним із найтонших серед зафіксованих щодо збережених на сьогодні сволоків XVII–XVIII ст. Висота виробу в центральній частині 20,5 см, а товщина – 9–10 см. Балку триступінчасто профільовано (іл. 1: 4), за винятком центру, на якому традиційно для різьблених сволоків ранньомодерної доби зображено Голгофський хрест (іл. 1: 1). Цей

¹ Кулиш П. Михайло Чарнышенко или Малороссия восемьдесят лет назад; В 3 ч. Киев: Университетская тип-я, 1843. Ч. 1. С. 93.

² Эварницкий Д. Запорожье в остатках старины и преданиях народа: В 2-х т. Санкт-Петербург: Издание Л. Пантелеева, 1888. Ч. II. С. 44, вклейка рис. 10.

³ Mokłowski K. Sztuka Ludowa w Polsce: Cz. 1, Dzieje mieszkań ludowych; Cz. 2, Zabytki sztuki ludowej. Lwów; Kraków: Nakł. Księgarni H. Altenberga; druk W.L. Anczyca i Spółki, 1903. S. 276–277. W. 347–349.

⁴ Н.Б. Старинный сволок. *Археологическая летопись Южной России*. 1904. № 3. С. 95–96.

⁵ Наприклад: Щербаківський В. Українське мистецтво. Ч. 1. Дерев'яне будівництво і різьба на дереві. Київ, 1913. С. 60, іл. 122; Юрченко П. Дерев'яне зодчество України. Київ: Вид-во Академії архітектури УРСР, 1949. Рис. 69, 70, с. 129.

⁶ Щербань А. Сволоки 1758 р. і церковна історія с. Дашів: переосмислення. *Народна творчість та етнологія*. 2024. № 4 (404). С. 110–118; Щербань А., Жам О. Різьблений сволок зі зборів Миколи Біляшівського 1907 р. *Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України (до 110-річчя від дня народження П. Тронька)*. Переяслав, 2025. С. 72–83; Щербань А., Жам О., Дунай І. Різьблені сволоки Переяславського полку в експозиції Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *Переяслав-віка: Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»*. 2025. Вип. 28 (30). С. 83–94.

⁷ Дякую провідному науковому співробітнику музею Наталії Денисенко за допомогу в роботі над цією статтею, без якої дослідження не відбулося б.

⁸ Н.Б. Старинный сволок. С. 95–96; Щербань А. Сволоки 1758 р. і церковна історія села Дашів... С. 110–118.

⁹ Тищенко О. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII ст.): навчальний посібник для студентів вузів мистецтв та культури. Київ: Либідь, 1992. С. 127.

знак, загалом, належить до поширеного типу тогочасних хрестів на сволоках, але містить унікальні для них деталі – трикутні закінчення лопатей і дугу, подібну до «місяця рогами донизу» між нижнім ramenом (підніжком) та Голгофою, котра може бути округлою вершиною Голгофського пагорба, вирізаною від прямокутної основи. На нижній поверхні центральної частини предмета вирізано унікальний для цих місць на збережених українських сволоках орнамент – чотири паралельні повздовжні смуги зубців, згруповані по дві (іл. 1: 3). Простір між парами сприймається, як смуга ромбоподібних елементів чи ламана хвиляста лінія. Справа його перпендикулярно перетинають дві прямі риски, одна з яких декорована зубцями, між якими забито залізний цвях. Обабіч центру нижньої площини вирізано напіввал із різьбленням, яке імітує фактуру крученої мотузки. Середня сходинка бічних площин сволока прикрашена смугою вертикальних «рисок». Цікавий момент – на звороті зліва (іл. 1: 2) біля центральної частини у ній міститься особливий елемент у вигляді ступінчатої трапеції вершиною вверху, що, на нашу думку, свідчить про нереалізований намір різьбляра створити складнішу за технікою виготовлення орнаментальну смугу. Майстер, який наносив на цей сволок різьблення, був недостатньо вправним. Відповідно, декор справляє враження грубого, недосконалого.

Системі декору загалом віднайдено аналогії на багатьох інших збережених до сьогодні різьблених сволоках XVIII ст. Оскільки написів на предметі немає і, відповідно, більш точна атрибуція неможлива, погодимося із записаним у Інвентарній книзі датуванням. Хоча не виключаємо, що зображення хреста нанесене пізніше за створення самого сволока. На початку XX ст. на верхню площину предмета музейники прилаштували два кільця для підвішування експоната на стіну.

В іншій Інвентарній книзі, Етнографічного відділу, знайдено інформацію про 5 сволоків. За один із них, привезений із Борзенського повіту Чернігівської губернії та записаний до цієї Інвентарної книги 22 червня 1916 р. (з. о. 23802), музей заплатив 200 рублів. Зазначено, що кошти перерахували Фарбовському. Це найвища ціна, яку віддав за сволок М. Біляшівський, та одна з найбільших серед тих, які платили інші колекціонери. Наприклад, Д. Яворницький придбав сволок і одвірки за 300 рублів¹⁰. Безперечно, саме про цю дорогу покупку М. Біляшівський писав у листі до Д. Щербаківського від 1 липня 1916 р.: «Кое-что доставляет следователь Фарбовский из Борзенск[ого] у[езда], но цены ломит невозможные»¹¹. Але цей сволок коштував дорого не лише через жадібність продавця, а й тому, що мав багатий декор.

З кінця 1960-х рр. ця балка підтримує стелю в «Хаті майстра-чинбаря» МНАПСН. Їй присвячена спеціальна публікація¹², в якій історія надходження предмета до переяславського заповідника реконструйована на основі спогадів засновника і багаторічного очільника Переяславського заповідника М. Сікорського. Як виявилось після знаходження запису про купівлю предмета до Київського музею, відомості в них – хибні. Зокрема, про те, що сволок знайшли переяславські музейники в Києві і він датується 1702 р. Року на предметі нині не видно. Не було його зафіксовано й на початку XX ст., про що свідчить записана в Інвентарній книзі розшифровка напису. Наведемо її, бо у вищезгаданій статті подано не повний текст: «ПОМОЩІЮ ВСЕДЕЙСТВУЮЩАГО ВО ТРОЙЦИ : ЄДИНАГО БГА А ТЩЕНІЄМ ПНА ЄОЗОНТА ГРАБѠВСКАГО ПИЗАРА ПОЛЪКУ КІЄВСКАГО КОТОРОМУ МОЛИТВАМИ ПРЕЧИСТОЙ БЖІЄЙ МАТЕРІ А БЛАГОВОЛЕНІЄМЪ І БЛАГОСЛОВЕНІЄМЪ АРХІЄРЕА [ВЫШНИХЪ СИЛЬ] СОЗДАСА ДОМ СЕЙ ЗА ВИСОКОРОДНАГО АСНЕВЕЛМЖНАГО ЕГО МЛОТИИ ПНА ІШАНА МАЗЕПЫ ГЕТЪМАНА ВОЙСКА ЕГО ЦАРСКАГО ПРЕСВЕТЛАГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО ТОМУ ЖЪ ВОЗВЫШЪРЄЧЕНОМУ ПНУ ГРАБОВСКОМУ І ЖОНЕ ЕВО АННЕ СОЛОМОНОВНЕ В ПРЕМІРНОЕ І БГУ УГОДНОЕ СОЖИТЕЛЬСТВО ДА БУДУТ ИМЪ МНОГОЩАСЛИВЫЕ ЛЪТА». Зважаючи на подані в записі дані, є підстави датувати цей виріб часом з початку XVIII ст. до кінця 1708 р. і висловити гіпотезу, що його встановили в будинку, спорудженому незадовго після одруження згаданої в тексті пари. Також важливі записані в Інвентарній книзі дані про те, що сволок сосновий, обрізаний на кінцях, мав довжину 592 см, ширину 30 см і товщину 40 см. Отже, це – один із найдовших і найтовщих серед нині відомих українських сволоків.

Другий сволок, привезений до музею 1914 р., в Інвентарну книгу Етнографічного відділу записаний рукою Миколи Біляшівського під номером з. о. 22692. Він сосновий, роз-

¹⁰ Щербань А. Різьблені сволоки з Гетьманщини в колекції Катеринославського музею. *INSULA*. 2024. № 7. С. 363.

¹¹ Станіцина Г. Забуті сторінки з історії першого міського музею в Києві (за архівними документами НА ІА НАНУ). *Музейні читання. Мат. наук. конф. «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки»*. Київ, Музей історичних кошиновості України, 9–11 листопада 2009 р. Київ, 2010. С. 27.

¹² Жам О., Грудевич Т. Сволоки у хаті чинбаря Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: історичний, мистецтвознавчий, історіографічний огляд. *Сіверянський літопис*. 2021. Вип. 6. С. 25–35.

різаний уздовж, бо був перевикористаний як брус під час побудови церковного будинку Покровської церкви Переяслава. Збереглася лицева сторона з хрестом і написом (поданий за Інвентарною книгою): «ИЗВОЛЕНІЕМЪ БГА ОЦА И ПОСПЕШЕСТВОМ СНА И НАИТИПІЕМЪ СВЯТОГО ДХА СОЗДАСА ДВМЪ СЕЙ РАБОМЪ БЖІМ СВЯЩЕННО ІЕРЄЕМ ВАСИЛІЕМЪ РЖЕПИЦКИМЪ ПРЕЗВИТЕРОМ СТО ПОКРОВСКИМЪ П...», «Со... А҄СИ ...м...». Тобто, ця балка, котра нині експонується в Музеї декоративно-ужиткового мистецтва Київщини, була виготовлена 1716 р. для будинку пресвітера Переяславської Покровської церкви. Спочатку він був настоятелем у старому Покровському храмі, спорудженому в XVII ст., а потім – у новому, зведеному коштом переяславського полковника Івана Мировича та його дружини Пелагеї у 1704–1709 рр.¹³

Сволок 1752 р., запис про який зроблено також 1914 р. (з. о. 21332), куплений за 25 руб. С. Грессом у Полтавській губернії. Декорований шестикінцевим і семикінцевим хрестами, розетками, хвилястим заглибленим орнаментом. Опис цього сволока дозволяє стверджувати, що йдеться про виріб, який нині експонується в Музеї декоративно-ужиткового мистецтва Київщини МНАПСН. Як свідчить вирізьблений на ньому напис, зроблений 1752 р., – для дому «ИОАННА АНДРЪЄВСКОГО». За писемними джерелами, ця особа у 1752–1764 рр. обіймала посаду Переяславського полкового хорунжого¹⁴.

Четвертий зі сволоків, відомості про який виявлено в Інвентарній книзі Етнографічного відділу (з. о. 21331), мав довжину 555 см, висоту 21 см і ширину 21,5 см. Був придбаний Заборовським 1914 р. в Подільській губернії. Нині він підтримує стелю в «Церковній сторожці», перевезений до МНАПСН із с. Рудяків (іл. 2: 2). Як свідчить запис, на нижній стороні цього сволока високим рельєфом вирізана Голгофа з ініціалами ІНЦІ ІС ХС. Нижче – череп з 2 кістками в колі, а над ним напис – А҄ІОІ ММСІ. Тобто цей сволок був виготовлений 1871 р.

Найбільш пізній за часом створення сволоків (довжина 631 см, висота 26 см і товщина 10 см) Київський музей придбав 1912 р. за 8 руб. у С. Гресса (з. о. 15903). Він походив із с. Вишеньки Остерського повіту Чернігівської губернії, мав вирізану дату (12 березня 1889 р.), хрест та 4 розетки, був вкритий червоною фарбою. Зараз він підтримує стелю в «Хаті заможного селянина-промисловця з с. Єрківці Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.», перевезений до МНАПСН 1966 р. (іл. 2: 3).

Щодо одного зі сволоків (нині він підтримує стелю «шинку» МНАПСН), про придбання якого М. Біляшівський для музею 1907 р. в с. Ярецькій Полтавської губернії відомо зі спогадів К.В. Мощенко¹⁵, в Інвентарних книгах Київського художньо-промислового та наукового музею інформації не знайдено. Але він, безперечно, там був і експонувався, про що свідчать фотографії 1910–1920-х рр. (іл. 3). У спеціальному дослідженні¹⁶ охарактеризовано його параметри й доведено, що цей сволок початково належав козацькому старшині Мусію Зарудному, належить до групи найбільш декорованих сволоків Європи. Нещодавно визначено рік, вирізаний літерами в кінці напису на лицевій стороні – 1722, який на час написання присвяченої цьому предмету статті прочитати не вдалося.

Зібрані матеріали свідчать, що М. Біляшівський почав формувати колекцію сволоків 1904 р. і завершив 1916 р. Картографування місць їх походження показало, що в Київському музеї осідали сволоки з центральної смуги України та Чернігівської губернії. Половину сволоків збірки було куплено в осіб, які шукали предмети старовини для продажу. Коли М. Біляшівський з якихось причин не купляв у таких людей сволок, вони зверталися до інших збирачів старожитностей. Зокрема, І. Зарецький зміг продати такий предмет з Полтавщини Д. Яворницькому¹⁷. Принаймні три сволоки були підвішені на стінах. Два з них, як помітно з фотографій 1910–1920-х рр., виконували акцентну функцію в експозиції. Сволок священника з Дашева містився в оточенні ікон і деталей оздоблення церков (іл. 2: 1). Над ним – галерея портретів українських гетьманів. Сволок з Ярецьок представника козацької старшини Мусія Зарудного розташовувався серед дерев'яних різьблених предметів сакрального та побутового призначення (іл. 3). Відповідно, можна реконструювати задум експозиціонерів. У першому випадку сволок використовувався як одне із найатрактивніших джерел історії України XVII–XVIII ст. В іншому – як яскравий зразок дереворізьблення українців у контексті вжиткового мистецтва. Опубліковане 1927 р. фото¹⁸ свідчить, що принаймні до того часу експозиція зі сволоком із Ярецьок лишалася незмінною. Але пізніше сволоки прибрали у фонди, бо змінилися наративи, які мали транслювати українські музеї відповідно до державної політики. 1934 р. зібрані під орудою М. Біля-

¹³ Щербань А., Жам О., Дунайна І. Різьблені сволоки Переяславського полку... С. 84.

¹⁴ Там само. С. 85.

¹⁵ Мощенко К. Академік Микола Біляшівський як музейний робітник. *Український музей*. 1927. 36. 1. С. 6–7.

¹⁶ Щербань А., Жам О. Різьблений сволок зі зборів Миколи Біляшівського 1907 р. С. 72–83.

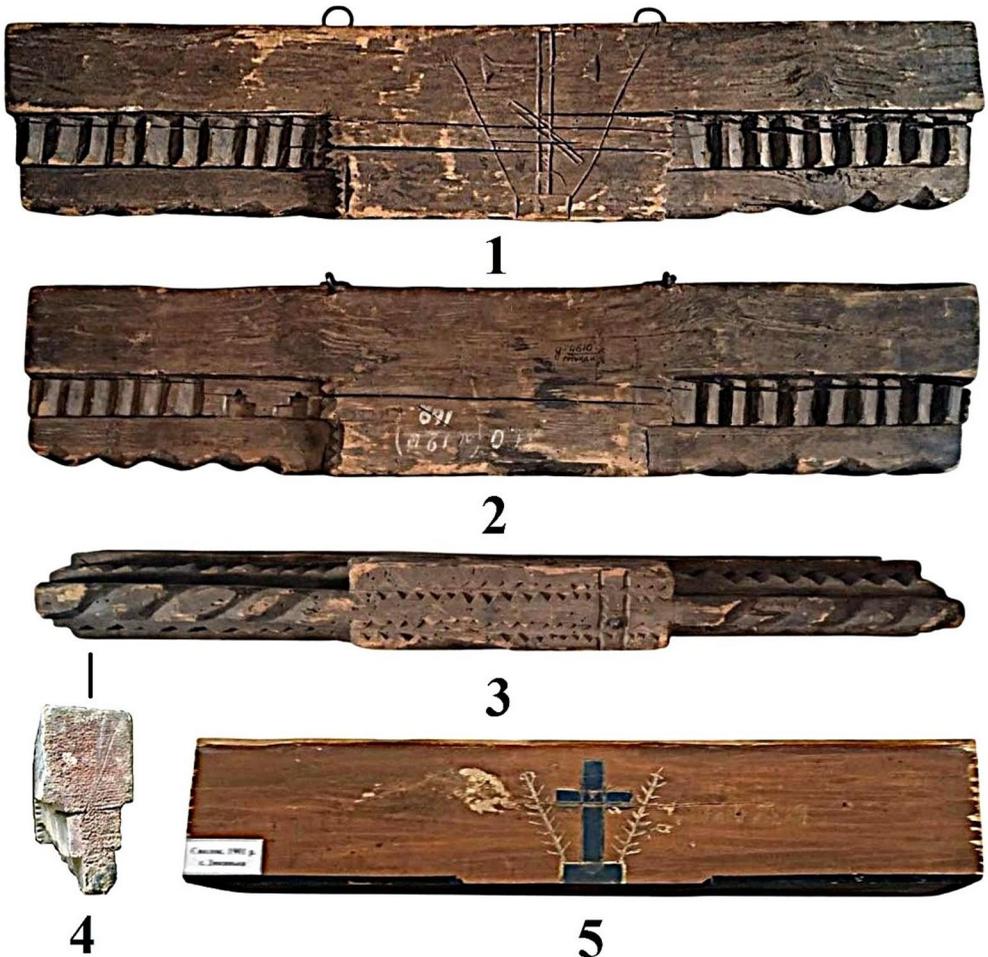
¹⁷ Щербань А. Різьблені сволоки з Гетьманщини... С. 361–362.

¹⁸ Павленко М. Народне різьбярство. *Всесвіт*. 1927. № 18. С. 8–9.

шівського колекції були розосереджені. Наприкінці 1940-х рр. про сволюки згадав П. Юрченко, опублікувавши креслення двох найбільш декорованих предметів і зазначивши, що вони зберігаються в Київському музеї¹⁹. Під час періоду, коли до музею в м. Переяслав почали масово звозити будинки для експозиції просто неба, сволюки (за винятком фрагмента балки з Майданівки) опинилися там. Упродовж 1966–1970 рр. частину з них установили в хатах: «заможного селянина-промисловця», «бідняка», «гончаря», «чинбаря», «церковній сторожці» та «шинку», оскільки «рідні» балки цих споруд мали незадовільний стан. Ті, що з якихось причин не підійшли, виставили у створеному 1976 р. Музеї декоративно-ужиткового мистецтва Київщини²⁰.

Висновки. Унаслідок пошукових робіт, здійснених у співпраці співробітників Харківської державної академії культури, Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (м. Переяслав) і Національного музею декоративного мистецтва (м. Київ), було виявлено і проведено атрибуцію 8 предметів, зібраних на початку ХХ ст. для Київського художньо-промислового та наукового музею. Усі сволюки, згадки про котрі знайдено в контексті збірки Київського міського музею, збереглися донині, досліджені фізично. А збережені Інвентарні книги Київського художньо-промислового та наукового музею допомогли прослідкувати перипетії їх музеєфікації.

Додаток:

Ил. 1.

Фрагменти сволюків:

1–4 – Привезений із с. Майданівка, Звенигородського району Київської обл. Кін. XVIII ст. Фонди НМДМУ. Фото Наталії Денисенко, 2025.

5 – с. Диканька Полтавської обл. 1901. Експозиція Диканського історико-краєзнавчого музею ім. Д.М. Гармаша. Фото А. Щербаня, 2025.

¹⁹ Юрченко П. Дерев'яне зодчество України... Рис. 69, 70, с. 129.

²⁰ Щербань А., Жам О., Дунайна І. Різьблені сволюки Переяславського полку...

1

2

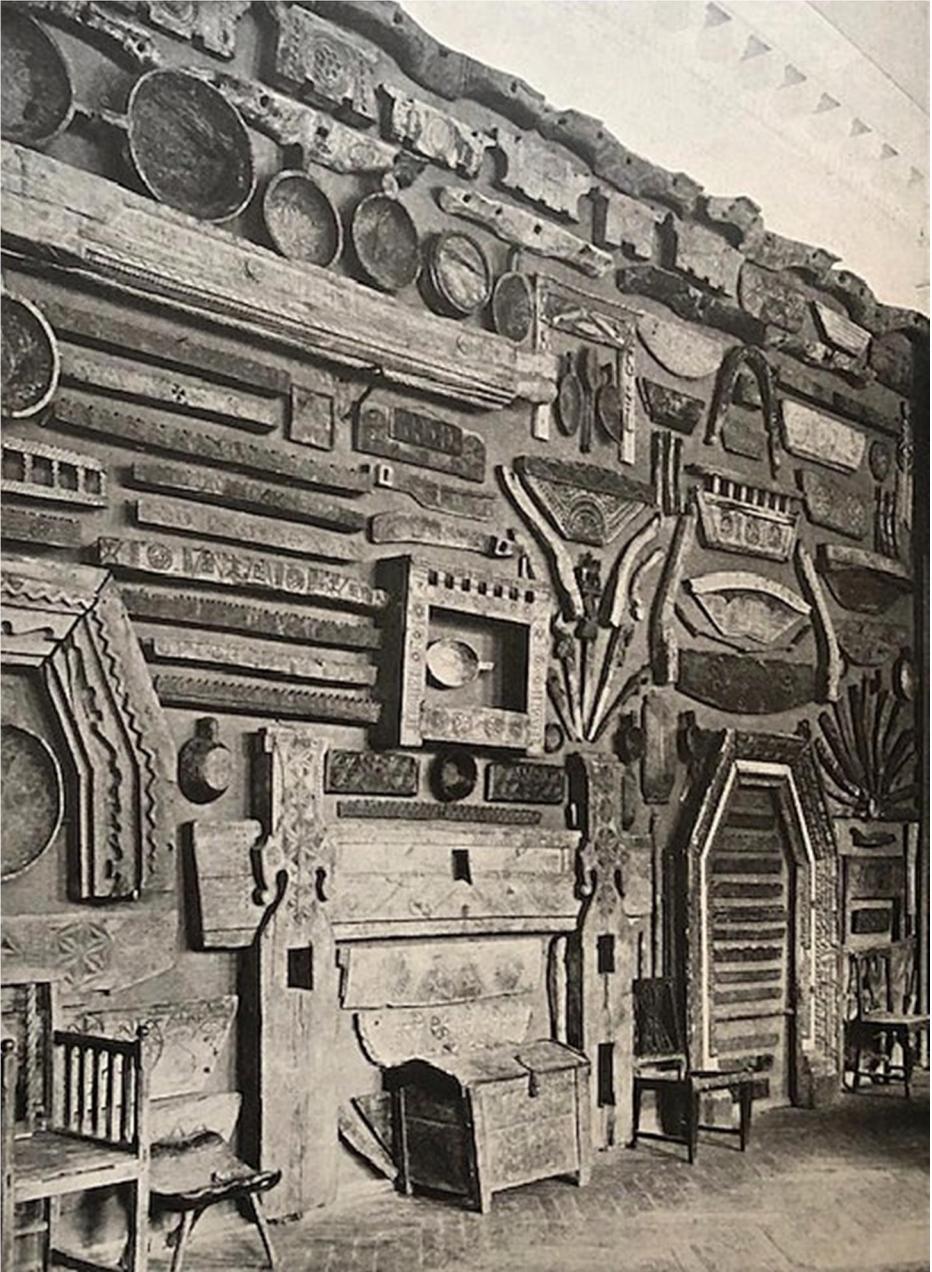
3

Ил. 2:

1 – Сволок з хати Василя Плотницького 1758 р. в експозиції історичного відділу Київського художньо-промислового та наукового музею. Фото 1911 р. Документально-архівний фонд наукової бібліотеки НМДМУ;

2 – Сволок з Подільської губернії. 1871. «Церковна сторожка» з с. Рудяків. МНАПСН. Фото О. Жам, 2025;

3 – Сволок із с. Вишеньки Остерського повіту Чернігівської губ. МНАПСН. Хата заможного селянина-промисловця з с. Єрківці Переяслав-Хмельницького району Київської обл. Фото А. Щербаня, 2024.

Іл. 3.

Сволок Мусія Зарудного 1722 р. серед дерев'яних предметів в експозиції Київського художньо-промислового та наукового музею. Фото, опубліковане 1912 р.²¹

References

- Evarynyskyi, D. (1888). Zaporozhe v ostatkakh staryny u predaniakh naroda [Zaporizhia in the remnants of antiquity and folk legends]. Saint Petersburg, Russia.
- Kulysh, P. (1843). Mykhailo Charnyshenko yly Malorossyia vosemdesiat let nazad [Mykhailo Charnyshenko, or Little Russia eighty years ago]. Kyiv, Ukraine.
- Moshchenko, K. (1927). Akademik Mykola Biliashivskiy yak muzeinyi robotnyk [Academician Mykola Bilyashivsky as a museum worker]. *Ukrainskyi muzei – Ukrainian museum*, 1, P. 6–7.
- Pavlenko, M. (1927). Narodne rizbiarstvo [Folk woodcarving]. *Vsesvit – Universe*, 18, P. 8–9.
- Shcherbakivskiy, V. (1913). Ukrainske mystetstvo. Ch. 1. Derevliane budivnytstvo i rizba na derevi [Ukrainian art. Part 1. Wooden construction and wood carving]. Kyiv, Ukraine.

²¹ Щербаківський В. Українське мистецтво... С. 60, іл. 122.

Shcherban, A. (2024). Rizbleni svoloky z Hetmanshchyny v kolekcii Katerynoslavskoho muzeiu [Carved beams from the Hetmanate in the collection of the Katerynoslav museum]. *INSULA*, 7, P. 359–372.

Shcherban, A. (2024). Svolok 1758 r. i tserkovna istoriia s. Dashiv: pereosmyslennia [Svolok 1758 and the church history of Dashiv village: rethinking]. *Narodna tvorchist ta etnolohiia – Folk art and ethnology*, 4 (404), P. 110–118.

Shcherban, A., Zham, O. (2025). Rizblenyi svolok zi zboriv Mykoly Biliashivskoho 1907 r. [Carved beam from the collection of Mykola Bilyashivsky, 1907]. Pereyaslav, Ukraine.

Shcherban, A., Zham, O., Dunaina, I. (2025). Rizbleni svoloky Pereiaslavskoho polku v ekspozitsii Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddniprianshchyny [Carved beams from the Pereyaslav regiment in the exhibition of the Museum of folk architecture and life of the Middle Dnieper region]. *Pereiaslavika – Pereyaslavika*, 28 (30), P. 83–94.

Stanitsyna, H. (2010). Zabuti storinky z istorii pershoho miskoho muzeiu v Kyievi (za arkhivnymy dokumentamy NA IA NANU) [Forgotten pages from the history of the first city museum in Kyiv (based on archival documents from the National Academy of Sciences of Ukraine)]. Kyiv, Ukraine.

Tyshchenko, O. (1992). Istoriiia dekoratyvno-prykladnoho mystetstva Ukrainy (XIII–XVIII st.): navchalnyi posibnyk dlia studentiv vuziv mystetstv ta kultury [History of decorative-applied arts of Ukraine (13th–18th c.): a textbook for students of arts and culture universities]. Kyiv, Ukraine.

Yurchenko, P. (1949). Derev'iane zodchestvo Ukrainy [Wooden architecture of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Zham, O., Hrudevych, T. (2021). Svolok u khati chynbaria Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddniprianshchyny: istorychnyi, mystetstvoznavchyi, istoriohrafichnyi ohliad [The log cabin of the museum of folk architecture and life in the Middle Dnieper region: historical, art historical, and historiographical overview]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 25–35.

Щербань Анатолій Леонідович – доктор культурології, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри культурології та музеєзнавства Харківської державної академії культури (Бурсацький узвіз, 4, м. Харків, 61057, Україна).

Shcherban Anatolii – doctor of culturology, a Ph.D. in History, a professor, a head of the department of culturology and museology at the Kharkiv state academy of culture (4 Bursatskyi Descent, Kharkiv, 61057, Ukraine).

E-mail: kozaks_1978@ukr.net

Дата подання: 10 жовтня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 28 січня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Щербань, А. Історія збірки сволоків Київського міського музею. *Сіверянський літопис*. 2026. № 1. С. 106–113. DOI: 10.58407/litopis.260112.

Цитування за стандартом APA

Shcherban, A. (2026). Istoriiia zbirky svolokiv Kyivskoho miskoho muzeiu [History of the Kyiv City Museum's ceiling beams collection]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 106–113. DOI: 10.58407/litopis.260112.

Анжеліка Голуб

**ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ПРІОРИТЕТІВ
У РОБОТІ СПІВРОБІТНИКІВ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЗАПОВІДНИКІВ
СІВЕРЩИНИ: ТЕМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ**

**FORMATION OF SCIENTIFIC PRIORITIES IN THE WORK
OF EMPLOYEES OF HISTORICAL-CULTURAL RESERVES OF THE SIVERSHCHYNA:
THEMATIC ANALYSIS OF RESEARCHES**

DOI: 10.58407/litopis.260113

© А. Голуб, 2026. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5366-8561>

Мета статті: здійснити аналіз наукових напрацювань співробітників історико-культурних заповідників Сіверщини та простежити процес формування пріоритетів у тематиці їх дослідницької діяльності в контексті розвитку регіонального історичного краєзнавства. Використані як загальнонаукові **методи** – аналіз, синтез, узагальнення, опис і систематизація, так і спеціальні історичні, зокрема історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-системний, що дало змогу комплексно розглянути тематичну структуру досліджень, їхню динаміку та взаємозв'язок із соціокультурними процесами регіону. **Наукова новизна** полягає у виокремленні та характеристиці основних тематичних напрямів наукових студій співробітників історико-культурних заповідників Сіверщини (Державного історико-культурного заповідника в м. Путивль, Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім», Національного заповідника «Глухів»), з'ясуванні чинників, які впливали на формування їх дослідницьких пріоритетів, а також у введенні до наукового обігу узагальнених даних про еволюцію проблематики досліджень у межах заповідників. Особливу увагу приділено ролі інституційних завдань, пам'яткоохоронної діяльності, локальної історії та персоналістичних студій в становленні наукових концепцій та дослідницьких програм. **Висновки.** Наукові напрацювання співробітників історико-культурних заповідників Сіверщини засвідчують поступове формування цілісної системи наукових пріоритетів, орієнтованої на комплексне вивчення історичної спадщини регіону, збереження пам'яті та інтеграцію локальних досліджень у загальноукраїнський історіографічний простір.

Ключові слова: історичне краєзнавство, Сіверщина, історико-культурні заповідники, наукові пріоритети співробітників, історіографічний аналіз, просопозграфічний портрет.

The purpose of the article: to analyze the scientific achievements of employees of historical-cultural reserves of the Sivershchyna and to trace the process of forming priorities in topics of their research activities in the context of the development of regional historical studies. Both general scientific **methods** were used – analysis, synthesis, generalization, description and systematization, and special historical methods, in particular historical and comparative, historical and typological and historical and systemic, which made it possible to comprehensively consider the thematic structure of research, their dynamics and relationship with the socio-cultural processes of the region. **The scientific novelty** lies in the identification and characterization of the main thematic areas of scientific studies of employees of historical-cultural reserves of the Sivershchyna (State historical-cultural reserve in Putyvl, Novhorod-Siversk historical-cultural museum-reserve “The Tale of Igor’s Campaign”, National reserve “Hlukhiv”), the clarification of factors that influenced the formation of their research priorities, as well as the introduction into scientific circulation of generalized data on the evolution of research issues within the reserves. Particular attention is paid to the role of institutional tasks, monument protection activities, local history and personalistic studies in the formation of scientific concepts and research programs. **Conclusions.** The scientific achievements of employees of the historical-cultural reserves of the Sivershchyna testify to the gradual formation of a holistic system of scientific priorities, focused on the comprehensive study of the historical heritage of the region, the preservation of memory and the integration of local research into the all-Ukrainian historiographic space.

Key words: historical local history, Sivershchyna, historical-cultural reserves, scientific priorities of employees, historiographic analysis, prosopographic portrait.

У сучасних умовах актуалізації питань збереження історичної пам'яті та осмислення регіональної спадщини особливої ваги набуває науково-дослідницька діяльність історико-культурних заповідників як ключових інституцій локальної історії. Співробітники заповідників Сіверщини виступають не лише хранителями пам'яток матеріальної та нематеріальної культури, а й активними суб'єктами наукового процесу, формуючи тематичні напрями досліджень відповідно до завдань пам'яткоохоронної діяльності, суспільних запитів і розвитку історичної науки. Публікації у фахових виданнях, наукових збірниках і матеріалах конференцій відображають еволюцію наукових інтересів дослідників, дозволяють простежити зміну пріоритетів, домінуючих тем і методологічних підходів упродовж певного історичного періоду. Водночас системний аналіз тематики цих напрацювань досі залишається недостатньо представленим у наукових студіях, що ускладнює комплексне осмислення внеску заповідників у розвиток регіонального краєзнавства та історіографії. Для Сіверщини, як історико-культурного регіону з багатозаровою історією, значною концентрацією пам'яток і усталеними науковими традиціями проблема формування наукових пріоритетів у діяльності співробітників історико-культурних заповідників є особливо актуальною та потребує цілісного тематичного аналізу¹.

Проблематика діяльності історико-культурних заповідників і наукових напрацювань їхніх співробітників неодноразово порушувалася в працях українських дослідників, присвячених історії Сіверщини, розвитку регіонального краєзнавства та пам'яткоохоронній справі. Питання вивчення історико-культурної спадщини Сіверського краю, окремих пам'яток, історичних постатей та локальних осередків культури знайшли відображення в працях В. Буренка, О. Заліського, С. Зозулі², А. Голуб³ та інших науковців. Дослідження ролі музейних і заповідних інституцій у формуванні історичної пам'яті, збереженні культурної спадщини та розвитку наукових досліджень представлені в працях сучасних істориків, музеєзнавців і культурологів, зокрема С. Гаврилюка, О. Кашаби⁴, І. Саса, В. Пилипенка тощо. Водночас окрему групу джерел становлять публікації самих співробітників історико-культурних заповідників Сіверщини, опубліковані в наукових збірниках, матеріалах конференцій та фахових виданнях, у яких відображено результати досліджень з історії міст, пам'яткознавства, археології, історичної біографістики та культурної спадщини регіону. Нормативно-правове підґрунтя діяльності заповідників і музейних установ закріплене в законах України «Про музеї та музейну справу» (1995 р.)⁵ і «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.)⁶.

Попри значну кількість наукових праць і наявність законодавчої бази, питання системного аналізу тематичних пріоритетів наукових досліджень співробітників історико-культурних заповідників Сіверщини та їх еволюції впродовж останніх десятиліть залишається недостатньо опрацьованим і потребує узагальнення.

Мета статті полягає в здійсненні комплексного тематичного аналізу наукових напрацювань співробітників історико-культурних заповідників Сіверщини (Державного історико-культурного заповідника в м. Путивль, Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім», Національного заповідника «Глухів») з метою виявлення основних наукових пріоритетів, особливостей їх формування та еволюції, а також з'ясування ролі заповідних інституцій в розвитку регіонального краєзнавства та збереженні історико-культурної спадщини.

Формування наукових пріоритетів у діяльності співробітників історико-культурних заповідників Сіверщини відбувалося в складних соціально-політичних і культурних умовах трансформації українського суспільства кінця ХХ – початку ХХІ ст. Після здобуття Україною незалежності заповідники поступово перетворювалися з установ, орієнтованих переважно на охорону пам'яток і екскурсійну діяльність, на повноцінні науково-дослідні осередки, що продукують власний історичний наратив регіону. Для Сіверщини як історико-культурного простору з багатою середньовічною спадщиною, козацьким минулим і значною концентрацією архітектурних, археологічних і сакральних пам'яток, наукові до-

¹ Колієнко А. Історичне краєзнавство: поняття, функції, наукове підґрунтя. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи*. 2023. Т. 15: Наукові пошуки в контексті викликів і конфліктів. С. 26–28.

² Охорона культурної спадщини історико-культурними заповідниками Чернігово-Сіверщини: монографія / За ред. С. Зозулі. Київ: Центр учбової літератури, 2017. 128 с.

³ Голуб А. Діяльність історико-культурних заповідників як фактор підтримки краєзнавчих досліджень. *XV Міжнародна інтернет-конференція молодих учених і студентів «Глухівські наукові читання – 2025. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук» (10–12 листопада 2025 р.)*. Глухів, 2025. С. 370–373.

⁴ Кашаба О. Феномен історичного краєзнавства в контексті розвитку історичної науки. *Краєзнавство*. 2005. Вип. 1. С. 31–34.

⁵ Закон України «Про музеї та музейну справу» від 29.06.1995. *Верховна Рада України*. 2025. 28 серпня. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-вр#Text>.

⁶ Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000. *Верховна Рада України*. 2025. 13 жовтня. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.

слідження співробітників заповідників стали одним із ключових чинників осмислення локальної історії та її інтеграції в загальноукраїнський історичний контекст⁷. Саме через публікаційну активність, участь у конференціях і підготовку наукових збірників відбувалося формування тематичних напрямів, які з часом набували ознак сталих наукових пріоритетів⁸.

Одним із провідних напрямів наукових досліджень співробітників історико-культурних заповідників Сіверщини стало вивчення історії міст і сіл регіону. У центрі уваги опинилися проблеми заснування населених пунктів, етапи їх розвитку в добу Київської Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманщини та Російської імперії. Дослідження міської історії поєднували аналіз писемних джерел, архівних матеріалів, археологічних даних і результатів пам'яткознавчих обстежень. Такий комплексний підхід дозволяв не лише відтворити хронологію подій, а й простежити соціальну структуру населення краю, розвиток ремесел, торгівлі, адміністративних інституцій та культурного життя. Вивчення історії Глухова, Путивля, Новгород-Сіверського та навколишніх поселень стало основою для формування регіонального історичного наративу, в якому локальні події розглядалися як складова загальнонаціональних процесів⁹.

Важливе місце в наукових напрацюваннях співробітників заповідників регіону посідали дослідження архітектурної та містобудівної спадщини. Упродовж 1990–2000-х рр. значна увага приділялася опису, класифікації та історико-архітектурному аналізу пам'яток сакральної й цивільної архітектури, з'ясуванню особливостей їх стилістики, будівельної історії та функціонального призначення. У цих дослідженнях простежується тісний зв'язок наукової діяльності з практичними завданнями пам'яткоохоронної роботи, зокрема розробкою облікової документації, підготовкою матеріалів для реставрації та реабілітації пам'яток. Архітектурні студії сприяли формуванню уявлення про Сіверщину як регіону зі своєрідною архітектурною традицією, що поєднує риси давньоруської, барокової та класицистичної спадщини.

Окремим важливим напрямом стала археологічна проблематика, котра посіла чільне місце в дослідженнях співробітників заповідників краю, особливо в контексті вивчення давньоруських городищ і поселень. Археологічні розвідки та стаціонарні дослідження дозволили уточнити хронологію заселення регіону, реконструювати планувальну структуру давніх міст, визначити характер господарської діяльності населення. Наукові публікації з археології часто поєднувалися з історико-топографічними дослідженнями та аналізом писемних джерел, що сприяло міждисциплінарному підходу, підвищувало наукову цінність результатів. У такий спосіб археологічна тематика стала важливим складником формування наукових пріоритетів, адже дозволяла поглибити знання про ранні етапи історії Сіверщини.

Значну частину наукових напрацювань співробітників історико-культурних заповідників становили дослідження, присвячені історичній біографістиці та персоналістичним студіям. У центрі уваги опинилися державні, церковні, культурні та громадські діячі, життя й діяльність яких були пов'язані з регіоном. Біографічні дослідження сприяли персоналізації історії, розкриттю ролі особистості в розвитку міських громад, формуванні культурного середовища та збереженні історичної спадщини. Водночас такі студії виконували важливу просопографічну функцію, дозволяючи простежити мережу соціальних зв'язків, професійних і культурних контактів у межах регіону. З часом біографістика перетворилася на один із стабільних наукових пріоритетів, що відображає загальну тенденцію гуманізації історичних досліджень.

Не менш важливим напрямом стала проблематика культурної та духовної спадщини, зокрема вивчення традицій, обрядовості, конфесійного життя та міжкультурних взаємин. У працях співробітників заповідників Сіверщини порушувалися питання розвитку православної інституції, історії монастирів і храмів, а також взаємодії різних етнічних і релігійних спільнот. Такі дослідження сприяли формуванню уявлення про Сіверщину як простір культурного діалогу та багатоконфесійної взаємодії, що має важливе значення для сучасного осмислення регіональної ідентичності. Вивчення духовної спадщини поєднува-

⁷ Музеї Чернігівщини / Museums of Chernihiv region: музеї, заповідники Чернігова та Чернігівської області. URL: <http://museum.cult.gov.ua/novhorod-siverskyj-muzej-zapovidnyk-slovo-o-polku-ihorevim/>.

⁸ Гаврилюк С. Роль історико-культурних заповідників України в пам'яткоохоронній справі. *Культура та інформаційне суспільство XXI ст.: мат. міжнар. наук.-теор. конф. молодих учених, 20–21 квітня 2023 р.* Харків: Харківська державна академія культури, 2023. С. 82–84; Голуб А. Створення перших історико-культурних заповідників Сіверщини: від ідеї до реалізації. *Звітна науково-практична конференція викладачів, здобувачів середньої, фахової передвищої і вищої освіти, аспірантів і молодих вчених «Освіта і наука XXI ст.» (27–28 березня 2025 р.)*. Глухів, 2025. С. 101–103.

⁹ Голуб А. Просторова історична компетентність у вищій освіті: методи навчання студентів бачити зв'язки між місцями та подіями. *Наукові записки*. 2025. Вип. 219. С. 513–516.

лося з аналізом матеріальних пам'яток і писемних джерел, що забезпечує комплексний характер досліджень.

Особливу роль у формуванні наукових пріоритетів відіграла публікаційна діяльність заповідників, зокрема підготовка та видання наукових збірників і періодичних видань. Саме через них відбувалася систематизація результатів досліджень, окреслення актуальних проблем і визначення перспективних напрямів наукової роботи. Тематика публікацій відображає й нині як індивідуальні наукові інтереси дослідників, так і інституційні завдання заповідників, пов'язані з охороною пам'яток і популяризацією культурної спадщини. Участь співробітників у всеукраїнських і міжнародних конференціях сприяє інтеграції регіональних досліджень у ширший науковий простір, впливає на коригування наукових пріоритетів відповідно до сучасних методологічних тенденцій.

Для підтвердження всього вищесказаного можна продемонструвати конкретні результати напрацювань наукових співробітників заповідників Сіверщини та згрупувати за їх тематичними напрямками¹⁰. Аналіз публікаційної активності дослідників Державного історико-культурного заповідника м. Путивль дозволяє виокремити п'ять найчастіше досліджуваних тем (простежено в газеті установи «Місто Ярославни» та збірці «Путивльський краєзнавчий збірник»): історія міста Путивля та населених пунктів Путивльщини від середньовіччя до ХХ ст., включно з міською топонімікою, родоводами, установами та подіями, що послідовно розкривається в працях О. Лепьошкіної, П. Пономаренка, С. Тупика, В. Терентьєвої; фондознавство та історія музейних колекцій, окремих експонатів і пам'яток матеріальної культури, що становить провідний напрям досліджень Л. Аніщенко, О. Бадуліної, Т. Ведмідь, О. Тертичної; воєнна історія ХХ ст., насамперед події Другої світової війни, партизанський рух на Путивльщині та меморіалізація воєнного досвіду, що представлено в працях І. Денисенка, Я. Полянської, Н. Сторчаки, С. Тупика; етнографія, традиційна культура та фольклор регіону, зокрема обрядовість, локальні етнокультурні групи і народна творчість, які системно досліджують Т. Перегуда, В. Подшивайлова, Н. Сторчака, Т. Ведмідь; археологія та пам'яткоохоронна діяльність, пов'язані з вивченням городищ, давніх поселень і проблем збереження культурної спадщини, що найповніше відображено в працях О. Качури, Є. Малика, С. Тупика¹¹.

Аналіз публікацій співробітників Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім», опублікованих у газеті «Новгород-Сіверські старожитності» у 2019–2025 рр., дає змогу виокремити кілька стійких і взаємопов'язаних тематичних напрямів, що відображають наукові пріоритети установи¹². Провідне місце посідають дослідження, присвячені «Слову о полку Ігоревім», його рецепції, перекладам, інтерпретаціям та впливу на українську культуру та літературу, а також персоналіям дослідників і перекладачів пам'ятки (О. Бунак, І. Лобачова, О. Радченко, Н. Коврижко, В. Харьков, С. Кривич). Вагомий масив становлять історико-біографічні студії, в яких розкривається діяльність видатних діячів церковного, культурного, освітнього та наукового життя Сіверщини та України загалом, зокрема гетьманів, духовних осіб, письменників, учених, митців і краєзнавців (Н. Андросенко, О. Бунак, І. Лобачова, С. Приход, О. Радченко, Н. Авдієнко, П. Провозін). Значний напрям формують дослідження з історії Новгорода-Сіверського та навколишніх населених пунктів, що охоплюють проблематику міського простору, інфраструктури, торгівлі, промисловості, транспорту, освітніх і духовних інституцій від ранньомодерного часу до ХХ ст. (Н. Коврижко, О. Пугра, І. Лобачова, С. Приход, Н. Авдієнко). Окрему групу становлять етнографічні та фольклористичні дослідження, насамперед вивчення весільної обрядовості, народних вірувань, традиційної культури та локальних звичаїв сіл Новгород-Сіверщини, що подаються як важливе джерело збереження нематеріальної культурної спадщини регіону (Л. Бодяко, С. Приход, О. Бунак). Помітним є також фондознавчий і пам'яткоохоронний напрям, у межах якого висвітлюються питання комплектування музейних колекцій, нових надходжень, атрибуції експонатів, популяризації музейних зібрань і діяльності фондів (С. Дубовець, А. Ковалюк, О. Радченко, Н. Коврижко, С. Темгеневська). Важливу складовою наукової роботи є публікація джерел і матеріалів з історії музею та регіону, зокрема архівних документів, звітів, спогадів і матеріалів до ювілейних дат, що сприяє введенню нових джерел до наукового обігу (О. Бунак, О. Радченко, О. Матюк, Н. Андросенко)¹³.

¹⁰ Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі: офіційний сайт. URL: <http://putivl-zapovidnyk.pp.ua>.

¹¹ Голуб А. Державний історико-культурний заповідник у місті Путивлі: історія заснування та роль у розвитку регіональної історії. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. Вип. 11 (29). С. 1186–1194.

¹² Новгород-Сіверський історико-культурний музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім». URL: <https://ns-slovo.org.ua/-Muzej-zapoviidnik-.html>.

¹³ Голуб А. Музейна справа Новгород-Сіверського: від початків до сучасності. *Роль підприємців і меценатів в розвитку населених пунктів рідного краю: історія і сучасність: Мат. Всеукр. наук.-краєзнавчої конф.* Житомир, 2024. С. 395–398.

Аналіз наукових і публіцистичних напрацювань співробітників Національного заповідника «Глухів», опублікованих у журналі «Сіверщина в історії України» в 2008–2025 рр. і газеті «Соборний майдан» (2008–2025 рр.), дає змогу окреслити широку палітру тематичних напрямів, що відображають комплексний характер досліджень історико-культурної спадщини Глухівщини. Провідне місце в науковому доробку посідають історичні студії, присвячені політичним, соціальним і культурним процесам ХІХ–ХХ ст., зокрема періоду Української революції 1917–1920 рр., становлення радянської влади, повсякденного життя населення, освітніх реформ і репресивної політики радянського режиму (Л. Артемова, І. Мошик, Н. Мірошніченко, О. Мірошніченко). Значний тематичний блок становлять дослідження з історії міського простору Глухова, його інфраструктури, архітектури та урбаністичного розвитку, зокрема розвідки про пожежі та відбудову міста, розвиток електрифікації, функціонування лікарень, промислових об'єктів, торговельних споруд і транспортних шляхів (Л. Артемова, С. Жукова, О. Мірошніченко, Н. Мірошніченко). Ці матеріали дозволяють простежити еволюцію Глухова як адміністративного, освітнього та культурного центру Сіверщини в різні історичні епохи. Вагоме місце в наукових напрацюваннях займає біографічний напрям, присвячений видатним постатям української історії та культури, пов'язаним із Глуховом. Ідеться про гетьманів і членів гетьманських родин, меценатів, діячів освіти, науки та мистецтва, зокрема родину Терещенків, Розумовських, Скоропадських, Нарбутів, Бортнянських, Неплюєвих й інших (Л. Артемова, С. Жукова, Н. Мірошніченко, О. Мірошніченко, І. Мошик). Окремий напрям формують дослідження благодійництва та меценатства, в центрі яких перебуває діяльність родини Терещенків у Глухові, їхні соціальні, освітні й культурні ініціативи, зокрема створення дитячих притулків, підтримка освітніх закладів і розвиток міської інфраструктури (Л. Артемова, С. Жукова, Н. Мірошніченко). Суттєвим є пам'яткознавчий та музейно-охоронний напрям, що охоплює питання збереження, реставрації та популяризації об'єктів культурної спадщини, зокрема сакральної архітектури, меморіальних пам'яток, некрополів, творів монументального й декоративного мистецтва (С. Жукова, О. Маслюк, О. Мірошніченко). Важливе місце в доробку співробітників заповідника посідають дослідження з історії освіти та науки, зокрема розвідки про розвиток сільськогосподарської та педагогічної освіти в різні історичні періоди (Н. Мірошніченко, І. Мошик). Ці публікації дозволяють розглядати Глухів як важливий осередок освітніх інновацій та інтелектуального життя регіону. Окрему групу становлять джерелознавчі та архівні публікації, в яких вводяться до наукового обігу маловідомі документи, спогади, статистичні матеріали, періодичні видання та епістолярні джерела з історії Глухова та навколишніх населених пунктів (Н. Мірошніченко, О. Мірошніченко, С. Жукова). Поряд із цим помітним є етнографічний та культурологічний напрям, що охоплює вивчення традиційної культури, гастрономічної спадщини, народних звичаїв, свят і обрядовості Глухівщини, а також інтерпретацію матеріальної культури через музейні предмети (О. Кобзиста, Л. Артемова, Н. Мірошніченко). Ці матеріали сприяють збереженню нематеріальної культурної спадщини та її інтеграції в сучасний культурний простір¹⁴.

Упродовж 1990–2000-х рр. спостерігається поступова еволюція тематики досліджень співробітників історико-культурних заповідників Сіверщини. Якщо на початковому етапі домінували описові та джерелознавчі студії, спрямовані на введення до наукового обігу нових матеріалів, то з часом зростає роль аналітичних і узагальнюючих праць, що прагнуть осмислити історичні процеси в ширшому контексті. Це свідчить про професіоналізацію наукової діяльності заповідників і формування власних дослідницьких традицій. Важливим чинником цієї еволюції стало поєднання наукової роботи з практичними завданнями збереження та популяризації спадщини, що зумовлювало прикладний характер багатьох досліджень.

Таким чином, тематичний аналіз наукових напрацювань співробітників історико-культурних заповідників Сіверщини дозволяє стверджувати, що формування наукових пріоритетів відбувалося під впливом як внутрішніх інституційних потреб, так і загальних тенденцій розвитку української історичної науки. Провідними напрямками стали дослідження історії населених пунктів і регіону загалом, архітектурної та археологічної спадщини, історичної біографістики, духовної культури та пам'яткознавства. У сукупності ці напрями сформували цілісну систему наукових пріоритетів, яка забезпечила вагомий внесок заповідників Сіверщини в розвиток регіонального краєзнавства, збереження історичної пам'яті та утвердження культурної цінності регіону в загальноукраїнському науковому просторі.

¹⁴ Національний заповідник «Глухів». URL: <https://nz-hlukhiv.com.ua>.

References

- Havryliuk, S. (2023). Rol istoryko-kulturnykh zapovidnykiv Ukrainy v pamiatkookhoronni spravi [The role of historical and cultural reserves in Ukraine in the preservation of historical monuments]. Khar'kiv, Ukraine.
- Holub, A. (2024). Derzhavnyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk u misti Putyvl: istoriia zasnovannia ta rol u rozvytku rehionalnoi istorii [State historical-cultural reserve in the city of Putivl: history of foundation and role in the development of regional history]. *Aktualni pytannia u suchasni nauki – Current issues in modern science*, 11 (29), P. 1186–1194.
- Holub, A. (2024). Muzeina sprava Novhorod-Siverskoho: vid pochatkiv do suchasnosti [Museum affairs in Novgorod-Siversk: from the beginnings to the present day]. Zhytomyr, Ukraine.
- Holub, A. (2025). Diialnist istoryko-kulturnykh zapovidnykiv yak faktor pidtrymky kraieznavchykh doslidzhen [Activities of historical and cultural reserves as a factor in supporting local history research]. Hlukhiv, Ukraine.
- Holub, A. (2025). Prostorova istorychna kompetentnist u vyshchii osviti: metody navchannia studentiv bachyty zviazky mizh mistyamy ta podiiamy [Spatial historical competence in higher education: methods of teaching students to see connections between places and events]. *Naukovi zapysky – Scientific notes*, 219, P. 513–516.
- Holub, A. (2025). Stvorennia pershykh istoryko-kulturnykh zapovidnykiv Siversshchyny: vid idei do realizatsii [Creation of the first historical and cultural reserves in the Siversshchyna region: from idea to implementation]. Hlukhiv, Ukraine.
- Kashaba, O. (2005). Fenomen istorychnoho kraieznavstva v konteksti rozvytku istorychnoi nauky [The phenomenon of historical regional studies in the context of the development of historical science]. *Kraieznavstvo – Regional studies*, 1, P. 31–34.
- Koliienko, A. (2023). Istorychne kraieznavstvo: poniattia, funktsii, naukove pidgruntia [Historical regional studies: concepts, functions, scientific basis]. *Rozvytok suchasnoi osvity i nauky: rezultaty, problemy, perspektyvy – Development of modern education and science: results, problems, prospects*, 15, P. 26–28
- Zozulia, S. (Ed.). (2017). Okhorona kulturnoi spadshchyny istoryko-kulturnymy zapovidnykamy Chernihovo-Siversshchyny: monohrafiia [Protection of cultural heritage by historical-cultural reserves in Chernihiv-Siversshchyna: monograph]. Kyiv, Ukraine.

Голуб Анжеліка Анатоліївна – аспірантка та асистентка кафедри історії, правознавства та методики навчання Навчально-наукового інституту філології та історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (вул. Київська, 24, м. Глухів, 41400, Сумська обл., Україна).

Holub Anzhelika – graduate student and assistant of the head of department of history, law and teaching methods, Educational-scientific Institute of philology and history of the O. Dovzhenko Hlukhiv national pedagogical university (24 Kyivska str., Hlukhiv, 41400, Sumy region, Ukraine).

E-mail: kolienkoanzelika@gmail.com; kolienko.a@gnpu.edu.ua

Дата подання: 25 грудня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 1 лютого 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Голуб, А. Формування наукових пріоритетів у роботі співробітників історико-культурних заповідників Сіверщини: тематичний аналіз досліджень. *Сіверянський літопис*. 2026. № 1. С. 114–119. DOI: 10.58407/litopis.260113.

Цитування за стандартом APA

Holub, A. (2026). Formuvannia naukovykh priorytetiv u roboti spivrobotnykiv istoryko-kulturnykh zapovidnykiv Siversshchyny: tematychnyi analiz doslidzhen [Formation of scientific priorities in the work of employees of historical-cultural reserves of the Siversshchyna: thematic analysis of researches]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 114–119. DOI: 10.58407/litopis.260113.

Інна Галак

ЛИСТИ МИКОЛИ ТА СОФІЇ ЧЕРНЯВСЬКИХ ДО ПАВЛА ТИЧИНИ

LETTERS FROM MYKOLA AND SOFIA CHERNIAVSKI TO PAVLO TYCHUNA

DOI: 10.58407/litopis.260114

© І. Галак, 2026. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0632-8782>

Мета статті – дослідити та проаналізувати епістолярний діалог між поетами Миколою Чернявським (1868–1938) та його молодшим колегою Павлом Тичиною. У статті також висвітлено окремі факти життя родини репресованого письменника на основі листа його дружини з фондової колекції П. Тичини (ЦДАЛМ).

Епістолярій М. Чернявського, на жаль, мало вцілів, здебільшого розкиданий по різних фондах інших персоналій, однак і в такому стані він є важливим джерелом для розкриття маловідомих сюжетів в біографії митця, допомагає відтворити коло спілкування письменника в останні десятиріччя його життя. Відомо, що М. Чернявський в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. підтримував ділові й дружні стосунки із Сергієм та Петром Єфремовими, Володимиром Дурдуківським, Миколою Зеровим, Павлом Филиповичем, Миколою Хвильовим, редакційною колегією журналу «Червоний шлях» тощо. Листи до П. Тичини не тільки висвітлюють літературну та видавничу взаємодію, але й розкривають внутрішній світ поета, стан його душі, літературні смаки, допомагають зрозуміти оцінку М. Чернявським тих чи інших тогочасних явищ і подій.

У статті для систематизації та класифікації листів використано описовий та логічний **методи**, а також **культурно-історичний** для з'ясування історичної, політичної, культурної ситуації, відображеної в листуванні. Біографічний метод допоміг реконструювати послідовність та взаємозумовленість подій, про які йдеться в листах, розтлумачити їх зміст та значення в житті Миколи й Софії Чернявських та їх адресата.

Новизною роботи є те, що листи Миколи та Софії Чернявських до Павла Тичини подаються цілісним корпусом, супроводжуються примітками й коментарями та розглядаються не тільки в контексті біографії письменника, а й літературного процесу та історичної ситуації др. пол. 20-х – поч. 40-х рр. ХХ ст. Три листи М. Чернявського¹, датовані 1925, 1926, 1929 рр., є важливим інформативним джерелом про життя і творчість поета в 20-х рр., про характер його спілкування з П. Тичиною як одним із редакторів журналу «Червоний шлях» і просто як з людиною та митцем. Уперше публікується лист Софії Чернявської до П. Тичини, написаний у 1940 р., який становить історіографічну цінність, бо не тільки увиразнює трагедію митця, який став невинною жертвою сталінських репресій, а й своїм змістом свідчить проти антигуманної сутності тоталітарної системи, яку відчула на собі вдова письменника.

Висновки. Попри фрагментарність збереженого листування Миколи Чернявського до Павла Тичини, ці листи (разом із листом Софії Чернявської) інформативно заповнюють маловідомі сторінки життя і творчості херсонського письменника та його родини.

Ключові слова: епістолярій, листи, Микола Чернявський, Павло Тичина, Софія Чернявська, «Червоний шлях».

¹ Вперше листи М. Чернявського до П. Тичини були опубліковані в книзі «Микола Чернявський. Доля та Голгофа» (Харків: Експрес-книга, 2019) без науково-довідкового апарату та з помилками в їх текстах через нерозпізнаний почерк. Цією публікацією ми прагнемо виправити допущені неточності, що можуть призвести до недостовірного відтворення змісту листів та стилю письменника.

The purpose of the publication is to research and analyze the epistolary dialogue between poets Mykola Cherniavskiy (1868–1938) and his younger colleague Pavlo Tychyna. The article also highlights some facts from the life of the repressed writer's family based on a letter from his wife from the P. Tychyna's fund collection (CNAMLA).

Unfortunately, little of M. Cherniavskiy's epistolary work has survived, and is mostly scattered among various collections of other personalities. However, even in this state, it is an important source for revealing little-known plots in the artist's biography, helping to recreate the writer's circle of communication in the last decades of his life. It is known that M. Cherniavskiy in the 1920s – the early 1930s maintained business and friendly relations with Serhii and Petro Yefremov, Volodymyr Durdukivskiy, Mykola Zerov, Pavlo Filipovych, Mykola Khvylovyi, the editorial board of the magazine "Chervony Shlyakh", etc. Letters to P. Tychyna not only shed light on literary and publishing interaction, but also reveal the poet's inner world, his state of mind, literary tastes, and help to understand M. Cherniavskiy's assessment of certain contemporary phenomena and events.

The article uses descriptive and logical methods to systematize and classify letters, as well as **cultural-historical methods** to clarify the historical, political, and cultural situation reflected in the correspondence. The **biographical method** helped to reconstruct the sequence and interdependence of the events mentioned in letters, to explain their content and significance in the lives of Mykola and Sofia Cherniavskiy and their addressee.

The novelty of the work is that letters of Mykola and Sofia Cherniavskiy to P. Tychyna are presented as a complete corpus, accompanied by notes and comments, and considered not only in the context of the writer's biography, but also of the literary process and historical situation of the second half of the 20s – the early 40s of the 20th c. Three letters from M. Cherniavskiy, dated 1925, 1926, and 1929, are an important source of information about the poet's life and work in the 1920s, about the nature of his communication with Tychyna as one of the editors of the magazine "Chervony Shlyakh" and simply as a person and artist. For the first time, a letter from Sofia Cherniavskiy to P. Tychyna, written in 1940, is published, which is of historiographical value, because it not only expresses the tragedy of the artist, who became an innocent victim of Stalinist repressions, but also, with its content, testifies against the inhumane essence of the totalitarian system, which the writer's widow experienced.

Conclusions. Despite the fragmentary nature of the preserved correspondence of Mykola Cherniavskiy to P. Tychyna, these letters (together with the letter of S. Cherniavskiy) informatively fill in the little-known pages of the life and work of the Kherson writer and his family.

Key words: epistolary, letters, Mykola Cherniavskiy, Pavlo Tychyna, Sofia Cherniavskiy, "Chervony Shlyakh".

Микола Чернявський (1868–1938) – український поет, прозаїк, мемуарист, видавець, педагог та громадський діяч – в українську літературу увійшов, зокрема, як автор ліричних поезій про степовий край Донеччини і Таврії, співець Дінця – річки свого дитинства. Модерністськими шуканнями позначена проза М. Чернявського. Разом із Б. Грінченком та М. Коцюбинським він став упорядником літературного альманаху «Дубове листя» (1903) на згадку про П. Куліша. А в спілці з М. Коцюбинським 1905 р. видав альманах «З потоку життя». У листі-зверненні упорядники закликали письменників до «ширшого кола обсервації», урізноманітнювати сюжети, збагачувати літературу новими темами та образами. Упорядкований М. Чернявським альманах «Перша ластівка» (1905) – це видання творів письменників-початківців, метою якого було улити нову силу в українську культуру, допомогти молодим авторам стати на літературну дорогу. Однак об'єктивна оцінка ваговитого творчого спадку М. Чернявського, його місця в літературному процесі унеможливилася роками заборон і замовчувань в умовах советського тоталітаризму. Його постать на довгий час була вилучена з літературного процесу, а самого письменника репресовано та розстріляно в часи сталінського терору.

Про початок комунікації між М. Чернявським і П. Тичиною на сьогодні відомо небагато, поки неможливо точно вказати час їхнього знайомства. Проте спільним у біографії обох поетів можна назвати їх чернігівський період життя. Із Черніговом у М. Чернявського пов'язані 1901–1903 рр., коли він працював у губернському земстві. У 1900 р. вступає на навчання в Чернігівське духовне училище дев'ятирічний Павло Тичина. Тоді ж він починає співати в архієрейському хорі при Єлецькому монастирі. Можна припустити, що ці співи слухав, відвідуючи службу, і М. Чернявський, колишній учитель церковного співу і музики в Бахмутському духовному училищі. Літературні суботи М. Коцюбинського майбутній поет почне відвідувати вже значно пізніше, коли М. Чернявського в місті не буде. Але саме М. Коцюбинський зближує ці дві постаті на чернігівських перехрестях долі: у житті і М. Чернявського, і П. Тичини він відіграє помітну роль.

Уміщений у 12-томному зібранні творів та датований 1 березня 1924 р., лист П. Тичини до М. Чернявського говорить про те, що листування між митцями почалося раніше. П. Тичина повідомляє, що цензурою відхилено оповідання М. Чернявського «Махровий» (уперше буде надруковано в 1929 р. у 5 т. «Творів» письменника) і пояснює причину:

«Халля завжди в чорному тілі содержитьсья»². Наступний лист датований 12 червня 1924 р. Зміст обох листів засвідчує, що це було частково офіційне (бо йшлося про видання творів), але більше дружнє листування.

П. Тичина надіслав старшому колезі свою поетичну збірку «Вітер з України», а згодом «книжки моїх товаришів, які цінують Вас дуже, і ноти (у Вас хтось грає)»³. Пише він про своє враження від прочитаних творів М. Чернявського, повідомляє про плани друкувати його вірш «Старий ліс»⁴, цикл «Дими нагірні»⁵. А також висловлює пропозицію: «можна було у Держвидаті⁶ маленьку збілочку подати. Там зараз завідують літератори-гартванці⁷, гадаю, що скоро видрукували б»⁸. Тоді ж у листі заходить мова і про відпочинок у господі Чернявських: П. Тичина припускає таку можливість у липні, якби вдалося. Однак більш очевидно, що зустрів поетів відбулася того ж року в Харкові. Улітку Микола Чернявський відвідав Катеринослав, рідну Донеччину, Київ, а перед тим – Харків, де він познайомився з молодшим поколінням літераторів, зустрівся з П. Тичиною та Миколою Хвильовим, які справили на письменника незабутнє враження. Обом їм він присвятить поезії, що увійдуть у цикл «На голосних просторах» (1924–1925), а спершу будуть надруковані у дніпропетровському часописі «Зоря» (1925, ч. 8).

У тональності листів М. Чернявського до П. Тичини звучить довірливість і шанобливе ставлення до адресата. З їх змісту зрозуміло, що М. Чернявський, не зважаючи на те, що був кораблем у «забутій пристані», як він охарактеризував своє місце в тогочасній літературі та свою віддаленість від столичного життя, досить уважно стежив за його перебігом і складав йому свою оцінку. До таланту ж П. Тичини він ставиться з пієтетом, один із листів старший колега так і починає: «Любий поете!» У листах бачимо взаємне зацікавлення творчістю, обмін рукописними творами та книгами. У травні 1924 р., плануючи поїздку в Харків, М. Чернявський зв'язався братові Дмитру: «Попоїздити мені обов'язково треба, щоб провітритись, побачити людей, поговорити з ними, послухати їх, вслухатись і в свою душу серед нових обставин. Може, вдасться що зробити і в справах літературних»⁹. З листів до П. Тичини стають зрозумілими результати поїздки до Харкова: і нові знайомства, і справи літературні, а оте «вслухатись і в свою душу серед нових обставин» свідчить про намагання знайти своє місце в тогочасному літературному житті, проте залишитися митцем, який «ніколи не вмів і не хотів догоджати кому-небудь своїми творами». Щодо можливих відвідин П. Тичиною Херсона, то, очевидно, М. Чернявський сподівається під час зустрічі розпитати Тичину про його поїздку за кордон, про те, кого там бачив і з ким розмовляв з кола українських вигнанців-емігрантів, звідси ж і зацікавлення Олександром Олесем: «Чи не бачили його під час своєї подорожі?» Цікаво, що М. Чернявський розуміє, що П. Тичина в цій закордонній поїздки не почувався вільним: «Шкода тільки, що їздили в компанії, а не самостійно: харківська атмосфера (до певної міри) обгортала Вас і запевне шкодила свіжості й гостроті вражень». Така (хоч і делікатна) відвертість говорить про ставлення до П. Тичини як до людини споріднених поглядів не тільки в мистецтві, але й ідеологічно. Можливо, тому М. Чернявський пропонує читати не тільки те, що «на папері. А інше – в інтуїції».

Листування поетів обірвалося через арешт М. Чернявського за звинуваченням у належності до Спілки визволення України¹⁰, і поки невідомо, чи було відновлене згодом.

У щоденникових записах Павла Тичини в Кисловодську є такий (датований 2 жовтня 1940 р.): «Завше, як я голублю та по голівці гладжу Лїду, мені спливають перед очі і М. Філянського дружина, і Чер[нявського] М.

² Тичина П. Зібрання творів: У 12 т. / Упор. С. Гальченко; ред. М. Жулинський. Київ, 1990. Т. 12, кн. 1: Листи. С. 24.

³ Там само. С. 33.

⁴ Вірш М. Чернявського, написаний 1917 р., через символічно-алегоричну образність якого вітається Українська революція; уперше був надрукований в ж. «Червоний шлях», 1924, ч. 6.

⁵ «Дими нагірні» – поетичний цикл із двох віршів, присвячений пам'яті сина Олександра. Уперше надруковано у десятитомному виданні творів М. Чернявського (Твори. Том 10. Харків: Вид-во «Рух», 1931).

⁶ Держвидат – Державне видавництво України (ДВУ). Під різними назвами та формаціями діяло з 1919 по 1934 рр. Випускало художню, навчальну, наукову літературу, а також альманахи, журнали, зокрема «Плуг», «Гарт», «Червоний шлях», «Життя й революція», «Критика». Серед його співробітників – В. Блакитний, М. Йогансен, В. Коряк, С. Пилипенко, П. Тичина.

⁷ Гартівцями П. Тичина називає членів спілки українських пролетарських письменників «Гарт», організованої 1923 р. в Харкові, ідеологом й очільником якої був В. Еллан-Блакитний. До «Гарту» входили П. Тичина, М. Хвильовий, М. Йогансен, І. Дніпровський, О. Копиленко, Ю. Смолич, І. Кулик, В. Коряк та ін.

⁸ Тичина П. Зібрання творів. Т. 12, кн. 1: Листи. С. 34.

⁹ Лист М. Чернявського до Дмитра Чернявського від 3 травня 1924. Музей видатних діячів української культури Лесі Українки, Микола Лисенка, Панаса Саксаганського. Колекція Музею Панаса Саксаганського (МПС).

¹⁰ Спілка визволення України (СВУ) – вигадана органами ГПУ організація, що нібито утворена 1926 р. і викрита в 1929 р. За звинуваченням до її належності було притягнуто українську інтелігенцію, переважно старшого покоління, активних учасників Української революції, у минулому чільних діячів українських партій, організацій, товариств, діячів УАПЦ, заможе українське селянство.

Бідні-бідні – ну чим вони винні?

Як самі ж М. Ч[ернявський] та М. Ф[ілянський]»¹¹.

Доля репресованих і розстріляних письменників і їх дружин, екстрапольована на особисту родину в момент ніжності до дружини, свідчить про особливий травматичний стан поета і про його розуміння несправедливості того, що відбулося.

У той час, коли П. Тичина (з 12 вересня по 3 жовтня 1940 р.) перебував на відпочинку в Кисловодську, на його київську адресу надійшов лист з Херсона від Софії Василівни Чернявської – дружини репресованого письменника, в якому лунав крик про допомогу. Важко відповісти, чи щоденниковий запис від 2 жовтня викликаний цим листом (можна припустити, що кореспонденцію було переадресовано за місцем перебування адресата, і П. Тичина прочитав цей лист, перебуваючи ще на Кавказі). У листі є підкреслення червоним олівцем, зроблені, імовірно, П. Тичиною, які виокремлюють суть проблем, з якими звернулася до нього Софія Чернявська: 1) загроза втратити власне житло; 2) пошук відомостей про долю чоловіка. На першій сторінці листа є запис: «Відповів 17. X». Наразі лишається відкритим питання, чи допоміг і як саме П. Тичина обездоленій вдові свого старшого колеги.

Отже, листи Миколи Чернявського та лист його дружини Софії Василівни до Павла Тичини є важливим інформативним джерелом для дослідження біографії, творчих взаємин, перебігу літературного процесу та досягнення долі репресованих людей та їх родин. А також можуть стати важливим кроком для подальшого вивчення теми спілкування між М. Чернявським і П. Тичиною.

ДОКУМЕНТИ

Документи-автографи написані чорнилом рукою М. Чернявського і надіслані з Херсона до Харкова. До двох листів збереглися конверти з адресою, поштовими штемпелями та марками. Перший лист має неповне датування, тому точнішу дату встановлюємо за харківським штампом – 8 травня 1925 р. (херсонський штамп нерозбірливий). Лист від 11 вересня 1929 р., крім автографу, має друковану копію.

Листи подаються зі збереженням авторського правопису, зокрема написання слів з великої літери, разом чи окремо, та сучасною пунктуацією.

Лист Софії Чернявської наводимо нижче мовою оригіналу (російською) зі збереженням його граматично-стильових особливостей.

* * *

[Конверт]
Харків,
Пл. Розі Люксембург,
буд. 23, був. «Асторія».
Редакція журн. «Червоний Шлях».
Павлу Григоровичу Тичині
[Дата на поштовому штампі: Харків – 08.05.1925].

Любий поете!

Не так давно довідався, що Ви вже повернулися з подорожі в Європу¹². Думав, що поїдете й до Америки, й тому не ждав такого скорого повороту. Певно, Ви багато бачили цікавого і, може б, коли побачитись, дещо розказали. Побачити Європу в теперішній час – це чогось варто, а тим більше – українцеві, а того пущє – поетові.

Колись зібрались ми з Коцюбинським удвох проїхатись по Європі до Італії. Він з'їздив потягом, а я – думкою. На тім справа й кінчилась. Не довелось мені побачити чужих країв і здалека поглянути на Україну: прикипіла до серця й не одорвеш її... Так уже в тій спайці й загинуть доведеться.

А Вам завидую: набрались свіжих вражень у молоду душу. Шкода тільки, що їздили в компанії, а не самостійно: харківська атмосфера (до певної міри) обгортала Вас і запевне шкодила свіжості й гостроті вражень.

Я перед Вами дуже винуватий, що не встиг до від'їзду Вашого подякувати за «Вітер»¹³. Хотілось в віддяку послати й Вам віршів, а вони ще не були дописані і переписані. Тепер роблю те й друге: і сердечно дякую за гарний подарунок і посилаю Вам свої вірші, з яких побачите, які любі мені Ваші твори («Поет», «В забутій пристані»¹⁴).

¹¹ Тичина П. Зібрання творів: У 12 т. / Ред. О. Гончар. Київ: Наукова думка, 1983. Щоденникові записи. Листи: Т. 11–12. С. 87.

¹² У грудні 1924 р. – пер. пол. 1925 р. Павло Тичина у складі першої офіційної письменницької делегації разом із Валер'яном Поліщуком та Олесем Досвітнім відвідав низку європейських країн: він побував у Берліні, Празі, Парижі, Гамбурзі, Дрездені, Лейпцигу тощо. З листа М. Чернявського зрозуміло, що на початку травня П. Тичина вже повернувся в Харків.

¹³ «Вітер з України» (1924 р.) – поетична збірка П. Тичини.

¹⁴ Вірші «Поет», «В забутій пристані» увійшли в цикл М. Чернявського «На голосних просторах» (1924–1925 рр.), окремі вірші циклу друкувалися в українській радянській періодиці, згодом опубліковані у 10-му томі (1931 р.) «Творів» письменника.

На жаль, в час 30-річного ювілею своєї літературної праці не можемо послати Вам нічого друкованого, а посилаємо рукопис, ніби живемо в часи Сковороди. Це дуже характерно для сучасної України (доби «диктатури»): вона зараз така багата на молоді таланти (самих плужан¹⁵ – тисячі!), така пишна і розкішна, що й не дивляться на нашого брата, що колись так ревно про сяке-таке убрання для неї дбали. Ну що ж, дай їй, Боже, в тому, що має, красно ходити і грішним тілом проти сонця не світити! Хоч це їй дуже, здається, подобається.

Посилаю Вам свою інтерлюдію «На голосних просторах». Буде це, мабуть, пісня лебедина на моїх вечірніх водах. Збережіть собі рукопис на пам'ять про людину, котра за короткий час знайомості устигла полубити Вас. Дайте його прочитати Хвильовому¹⁶ і – коли знайдете зручним – Пилипенкові¹⁷, Доленго¹⁸ й Корякові¹⁹. Останній при зустрічі загадував мені, чи не міг би я чого написати про Донбас. Ну, я певне написав не те, чого йому бажалось! Взагалі я ніколи не вмів і не хотів догоджати кому-небудь своїми творами.

Мене турбує Хвильовий. Двічі я писав йому і від його ні згуку. Чи листи мої не дійшли до його, чи й не знаю що. Запитував про долю рукописів моїх, переданих до «Черв[оного] Шл[яху]» про видання «Димів нагірних» і про видання взагалі моїх творів Держвидавом²⁰. І на все – відповідь мовчання. Це, повторюю, турбує мене. Не так мої справи, – на їх я дивлюсь песимістично – як сам Хвильовий. Що з ним? Як його здоров'я? Він так просто й щиро забрав до себе симпатії мого серця, що воно сумує по ньому, як по рідному.

А я все-таки ні, ні та й грію надію, що Ви приїдете до мене в гості. А може, й Хвильовий. Так-таки, ні по якій справі, а щоб полежати, посидіти, відпочити. А може, й подумати й пописати. У мене тихо й просторо. Живемо ми зараз з жінкою в 4-х кімнатах. Є садок-квітник. Є (в Херсоні) Дніпро, і плавні, і шаланди, й пароплави. Можна буде й покупатись. Одного мало, ой як мало! – людей, і по їх душа сумує.

Ну, ось і все на папері. А інше – в інтуїції.

Ах, забув. Коли-таки друкуватимуться мої «Дими нагірні» (дякуючи Вам), то, будь ласка, не одмовтесь доглянути за виданням і продумати коректу по моєму рукописові, що мається у Вас. Бо машиністка, як догадуюсь по віршу, видрукованому в «Ч[ервоному] Шл[яху]» ч. 7 наробила чимало помилок. І у тому маленькому віршику аж три їх: 1) у хиб²¹ війн, замість – у хугах війн, 2) лиш п'я́тма і ре́в, замість – лиш п'я́тма й ре́в, 3) ось-ось лине якась година, а треба мине.

Отак! Довелось листа кінчати друкарськими помилками. Вибачте.

Стискаю щиро Вашу руку.

Ваш М. Чернявський

1925. V

PS. Забув, які з моїх херсонських брошюрок²² у Вас маються і яких нема: чи поезії («Молодість»), чи прози? Напишіть – дішло.

(ЦДАЛМ. Ф. 464. Тичина П.Г. Оп. 1. Спр. 7832. Арк. 1–2 зв. Автограф).

* * *

[Конверт]

Харків

Спартаківський пров. 3,

Редакція «Червоного Шляху»

Вп. Павлу Григоровичу

Тичині

Любий Павле Григоровичу!

Зовсім несподівано оце пишу до Вас.

Написавши два листи – до т. т. Панча²³ й Хвильового – і передавши Вам через останнього вітання, пішов у свій садок, позмітав із доріжок осінні листя, напоїв душу холодною осінньою красою хризантем, і захотілось написати до Вас. Чого? Перше: спитати, як живете у тому Харкові після

¹⁵ Плужанами називали членів спілки селянських письменників «Плуг» – у 1920-х рр. найчисельнішої літературної організації в Україні.

¹⁶ Микола Хвильовий (1893–1933) – український прозаїк, поет і публіцист, один із найвідоміших представників літератури розстріляного відродження, ініціатор літературної дискусії 1926–1928 рр., лідер літературної організації ВАПЛІТЕ. На час знайомства з М. Чернявським був членом «Гарту», членом редколегії журналу «Червоний шлях». Познайомився у Харкові влітку 1924 р., підтримував з поетом листовний зв'язок.

¹⁷ Сергій Пилипенко (1891–1934) – український письменник, журналіст, громадський діяч, засновник і керівник Спілки селянських письменників «Плуг», редактор однойменного журналу.

¹⁸ Михайло Доленго (1896–1981; літературний псевдонім вченого-ботаніка Михайла Клокова) – поет, літературний критик. Активно співпрацював із ж. «Червоний шлях».

¹⁹ Володимир Коряк (1889–1937) – літературознавець і критик. У різний час приналежний до літературних організацій «Гарт», ВСПП, один із організаторів СРПУ. Під час літературної дискусії 1925–1928 рр. – один із головних опонентів М. Хвильового. У 1930-х рр. відомий ортодоксальною критикою окремих літераторів.

²⁰ Держвидав – Державне видавництво України (ДВУ) (Див. посилання 5).

²¹ Тут і далі підкреслення автора.

²² М. Чернявський має на увазі ювілейне видання своїх поетичних творів у трьох частинах «Молодість», що виїздили у Херсоні 1920 р.

²³ Петро Панч (1891–1978) – український письменник. Належав до літературних організацій «Плуг», ВАПЛІТЕ, ВУСПП. Був співробітником ж. «Червоний Шлях».

Криму²⁴, а друге: попрохати Вас прислати мені Ваших віршів, написаних у Криму й після Криму. Так хочеться поезії, мов манти небесної!

На тому тижні, на уроках у профшколі, знайомлячись з Олесем²⁵, прочитували класом кращі поезії його з першої книжки²⁶ і з «Що-року»²⁷. І я знов і знов по собі й по учнях, особливо дівчатах, переконався, який Олесь яснофарбний, ніжний, палкий і дужий в досяганнях високого й натхненно-го. За його

Соловей, стуливши очі,
В келих ночі срібло точе²⁸ –

хотілось просто поцілувати його в чоло, як юнак цілує вперше дівчину, що в неї смертельно закоханий.

Як то й де він, наш ясногранний солігер²⁹ поетичний перебуває за кордоном? Чи не бачили його під час своєї подорожі?³⁰ У мене серце щемить, коли уявляю собі його в тому вільному вигнанні.

Нехай Доля береже Вас і музу Вашу.

Ждатиму від Вас доброго каміння, хоч, може, ще й не одшліхтованого. Не біда, опісля одшліхтуєте, а тепер пришліть таке, як є.

Ждатиму.

Ваш М. Чернявський

1926. XI. 14.

(ЦДАЛМ. Ф. 464.Тичина П.Г. Оп. 1. Спр. 7832. Арк. 1–2 зв. Автограф).

* * *

Дорогий Павле Григоровичу!³¹

Студентка з Полтавщини передала мені Ваше вітання і переказала, що Ви маєте на думці завітати до Херсона. Дякую за пам'ять! І дуже радий буду нарешті привітати Вас у себе. Ми з дружиною просимо Вас з вокзалу прямувати прямо до нас, під нашу стріху, до наших пенатів. Поживемо який час вкупі. Тільки не відкладайте поїздки на деякий час. Зараз, після холодів і бурь у нас має налагодитись гарна погода. Можна буде оглянути Херсона, поплавати на пароплавах.

Багато не пишу, бо жду побачити Вас не в довгій часі³².

А поки будьте здорові.

Ваш М. Чернявський

11.IX.1929.

(ЦДАЛМ. Ф. 464.Тичина П.Г. Оп. 1. Спр. 7832. Арк. 1 зв. Автограф).

* * *

[Конверт]

Київ

Ул. Ленина № 68

кв. 68

Павлу Григорьевичу Тычине

Херсон, Перекопская 3, С. В. Чернявская

[На штампі: Київ 20.9.40. Штамп пошти Херсону – нерозбірливо, надірвано].

Лист написано російською мовою; темно-синім чорнилом. Синім чорнилом іншого відтінку акуратним круглим почерком праворуч зверху на 1 арк. написано: «Відповідь 17.X.».

Глубокоуважаемый

Павел Григорьевич!

Вас удивит мое письмо, но бывает у людей такое положение, что приходится забывать и гордость, и неловкость и хвататься, как утопающему за соломинку. В таком положении нахожусь сейчас и я. Расскажу Вам все. Как Вы знаете у нас есть дом³³, он старый и требует много ремонта, а

²⁴ У серпні 1925 р. П. Тичина вперше відпочивав у Криму в Алушті.

²⁵ Олександр Олес (1878–1944) – український поет-лірик, драматург, перекладач.

²⁶ Мається на увазі перша збірка ліричних поезій Олександра Олеса «3 журбою радість обнялась» (1906), яка принесла поетові визнання.

²⁷ «Щороку» (1904, 1910) – поема Олександра Олеса, художні особливості якої відповідають естетичі символізму, увійшла до збірки Олександра Олеса «Твори. Том III», 1911, 1918, 1917 рр.).

²⁸ Поетичні рядки Олександра Олеса з розділу XIX «Раз вночі прокинувся вітер» поеми «Щороку».

²⁹ Тут в значенні великий діамант в оправі.

³⁰ Справді, під час своєї закордонної подорожі П. Тичина зустрівся з Олександром Олесем у Празі 1925 р.

³¹ Цей лист зберігся без конверта. Він має друковану копію, на якій вгорі червоним олівцем написано «Це – копія? А де ж лист?» Знизу підпис «Ваш М. Чернявський» також підкреслено червоним олівцем. Синім олівцем рукою П. Тичини дописано: «А я ж іще, здається, був у Туреччині». П. Тичина помилився: у Туреччині він був наприкінці 1928 р. разом із делегацією вчених-орієнталістів.

³² На жаль, ця зустріч не відбулася, бо вже у жовтні 1929 р. М. Чернявський разом з групою викладачів Херсонського інституту народної освіти був заарештований із звинуваченням у причетності до Спілки визволення України. Поетові інкримінувалося ідеологічне керівництво просвітницьким товариством «Українська хата» та утворення у Херсоні автокефальної церкви.

³³ У червні 1938 р. (через пів року після втрати письменника) будинок – власність родини Чернявських – місцева влада неправомірно конфіскувала. С. Чернявський «як дружині репресованого» наказали покинути Херсон. Однак уже на початку 1939 р. будинок їй повернули й дозволили в ньому жити.

поддерживать его в последние годы у меня не было никакой возможности. Квартиранты³⁴ платят гроши, а ремонта требуют. И вот некоторые из них подали в Комму[нальный] Отдел заявление, что у меня не делают ремонта, и Ком[мунальный] От[дел] прислал мне требование сделать необходимый ремонт, иначе меня привлекут к ответственности за разрушение жилплощади. Срок дан до 1 окт[ября]. Я хлопотала, чтобы мне разрешили продать дом, и я теперь имею право сделать это. Мне необходимо его продать, но ведь сразу не продашь, нужно на это время. А ремонт необходимо сделать, главным образом подчинить крышу, которая сильно течет. Если я ремонта не сделаю – у меня заберут дом за бесхозяйственность. Если это случится – я останусь нищей. В бытность мою в Киеве Вы были так добры, что предлагали мне свою помощь. В тот момент я могла обходиться без нее и я поблагодарила Вас, но отказалась. Теперь же я нахожусь в таком ужасном безвыходном положении, что не могу спать по ночам, хорошие мысли не дают. Что мне делать? Где взять необходимую сумму, чтобы вывернуться до продажи дома?! Дети сами еле сводят концы с концами и не могут дать мне нужную сумму на ремонт дома. Продать мне сейчас нечего, кроме одежды моего мужа, но я боюсь продать его вещи, а вдруг он жив и возвратится? Ведь ему нечего будет одеть! Но мысль, что у меня могут взять последнее имущество – дом – сводит меня с ума. Ведь всю жизнь мы все трудились, чтобы приобрести и выплатить этот дом³⁵, хотели иметь угол на старость, и вдруг его заберут! И вот в одну из бессонных ночей у меня явилась смелая мысль обратиться за помощью к Вам. Простите меня за это. Я прошу Вас, займите мне 1000 р. на ремонт, не дайте, а займите³⁶ на время, Павел Григорьевич! Помогите мне! Как только я продам хоть часть дома, я сейчас же возвращу их Вам с благодарностью. Я гордый человек и обращаюсь с такой просьбой к чужому человеку мне очень тяжело, но у меня нет выхода, я погибаю и прошу подать мне руку помощи. Мне не к кому больше обратиться. Ради моего несчастного мужа – помогите! Клянусь Вам, что Ваши деньги не пропадут, я честный человек, и если бы у меня не было надежды на то, что я со временем смогу их Вам возвратить – я бы не решился просить их у Вас. Я являюсь совладельцем мужа, так как дом нажит нами вместе и во всяком случае половина дома моя, а на вторую половину соц'обес³⁷ назначил опекуна, и вместе с ним я могу продать и весь дом. Если Вы займете мне эту сумму, я сейчас же пришлю Вам расписку, что получила от Вас эту сумму. О муже³⁸ и до сих пор ничего не узнал Ал[ександр] Ев[докимович]³⁹, так что тут одна грусть и печаль безысходная!.. У меня уже пропала надежда, что кто-нибудь что-нибудь сделает, чтобы выручить несчастного старика. Злой рок преследует нас, а за что – неизвестно. Он страдает где-то, если еще жив, и меня тут бьют со всех сторон, и я часто хотела бы утром не проснуться, так легко мне жить. Как я понимаю теперь тех людей, которые в минуту отчаяния прекращают мучительную жизнь! Может быть, Вам придется видеться с Ал[ександром] Ев[докимовичем] Корнийчуком, спросите его от себя, что сделано для того, чтобы хоть узнать, жив ли и где находится Ник[олай] Фед[орович]. Может, что узнаете – скажите, пожалуйста, мне. Я только имею от него сведения, что из Москвы еще ничего не отвечали ему. И это с января месяца! Разве могут Депутату Верхов[ного] Совета⁴⁰ ничего не ответить?⁴¹ Ну – надо кончать. И так я отняла у Вас много времени своим письмом. Еще раз прошу у Вас прощения за него, но это просьба несчастного человека, которому нет выхода. Очень прошу Вас немедленно ответить или да, или нет⁴². Тогда я уже буду знать, что помощи мне ждать неоткуда, и не буду больше и бороться, а предоставлю себя на волю судьбы.

Простите и не осудите.
Уважающая Вас

С. Чернявская.

1940 г. 17 сентября.

Адрес мой: Херсон, Перекопская ул., дом № 3, Софье Васильевне Чернявской.
(ЦДАЛМ. Ф. 464. Тичина П.Г. Оп. 1. Спр. 7831. Арк. 1–4 зв. Автограф).

References

- Halchenko, S. (Comp.). Zhulynskvi, M. (Ed.). (1990). Tychna P. Zibrannia tvoriv: U 12 t. Lysty [Tychna P. Collected works: In 12 vol. Letters]. Kyiv, Ukraine.
Honchar, O. (Ed.). (1983). Tychna P. Zibrannia tvoriv: U 12 t.: Shchodennykovi zapysy. Lysty [Tychna P. Collected works: In 12 vol.: Diary entries. Letters]. Kyiv, Ukraine.

³⁴ Тут і в наступних двох реченнях підкреслено червоним олівцем, очевидно, П. Тичиною.

³⁵ У сер. 1920-х рр. у листі до брата Дмитра (датуємо за змістом збереженого фрагмента) М. Чернявський повідомляв: «Викупили хату з банку. Це нагорода за всі страждання».

³⁶ Тут і далі підкреслення С.В. Чернявської; зроблено тим самим чорнилом, що й сам лист.

³⁷ Система державного соціального забезпечення.

³⁸ Підкреслено червоним олівцем, очевидно, П. Тичиною.

³⁹ Ал. Ев. – Корнійчук Олександр Євдокимович (1905–1972) – письменник-драматург, публіцист, державний і громадський діяч доби СРСР, впливова фігура тогочасної українсько-радянської комуністичної номенклатури, у 1938–1941 рр. – голова Спілки письменників УРСР. 12 грудня 1939 р. С. Чернявська звернулася до О. Корнійчука з проханням з'ясувати, де її чоловік, і порятувати невинного старого письменника.

⁴⁰ О.Є. Корнійчук був депутатом ВР УРСР та СРСР 1–8 скликань.

⁴¹ Насправді О. Корнійчук 7 лютого 1940. звернувся до Генпрокуратури СРСР з проханням переглянути справу М. Чернявського і зреагувати на заяву його дружини. Відповідь дали з органів НКВД майже через десять місяців (30 листопада 1940 р.), у ній повідомлялось, що підстав для перегляду справи не знайдено і скаргу С. Чернявської постановили залишити «без последствия». Отже, на час написання Софією Васильівною листа до П. Тичини О. Корнійчук відповіді з органів НКВС ще не отримав.

⁴² Підкреслено авторкою листа – С.В. Чернявською.

Галак Інна Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького (вул. Саксаганського, 97, м. Київ, 01032, Україна).

Halak Inna– Ph.D. in philology, docent, deputy director for scientific work of the Museum of outstanding figures of Ukrainian culture Lesia Ukrainka, Mykola Lysenko, Panas Saksahanskyi, Mykhailo Starytskyi (97 Saksahanskyi str., Kyiv, 01032, Ukraine).

E-mail: ipgalak@gmail.com

Дата подання: 17 жовтня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 24 січня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Галак, І. Листи Миколи та Софії Чернявських до Павла Тичини. *Сіверянський літопис*. 2026. № 1. С. 120–127. DOI: 10.58407/litopis.260114.

Цитування за стандартом APA

Halak, I. (2026). Lysty Mykoly ta Sofii Cherniavskyykh do Pavla Tychny [Letters from Mykola and Sofia Cherniavski to Pavlo Tychna]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 120–127. DOI: 10.58407/litopis.260114.

Михайло Сокульський

●

**МАНДРІВКА ГЕРОЯ
В ПОВІСТІ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА «ІЛЛЯ ТУРЧИНОВСЬКИЙ»:
МОДЕРНІЗМ, МІФОЛОГІЗМ, ГНОСТИЦИЗМ**

●

**THE HERO'S JOURNEY IN VALERY SHEVCHUK'S NOVEL "ILYA TURCHYNOVSKY":
MODERNISM, MYTHOLOGY, GNOSTICISM**

DOI: 10.58407/litopis.260115

© М. Сокульський, 2026. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9517-1221>

Мета статті – обґрунтувати, що Валерій Шевчук, попри активне звернення до традиційних образів і барокових чи фольклорних топосів, належить до модерністського дискурсу. Його літературна стратегія поєднує ментальне занурення в минуле з модерністською чутливістю, що виражається в переосмисленні архетипів і створенні нових художніх світів. **Методи** дослідження включають аналітичний, синтетичний, порівняльний, міфологічний та герменевтичний, що дозволяють простежити як художню структуру твору, так і його ідейно-ціннісні координати. У статті доведено, що використання міфу в прозі Шевчука має модерністську природу: персонаж Ілля Турчиновський проходить шлях героя відповідно до класичної схеми мономіфу, проте здобута ним мудрість стає доступною лише небагатьом. Така елітарність пояснюється гностичною моделлю світу твору, де герой постає пневматиком, протиставленим масовій свідомості. **Наукова новизна** роботи полягає у спробі гностичного прочитання повісті «Ілля Турчиновський», яке актуалізує модерне протиставлення мистецьких еліт і широких мас. У **висновках** наголошено, що Шевчукова проза демонструє модерністський спосіб мислення, де міф стає засобом діагностики духовної кризи епохи, а барокова традиція – етичним орієнтиром, що підтримує цінність смислу навіть у добу втрати трансцендентних підвалів.

Ключові слова: модернізм; подорож героя; міфологізм; гностицизм; бароко; сакральне.

●

The purpose of the publication is to demonstrate that Valerii Shevchuk, despite his active use of traditional imagery and baroque or folkloric themes, should be regarded as a modernist writer. His literary strategy combines reliance on baroque and folkloric motifs with modernist sensibility, expressed in the re-interpretation of archetypes and the creation of new artistic worlds. **Research methods** include analytical, synthetic, comparative, mythological, and hermeneutic approaches, which make it possible to trace both the artistic structure of the text and its axiological coordinates. The article establishes that Shevchuk's use of myth is inherently modernist: the character Illia Turchynovskiy follows the trajectory of the hero's journey according to the scheme of the monomyth, yet the wisdom he gains is accessible only to a few. This elitism is explained by the Gnostic model of the fictional world, in which protagonist appears as a pneumatic, opposed to the mass consciousness. **The novelty of the research** lies in the proposal of a Gnostic reading of the novella Illia Turchynovskiy, which resonates with modernist opposition between artistic elites and broader public. **Conclusions** emphasize that Shevchuk's prose demonstrates a distinctly modernist mode of thinking, where myth serves as a diagnostic tool for the spiritual crisis of modernity, while the baroque tradition provides an ethical horizon that safeguards the value of meaning even in an age of declining transcendence.

Key words: modernism; hero's journey; mythologism; Gnosticism; baroque; sacred.

Валерій Шевчук як представник покоління шістдесятників посідає особливе місце в українському літературному процесі. Будучи одним із небагатьох, хто зміг уникнути соц-реалістичної поетики, письменник витворив власний поетичний стиль, який, з одного боку, спирається на традиційні для української літератури теми, українське бароко, зокрема спадщину Григорія Сковороди, а з іншої – на екзистенціалістську філософію, магійний реалізм та художні практики модернізму, через що Шевчукову творчість складно однозначно приписати до конкретного дискурсу. Так, В. Єшкілев здійснив у 1998 р. спробу окреслити та класифікувати тодішню українську літературу, видавши «Малу українську енциклопедію актуальної літератури». Зокрема в глосарійному корпусі він говорить про

два дискурси в українській літературі: тестаментально-рустикальний (ТР) та неомодерністський (НМ), до яких він досить чітко зараховує тих чи інших авторів. Проте прозу В. Шевчука класифікувати однозначно не вдалося, адже вона, на думку В. Єшкілева, «Об'єднала на ґрунті символістично-інтелектуальних форм текстотворення художні методи, притаманні як ТР-, так і НМ-дискурсам»¹. Також він зазначає, що в пізніх Шевчукових творах «прослідковуються спроби деміургійного творення метаісторичних персональних світів» – і це при тому, що Шевчукова філософія не виходить за рамки ТР-дискурсу². Подібні координати для В. Шевчука в українському літературному просторі визначає й Р. Харчук – «між модернізмом та неопозитивізмом»³. Натомість Н. Беляєва вбачає в його модерністсько-необароковому синтезі навіть риси постмодернізму⁴.

Важливо, що сам В. Шевчук ідентифікує себе як автора-модерніста. Так, в інтерв'ю виданню «ЛітАкцент» письменник називає себе «чистої води модерністом», протиставляючи власну поетику постмодерністській⁵. В інтерв'ю «Другові читача» окреслив свій стиль ще чіткіше: «Я ж модерніст, який творить ... необароко та, частково, неоромантизм; в юності я, правда, творив у манері неореалізму, але відійшов від нього»⁶. Як бачимо, письменник називає ті напрями модернізму, які не пропонують щось радикально нове, а натомість якісно переосмислюють домодерністські напрями, що й пояснює наявність у його творах елементів, характерних для тестаментально-рустикального дискурсу. Згідно з В. Єшкілевим, ТР-дискурс «базується на «реалістичній» традиції із значним впливом романтизму (особливо в історичній прозі) та вкрапленнями модерну як стильової складової», «хрестоматійна настанова», яка «значно звужує спектр творчих пошуків» та «тяжкіє до дидактично-шкільної прагматики, практично не інтегрує в себе знакових, концептуальних та формотворчих досягнень літературних практик ХХ ст.»⁷, причиною чого є закоріненість творів цього дискурсу в селянський світогляд. Варто зазначити, що В. Шевчук, взоруючись на минуле, спирається не на рустикальні топоси, а на барокові, при тому його поетика позначена впливом однієї зі сучасних філософій – екзистенціалізму. І навіть звертаючись до фольклорних мотивів, він не ретранслює їх прямолінійно, а переосмислює крізь власний поетико-філософський досвід, у такий спосіб творячи власні художні світи з вираженим міфологізмом.

Міфологізм як світогляд і як художній метод є важливою складовою модернізму. Джозеф Бел у книзі «Модернізм, література й міф. Віра та відповідальність у ХХ ст.» порівнює «міфополю» письменників-модерністів із реставрацією архітектури: нова модерна «антиметафізика» допомагає зберегти традиційний порядок подібно до того, як реставрація пам'яток архітектури за допомогою сучасних матеріалів дозволяє зберегти їх справжній вигляд⁸. Проте модерний міф не може функціонувати так, як функціонує традиційний. М. Коваленко вказує на такі особливості модерного міфу, як зміщення ролі трансцендентної сили зі «зовнішньої природи» на людську цивілізацію (що спричиняє трагічно-песимістичне світосприйняття), повсякденність як фатум, народження міфу «в ситуації відокремленої і самоzagлибленої самотності персонажа і суверенності його внутрішнього світу», «природно-орґіастичний» та «екзистенціально-абсурдний» типи героїв замість «культурного», рефлексивно-філософський характер сучасного міфу⁹. Більшість цих ознак цілком можемо спостерігати в повісті В. Шевчука «Лля Турчиновський» – першій частині триптиху «Три листки за вікном». Беручи за основу автобіографію українського священника ХVІІІ ст., В. Шевчук трансформує її в міфологічну розповідь про мандрівку героя-шукача Істини, який намагається збагнути сутність зла та відкрити мудрість для світу.

Дж. Кемпбелл у книзі «Тисячолкий герой» конструє концепт героя та його мандрівки як стрижневої матриці в міфологічних сюжетах світу: «Головною функцією міфології й ритуалів завжди було продукування символів, що підносять людський дух, на противагу до інших усталених людських уявлень, що дух опускають, заземлюють»¹⁰. У кожному міфі, а кожній легенді є виклик, зумовлений втратою гармонії світу, який Кемпбелл порів-

¹ Плерома. Глосарій: Т–Я. Ї. 2003. 17 серпня. URL: <https://www.ji.lviv.ua/ji-library/pleroma/gk-tya.htm>.

² Там само.

³ Харчук Р. Сучасна українська проза: постмодерний період. Київ: ВЦ «Академія», 2008. С. 67.

⁴ Беляєва Н. Історична проза Валерія Шевчука в інтертекстуальному аспекті. *Слово і час*. 2001. № 4. С. 64.

⁵ Захарченко А. Валерій Шевчук: «Те, що роблю, за мене не зробить ніхто». *ЛітАкцент*. 2010. 24 грудня. URL: <https://litakcent.online/2010/12/24/valerij-shevchuk-te-scho-roblyu-za-mene-ne-zrobyt-nihoto/>.

⁶ Валерій Шевчук: «Я жив без читача більше, як із ним». *Друг читача*. 2011. Архівовано 18 травня. URL: <http://web.archive.org/web/20110518192836/http://vsiknygy.net.ua/interview/628/>.

⁷ Плерома. Глосарій: Т–Я.

⁸ Bell M. *Literature, modernism and myth: belief and responsibility in the 20th c.* Cambridge: Cambridge University Press, 1997. P. 22.

⁹ Коваленко М. Вплив міфології античності на літературу модернізму. *Мова і культура*. 2009. Вип. 12. Т. VIII (133). С. 243.

¹⁰ Кемпбелл Дж. *Тисячолкий герой*. Київ: Terra incognita, 2002. С. 17.

нює з его тирана – проблемою для світу, що потребує героя¹¹. Герой – це людина, яка повертає цю гармонію, таким чином досягаючи смирення, що є основним її призначенням. Розкол у суспільстві чи в душі можна вилікувати «повторюваністю народжень». Сутність місії героя Кемпбел визначає так: «Перше завдання для героя – зійти зі світової сцени побічних ефектів і перейти до тих причинотворчих зон психіки, де справді гніздяться проблеми, саме там ті проблеми з'ясувати, вирвати їх з корінням у самому собі (себто дати бій дитячим демонам своєї локальної культури) і прорватися до неспотвореного, безпосереднього переживання й засвоєння того, що К.-Г. Юнг назвав “архетипними образами”». Таким чином «герой гине в сучасності, але відроджується для вічності»¹². Друге завдання героя – повернутися в новій подобі й викласти життєвий урок, який і кристалізується у вигляді міфологічної оповіді. Назагал формулу Кемпбелл виводить так: «Герой насмілюється вийти з буденного світу в край надприродних див; там він знаходить казкові сили і здобуває вирішальну перемогу, відтак повертається з таємничої мандрівки, наділений силою творити добро для своїх ближніх»¹³. Сама подорож героя складається з таких етапів:

I. Виправа або Прощання

1. Поклик до мандрів
2. Відмова від поклику
3. Допомога сил надприродних
4. Перший поріг
5. Черво кита

II. Етап випробування і звитяг ініціації

1. Шлях випробувань
2. Зустріч із богинею
3. Жінка-спокусниця
4. Апофеоз
5. Найвища нагорода

III. Повернення й поновне єднання зі суспільством

1. Відмова від повернення
2. Чарівна втеча
3. Допомога зовнішніх сил
4. Останній поріг
5. Володар двох світів
6. Свобода жити¹⁴

Отже, герой, вирушаючи в мандри, робить це з конкретною метою. Ілля Турчиновський не може достеменно пояснити, чому вирушає в дорогу. Його мандри спонтанні: «Буває, впаде до серця іскра й залишає слід, як на тканині: коли не погасити її вчасно, може запалати такий вогонь, який зовсім тебе спопелить. Така іскра колись упала і в мою душу, і я, примотузувавши до плеча книги та взявши торбину в руку, пішов, як уже оповідав, на стежку, що вивела мене з рідної Березані»¹⁵. Сам герой чітко усвідомлює лише те, що його вабить дорога. Кемпбелл указує на такий архетипний елемент поклику до мандрів, як провісник, «посланець долі», який стає причиною мандрів. Це можуть бути тварини (жаба, змія, дракон), яких дослідник пов'язує з глибинами підсвідомості, що виносить на поверхню найпотаємніші пориви¹⁶. У випадку Іллі Турчиновського цим поривом стає душевний неспокій, причина якого – нерозуміння світу, добра та зла, а також щиросердна любов до світу, бажання обійняти його душею. У В. Шевчука ця підсвідомість грає безпосередньо: поклик дороги приходиться до Іллі Турчиновського під час сну: «Отак ніби їхав я верхи через долину, в якій кожна рослина увінчувалася людською головою, і такі ж голови росли замість плодів на деревах. Їхав ступою і роззирав усі ті обличчя»¹⁷. У кожного героя є своя мета та своє покликання до мандрів: у Іллі це – неспокій, за яким ховається невдоволення книжним знанням та бажання пізнати життя реальне, а ще достеменно усвідомити межі доброго та лихого. Оскільки поклик до мандрів з'являється безпосередньо від внутрішнього «Я» Турчиновського, він йому не противиться, проте все-таки звертається за порадою до діда-пасічника. Кемпбелл зауважує, що в ролі помічника часто виступає чоловічий персонаж, який асоціюється із шаном та впливом, а також є своєрідним пєрєвєзником душ. Ілля Турчиновський звертається до старого пасічника, який віддалився

¹¹ Кемпбелл Дж. Тисячолікий герой. С. 22.

¹² Там само. С. 25.

¹³ Там само. С. 34.

¹⁴ Там само. С. 39–40.

¹⁵ Шевчук В. Три листки за вікном. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. С. 12.

¹⁶ Кемпбелл Дж. Тисячолікий герой. С. 56.

¹⁷ Шевчук В. Три листки за вікном. С. 12.

від світу і «пас Божу худібку – бджіл». У. Мовна в монографії «Бджільництво: український обрядовий контекст» указує, що постать бджоляра в Україні традиційно вважалася пов'язаною з ворожбитством та зв'язками з нечистою силою, тобто потойбічним світом¹⁸. Саме тому Ілля просить у пасічника напутнє слово, проте той не дає його.

Першим порогом для Турчиновського слугує зустріч із двома розбійниками, Іваном та Семеном, які виступають у ролі вартових, що чигають на героя. Згідно зі схемою Кемпбелла, вартові є втіленням підсвідомих страхів, а місце, в якому вони перебувають, є полем «для спонтанних проєкцій того, що є в підсвідомості», переважно фізичного та сексуального насильства¹⁹. Натомість Ілля не відчуває страху, а радіє дорозі, так само не відчуває загрози від співпідорожжя. Він – людина світла, добра та по-дитячому наївна, до того ж, сповідує християнський принцип «непротивлення злу». Тому зіткнення зі світом зла – двома розбійниками, які його відлупцювали та пограбували, призводить героя до сум'яття: «Боліло мене од їхньої підступності і зради, а це найгірше з гіркого». Проте його сила криється саме в непротивленні злу та слідуванні християнським принципам. Саме тому Ілля проходить перше випробовування: він рятує своє життя, звертаючись до совісті розбійників: «Ви мене вб'єте. А що збудете? Ви забрали мою одежу і гроші, – сказав я, – все, що маю. За це вас покарає Господь, але не так страшно, як після того, коли загубите невинну душу. Пам'ятайте про пекло ... Знаміринуся загубити невинну душу через дурноту свою. Лише з самого страху, що розпізнається ваш менший злочин. Поміркуйте: щоб сховати малий злочин, ви чините великий. Але Всевишній усе бачить, усе чує, і не матимете від нього рятунку»²⁰. І це спрацьовує: Іван та Семен погоджуються не вбивати Іллю, натомість беруть у заручники. Ілля користується можливістю і втікає, однак знову сліпо вить розбійникам і потрапляє до їхньої пастки.

Полон Турчиновського функціонує як етап перебування в череві кита. Кемпбелл порівнює міфологічне перебування в череві кита із входженням до храму: якщо герой не здатен побачити в цьому Бога, а тільки диявола, він не може увійти²¹. Ілля не пручається і використовує своє становище як можливість пізнати світ, зокрема, корені людського зла, таким чином стаючи на другий етап, на шлях ініціації.

Мандрі Іллі оформлені у вигляді синусоїди, де його страждання чергуються з моментами блаженства та спокою в безпечному місці: побиття розбійниками – спроба залишитися в дяка й готовність пробачити кривдникам – чергове побиття з примусом танцювати і видіння кола – порятунок з боку дяка, розмова з дідом-характерником та розтлумачення образу кола – помста розбійників і арешт Іллі компанійським сотником – зустріч і розмова зі Страхом у корчмі – викриття правди і покарання розбійників – виправа Іллі до Могилова. Композиційна структура повісті нагадує казку Дж. Толкіна «Гобіт», але якщо в ній головний герой після чергового випробовування здобуває якусь чарівну річ, то Турчиновський засвоює новий досвід. Так, зустрічаючись з персонажами, які фактично є втіленням архетипу мудреця, як-от дяк, який був готовий дати притулок, або дід-характерник, Ілля визнає значення кола, яке йому ввижалося, та усвідомлює, що його не задовольняє книжкова мудрість. Після затримання з боку сотника та тривалих збиткувань він зустрічається з персоніфікованим Страхом і починає сумніватися в правильності свого морального вибору та все більше губити розбіжність між добром та злом. Він, хоч і постійно рветься пробачити своїх кривдників, але все ж пізнає і злість, з якою намагається боротися, як і піддається на спокусу напиться з регентом. Але пізнання темних, злих почуттів та порив є своєрідною виправою для Іллі, адже в пізнанні зла та протистоянні йому він навчається мудрости не книжної, а життєвої.

Примітно, що в повісті фактично нема реальних жіночих персонажів, до того ж, головний герой досить асексуальний та навіть «знетілений» (свою наготу він сприймає як мучеництво). При цьому етап зустрічі з богинею-матір'ю у повісті присутній, проте вона тут абстрактна: це – Спокій, спогади про домашній затишок, дитинство, матір, які регулярно переслідують Іллю. Після його першої перемоги у Поповій Горі йому ввижається Зелена Жінка: «Стояла супроти мене золотоголова, зеленотіла жінка і мала сліпучу, золоту всмішку. Прочинила раптом безмежно голубі очі й подивилася на мене, малоگو й нікчемного, котрий завмер у її ногах. Навколо хиталося блакитне маєво неба, біля золотої голови стояло кілька думок-хмар – прозорі, легкі й несміливі. Всі звуки раптом пропали, глибока тиша прийшла на землю. У неймовірній чистоті літнього вечора почав сплітатися над землею прозорий дим. Жінка дихала на повні груди, і я намагався дихати так само. Намагався не пропустити ані хвилини з цього чудовного одкровення, бо щось мало мені в ту хвилину

¹⁸ Мовна У. Бджільництво. Український обрядовий контекст. Львів, 2017. С. 128.

¹⁹ Кемпбелл Дж. Тисячолкий герой. С. 79.

²⁰ Шевчук В. Три листки за вікном. С. 15.

²¹ Кемпбелл Дж. Тисячолкий герой. С. 91.

провіститися. Щось конче потрібне, те, заради чого покинув я батьківську стріху. Зараз воно станеться, подумав я, ця жінка розтулить уста і скаже, як жити й куди мандрувати далі. Я напружився неймовірно, але тиша навколо не порушилася»²². Удруге вона ввижається Турчиновському в Могилеві, у корчмі, уже як жінка-спокусниця, де прямо називає себе Безжурністю і закликає Іллю «одружитися» на собі, тобто відмовитися від мандрів. Це для нього не стає великим випробуванням, на відміну від примирення з батьком. У повісті є декілька батьківських фігур (дяк, характерник, сотник), але центральною із них є Страх. Згідно з Кемпбеллом, «Людожерська іпостась батька – це просто відбиток власного “я” жертви, взяте з її чуттєвої дитячої сцени, що лишилася в минулому, та проектується на майбутнє»²³. Відповідно, конфлікт Іллі зі Страхом – це його власний конфлікт зі страхом та нерозумінням світу: Страх сміється з боягузтва Турчиновського і з цікавістю спостерігає за його проявами хороброщів та агресії. Саме він у третій інтермедії драми «Мудрість передвічна» провокує органіста зі Шклова ненавидіти Іллю, що закінчується «пробудженням лева» останнього: мандрівник нарешті наважується на фізичну агресію і б'є кривдника, після чого з жахом зауважує, що б'є самого себе. У такий спосіб Ілля проходить свою ініціацію: він пізнає зло, починає розуміти людей, які його чинять, і при тому переконається у правильності своєї філософії: «Тож відтепер він знає, як грати роль ініціатора, проводири сонячних дверей, і через нього вже інші можуть переходити від дитячих ілюзій “добра” і “зла” до досвіду величі космічного закону, очищеного від надії й страху, та перебувати в мирі, розуміючи одкровення буття»²⁴. Так народжується новий Турчиновський, Турчиновський-наратор, який з висоти літ та досвіду може рефлексувати над своєю молодістю. Водночас його спогади – це теж своєрідна мандрівка героя, осмислення власного життя перед смертю. Найвищою ж нагородою для Турчиновського-героя стає душевний спокій, відчуття гармонії, виражене у спогляданні «срібних хмар».

Проте міфологізм повісті не обмежується суто шляхом героя – ним позначений сам часопростір, що містить сакральні та профанні модуси. Особистий чин Турчиновського – це його укріплення у власних цінностях, які спираються на християнський принцип непротивлення злу та філософію Григорія Сковороди, характерних для барокової доби. Не секрет, що В. Шевчук як письменник та дослідник асоціюється з бароко, адже необароковою стилістикою позначена значна частина його творів, бароковий хронотоп мають історичні романи та повісті шістдесятника, зрештою, сам В. Шевчук не тільки публікував численні дослідження про літературу цієї доби, а й популяризував самі барокові тексти. Безперечно, епоха українського бароко стала для В. Шевчука не просто виміром, куди він міг утекти від неприємної радянської дійсності, а й джерелом та сховищем правдивої мудрости, духовних і моральних цінностей, прикладом для наслідування та потенційним культурним орієнтиром для нових поколінь українців. У триптиху «Три листки за вікном» письменник вибудовує психологічно-аксіологічну картину української дійсності XVII–XIX ст., духовну трансформацію української людини в контексті зміни епох. На думку М. Павлишина, ця трансформація від духовно-моральних пошуків Іллі Турчиновського до цинічного раціоналізму Кириака Сотановського корелює з поступовим занепадом Козацької держави та послідовним поглинанням України Росією²⁵. У такий системі координат бароковий період, позначений відчуттям сакрального, проживанням у сакральному та більш тонким і глибоким його переживанням, але водночас і присутністю гріха, зацикленістю на матеріальному та моральним запустінням, є перехідним часом, коли боги, згідно з визначенням М. Гайдеггера, ще не відлинули остаточно, але й «світова ніч прямує до півночі»²⁶. Тому присутність Божественного духу, присутність сакрального тут різко перетинається із його відсутністю та боротьбою проти нього, загальною налаштованістю «миру» та мирського проти сакрального. Саме в такому онтологічному дуалізмі живе, мислить та шукає Істину Ілля Турчиновський.

Цей дуалізм проявляється від самого початку, де оповідач, тобто сам Ілля, визначає свого читача як людину неупокорену, неспокійну, яку не цікавлять матеріальні здобутки, тобто протиставляє її запустілому світові. Перед початком оповіді Турчиновський зустрічається з юнаком – молодю версією себе. Зустріч ця світла, її супроводжує сонце. Проте після того, як Юнак зливається зі Страхом, Турчиновського починають мучити марення, і він береться за написання спогадів.

У часопросторі повісті сакральний вимір виражений як у низці персонажів, що існують синхронічно, так і в топосах-символах, які функціонують довкола них. Одним із

²² Шевчук В. Три листки за вікном. С. 50.

²³ Кемпбелл Дж. Тисячолікий герой. С. 123.

²⁴ Там само. С. 131.

²⁵ Павлишин М. Канон та іконостас. Київ: Час, 1997. С. 129.

²⁶ Гайдеггер М. Навіщо поети? Слово. Знак. Дискурс: антологія світової літературно-критичної думки XX ст. Львів: Літопис, 1996. С. 230.

центральної топосів сакрального світу В. Шевчука є дорога. Видіння дороги з'являється після зустрічі з юнаком, вона починає манити Турчиновського, через що він кидає дім та йде в мандри. Дорога як частина сакрального світу не зникає, щойно книжник звернувся до неї, і виринає постійно, стаючи втіхою. У дорозі Турчиновський знаходить спокій.

Більш повно сакральне присутнє в природі. Щоразу під час духовного просвітлення Ілля спостерігає найдрібніші деталі довколишнього середовища: «Все навкруг загуло й замгло, зупинився час. Листки й трава знерухоміли, і не чув я ані найменшого згуку. Не співали птахи, не валували собаки, не чути було ані кроків, ані дихання. Навіть мала комашка, що почала лізти мені на ногу, спинилася із зведеною голівкою»²⁷. Спогляданням природної краси супроводжується і зустріч Іллі з іншими духовними людьми, наприклад, із дідом-характерником. З усіх сил природи особливо сакралізованим є сонце, що Г. Косарева пов'язує безпосередньо з впливами Г. Сковороди²⁸. «Сонце, – подумав я, – мій вічний і любий супутник, ти милувало мене прозовж усього життя!»²⁹ Іншим атрибутом сакральності є тиша. У відчутті тиші, «святому заціпенінні», спогляданні Ілля приходить до конкретних роздумів та висновків. В. Шевчук прямо називає тишу святою. Але при тому цілковито зануритися в споглядання цих речей (окрім дороги) Турчиновський не може: він профан, а профан – людина, що не пройшла ініціацію, згідно з Роже Каюа, не може мати цілковитого доступу до сакрального³⁰. Тому лише після проходження ініціації, мандрівки героя, Іллі відкривається вся велич природи, стає доступною.

Третім важливим сакральним топосом є Київська академія, де Ілля Турчиновський навчався. Проте в часопросторі роману вона існує як топос умовний, топос духовний, який у важку хвилину стає для Іллі нагадуванням про життєву місію – «звернутися до світу зі своїм Словом»³¹. Спогади з академії стають для Турчиновського причиною писати притчі для книги «Мудрість передвічна», яка мала би стати способом Іллі порозумітися зі світом. Світ притч у повісті постає особливим сакральним виміром, де існують чесноти, фактично модуси сакрального світу: Розум – персоніфікація життєвої мудрости, недоступної пустій філософії, Воля – відмова від фаталізму й активна участь у творенні власного життя. Мудрість фактично виступає божеством художнього виміру Іллі Турчиновського, до того ж, божеством радше гностичним, яке також можна охарактеризувати як «невидиму натуру» світу зічення Г. Сковороди³².

Антропологія повісті також позначена впливами гностицизму. В уявленні гностиків люди ділилися на гиликів, психіків та пневматиків – людей, відповідно, зацикленних суто на матеріальному, здатних до поверхневих релігійних почуттів та правдиво духовних – при чому такий поділ був закладений до їх народження³³. Пневматиком, безперечно, є Ілля Турчиновський: від початку він постає як людина світла, добра та по-дитячому наївна, тому зіткнення зі світом зла (у вигляді Семена та Івана, двох розбійників) призводить його до сум'яття. Турчиновський підносить християнський принцип непротивлення злу на найвищій рівень, роблячи його своїм життєвим кредо: «Вибач ближньому і не помножуй зла, адже помножене зло породжує нове, і так без кінця»³⁴. Загалом Ілля перебуває в духовному вимірі типового для XVII ст. християнства: він багато часу приділяє молитві, за можливості йде на вечірню, але при тому він не зациклюється на догматизмі та конфесійних аспектах – значно важливішими для нього є моральні імперативи, як-от справедливість. Ілля шукає розуміння справедливості, і, щоразу стикаючись зі злом світу, починає сумніватися в правильності обраного кредо, остерігаючись, що воно тільки множитиме зло. Також важливим модусом сакрального світосприйняття Турчиновського є містичність його мислення: скажімо, хмаринку, подібну на перст, він сприймає як знак Божий та нагадування про необхідність дотримуватися власного морального кодексу. Усе це, а також присутність постійних помічників і покровителів у мандрівці вказують на метафізичну детермінованість його покликання: Ілля Турчиновський – один із обраних, якому доступно розуміти та відчувати те, чого не розуміють інші.

До пневматиків можна зарахувати також таких персонажів, як пасічник чи характерник. Натомість сотник, єпископ, регент церковного хору в Могилеві та органіст зі Шклова належать до психіків – вони живуть в парадигмі формальної релігії та закону і мають всі шанси на спасіння. Та якщо перші два тримаються моральних норм, то регент і хорист їх

²⁷ Шевчук В. Три листки за вікном. С. 19.

²⁸ Косарева Г. Інтерпретація міфологем у романі Валерія Шевчука «Три листки за вікном». *Волинь–Житомирщина*. 2009. № 19. С. 152.

²⁹ Шевчук В. Три листки за вікном. С. 142.

³⁰ Каюа Р. Людина та сакральне / Пер. з фр. Київ: Ваклер, 2003. С. 30.

³¹ Шевчук В. Три листки за вікном. С. 31.

³² Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи / Упор. І. Іваньо. Київ: Наукова думка, 1983. С. 115.

³³ Zandee J. Gnostic ideas on the fall and salvation. *Numen*. 1964. Vol. 11. № 1. P. 6.

³⁴ Шевчук В. Три листки за вікном. С. 21.

переступають – їхня належність до церковного середовища формальна: першого більше цікавить посада, а другого – конфесійні суперечки. Гілками, уособленням десакралізації світу, є два розбійники, Іван та Семен. Усі ці персонажі, попри різний бекграунд, насправді є дуже подібними, як зовні, так і внутрішню, що неодноразово підкреслюється в тексті. Цю знеособленість можна назвати справжньою спустошеністю, відсутністю Божественного Духу. Р. Каюа підкреслює, що «“сфера забруднення” є розмитою та невизначеною»³⁵. Розмитими та невизначеними є також топоси, пов’язані із цими персонажами: вони не є конкретними (це може бути корчма, площа, навіть церква), які самі по собі є нейтральними, і лише наповненість людьми, їхньою волею та бажаннями може профанізувати цей простір, спустошити його, позбавити цієї одухотвореності. Себо в онтологічних координатах роману зло найпаче походить від людей, а світ спустошеності – людський світ, світ людських душ. Варто зазначити, що навіть духовний простір Семена та Івана не позбавлений чуття сакральності. Так, обидва розбійники всерйоз задумуються над словами Іллі про пекло та вічні муки, а тому не вбивають його при першому нападі. Важливою константою їх світогляду є перебування у християнській парадигмі, хоча це не скасовує їхньої приреченості: розбійники стороняться Церкви, а пізніше грабують храм у Могилеві, через що їх страчують. Та, окрім чисто матеріального визиску, ними керує найперше прагнення помсти ненависному співпідорожжанину, який слугує голосом совісті: «Зло в тому, що такий, як ти, може існувати ... ти несеш у собі зло, бо різнишся від нас. Лише за це тебе варто четвертувати»³⁶. Така категоричність – бунт профанного світу проти Духу та бунт проти власного фатуму, який призводить суто до катастрофічних наслідків.

У повісті нерідко звучить думка про непримиренність двох світів. Світ Духу є сталим, він існує в природі, у спогадах про дитинство, у вчинках добрих людей, світ зла – у злих вчинках. Отже, у протистоянні Іллі з розбійниками виражається глибоке протистояння добра і зла, непровитлення зла та бажання помсти і знуцань, присутності Духу та духовної спустошеності. У цій мандрівці чесноти чергуються з кривдою: щоразу після того, як Турчиновський зазнає страждань від розбійників та стає їхнім рабом, він відмовляється протистояти їхньому злу, і це врешті приводить до визволення. Промовистим є епізод, де Ілля спершу погрожує Іванові та Семенові кулаком, а опісля, усвідомивши помилковість цього, із докором дивиться кривдникам в обличчя: перший вчинок викликав у них сміх, другий – занепокоєння. Фактично Ілля виступає їхньою совістю, проти якої здирці щоразу більше бунтують, проте це не переходить у конструктивне русло. Натомість кожен новий конфлікт вводить Іллю у сумніви: чи правильно він чинить, чи можна толерувати зло, а чи варто його карати? Зрештою, філософія Турчиновського виявляється правильною: коли після показу драми у Шклові мандрівник кидається лупцювати регента, то з острахом зауважує, що лупцює самого себе. Ілля піддався спокусі і став у один ряд зі своїми ворогами, але це падіння стає для нього просвітленням.

Отже, конфлікт Іллі Турчиновського зі світом – це насамперед екзистенційний конфлікт обраного, покликаного до плекання сакрального в умовах духовного занепаду світу та втрати трансцендентних орієнтирів. Образ героя втілює архетип шукача Істини, який проходить індивідуальну мандрівку-ініціацію, набуває внутрішньої зрілості та пізнання, але водночас виявляється безсилим перед масштабом деградації самого буття. При тому шлях Іллі набуває гностичного характеру: він може досягнути вищу мудрість і просвітлення, проте не здатен змінити загального вектору суспільного розвитку та донести істину тим, хто не хоче її чути. Міфологічні елементи в повісті функціонують не як засіб втечі від реальності, а як інструмент глибшого осмислення духовної кризи сучасного світу. Через них окреслюється типово-модерністський світогляд, у якому герої більше не творять історію, як це було в традиційних наративах, а намагаються зберегти осмисленість буття в епоху, коли сенси розпадаються. Міф у творі стає не лише художнім прийомом, а й способом вираження філософської глибини та екзистенційної напруги. Водночас його барокові координати стають рятунком для самого автора та джерелом мудрості, що здатна оновити світ.

References

- Bell, M. (1997). *Literature, modernism and myth: belief and responsibility in the 20th c.* Cambridge, USA.
- Bieliaieva, N. (2001). *Istorychna proza Valeriia Shevchuka v intertekstualnomu aspekti* [Valery Shevchuk's historical prose in an intertextual aspect]. *Slovo i chas – Word and time*, 4, P. 58–64
- Haidegger, M. (1996). *Navishcho poety?* Slovo. Znak. Diskurs: antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX st. [For what purpose are poets? Word. Sign. Discourse: an anthology of 20th c. world literary criticism]. Lviv, Ukraine.

³⁵ Каюа Р. Людина та сакральне. С. 52.

³⁶ Шевчук В. Три листки за вікном. С. 90.

- Ivano, I. (Comp.). (1983). Skovoroda H. Virshi. Pisni. Baiky. Dialohy. Traktaty. Prytchi. Prozovi pereklady. Lysty [Skovoroda G. Poems. Songs. Fables. Dialogues. Treatises. Parables. Prose translations. Letters]. Kyiv, Ukraine.
- Kaiua, R. (2003). Liudyna ta sakralne [Man and the sacred]. Kyiv, Ukraine.
- Kempbell, Dzh. (2002). Tysiacholykyi heroï [The hero with a thousand faces]. Kyiv, Ukraine.
- Kharchuk, R. (2008). Suchasna ukrainska proza: postmodernyi period [Contemporary Ukrainian prose: the postmodern period]. Kyiv, Ukraine.
- Kosarieva, H. (2009). Interpretatsiia mifolohem u romani Valerii Shevchuka «Try lystky za viknom» [Interpretation of mythologems in Valery Shevchuk's novel "Three leaves outside the window"]. *Volyn-Zhytomyrshchyna – Volyn-Zhytomyrschyna*, 19, P. 139–155.
- Kovalenko, M. (2009). Vplyv mifolohii antychnosti na literaturu modernizmu [The influence of ancient mythology on modernist literature]. *Mova i kultura – Language and culture*, 12, VIII (133), P. 241–244.
- Movna, U. (2017). Bdzhilnytstvo. Ukrainyskyi obriadovy kontekst [Beekeeping. Ukrainian ritual context]. Lviv, Ukraine.
- Pavlyshyn, M. (1997). Kanon ta ikonostas [Canon and iconostasis]. Kyiv, Ukraine.
- Shevchuk, V. (2011). Try lystky za viknom [Three leaves outside the window]. Kyiv, Ukraine.
- Zandee, J. (1964). Gnostic ideas on the fall and salvation. *Numen*, 11, 1, P. 13–74.

Сокульський Михайло Володимирович – аспірант кафедри теорії літератури та порівняльного літературознавства Філологічного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка (вул. Є. Патона, 13, м. Львів, 79040, Україна).

Sokulskyi Mykhailo – PhD student at the department of literary theory and comparative literature, faculty of philology, I. Franko national university of Lviv (13 Ye. Patona str., Lviv, 79040, Ukraine).

E-mail: msokulski3@gmail.com

Дата подання: 1 вересня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 24 грудня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Сокульський, М. Мандрівка героя в повісті Валерія Шевчука «Ілля Турчиновський»: модернізм, міфологізм, гностицизм. *Сіверянський літопис*. 2026. № 1. С. 128–135. DOI: 10.58407/litopis.260115.

Цитування за стандартом APA

Sokulskyi, M. (2026). Mandrivka heroia v povisti Valerii Shevchuka "Ilya Turchynovskiy": modernizm, mifolohizm, hnostytsyzm [The hero's journey in Valery Shevchuk's novel "Ilya Turchynovskiy": modernism, mythology, gnosticism]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 128–135. DOI: 10.58407/litopis.260115.

Лідія Нестеренко

●

ДІЯЛЬНІСТЬ В.Д. ГУЩЕНКА В ПРИЛУЦЬКОМУ МІСЬКОМУ ТЕАТРИ ІМ. Т.Г. ШЕВЧЕНКА В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ (1941–1943 рр.)

●

THE ACTIVITIES OF V.D. GUSHCHENKO AT THE T.G. SHEVCHENKO CITY THEATRE IN PRYLUKY DURING THE NAZI OCCUPATION OF CHERNIHIVSCHYNA (1941–1943)

DOI: 10.58407/litopis.260116

© Л. Нестеренко, 2026. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5353-2922>

*Метою дослідження є вивчення життєвого шляху та діяльності актора Володимира Дмитровича Гуценка, який у період окупації нацистами м. Прилук (вересень 1941 – вересень 1943 рр.) брав участь в організації театру, а також весь зазначений період часу працював у цьому театрі. **Методологія дослідження** базується на принципах науковості, системності та історизму. Під час роботи використано конкретно-пошуковий, історико-системний **методи**, а також методи аналізу, синтезу та узагальнення. **Наукова новизна** полягає в тому, що на основі архівних документів, уведених до наукового обігу вперше, досліджено біографічні дані актора Прилуцького міського театру ім. Т.Г. Шевченка – В.Д. Гуценка; з'ясовано його роль у розбудові цього театру в роки нацистської окупації; охарактеризовано його трудову діяльність в 1941–1943 рр. **Висновки.** Володимир Дмитрович Гуценко був одним із організаторів відновлення міського театру ім. Т.Г. Шевченка в м. Прилуках в роки нацистської окупації, і вже з 10 жовтня 1941 р. став заступником директора театру з господарської частини. На цій посаді він працював до 10 липня 1942 р., до її ліквідації. Окрім адміністративної роботи в театрі, Володимир Дмитрович був чудовим актором. За неповні два роки роботи в театрі (жовтень 1941 – серпень 1943 рр.) він брав участь у концертних програмах, які були підготовлені артистами театру, а також виконав багато ролей у різноманітних виставах, тексти яких було написано українськими авторами.*

Ключові слова: нацистський окупаційний режим, м. Прилуки, Прилуцький міський театр ім. Т.Г. Шевченка, Володимир Дмитрович Гуценко, актор, вистави.

●

*The purpose of the publication is to examine the life and work of actor Volodymyr Dmytrovych Hushchenko, who participated in the organisation of a theatre during the Nazi occupation of Pryluky (September 1941 – September 1943) and worked at this theatre throughout the entire period. **The research methodology** is based on principles of science, systematicity and historicism. The study employed specific search, historical-systemic **methods**, as well as methods of analysis, synthesis and generalisation. **The scientific novelty** lies in the fact that, based on archival documents introduced into scientific circulation for the first time, the biographical data of the actor of the T.G. Shevchenko city theatre in Pryluky, V.D. Gushchenko, was researched; his role in the development of this theatre during the Nazi occupation was clarified; his work activity in 1941–1943 was characterised. **Conclusions.** Volodymyr Dmytrovych Hushchenko was one of the organisers of the restoration of the T.G. Shevchenko city theatre during the Nazi occupation in Pryluky, and on 10 October 1941, he became the theatre's deputy director for administrative affairs. He held this position until 10 July 1942, when it was abolished. In addition to his administrative work at the theatre, Volodymyr Dmytrovych was an excellent actor. In less than two years of working at the theatre (October 1941 – August 1943), he participated in concert programmes prepared by the theatre's artists and played many roles in various plays written by Ukrainian authors.*

Key words: Nazi occupation regime, Pryluky, T.G. Shevchenko Pryluky city theatre, Volodymyr Dmytrovych Hushchenko, actor, performances.

В останнє десятиліття науковцями проведено велику роботу в плані введення до наукового обігу ряду документів державних архівів та архівів СБУ, які кілька десятиліть зберігалися в архівах під грифом «цілковито таємно». Це дало можливість історикам розширити своє уявлення про різні періоди радянської історії, зокрема й про нацистський окупаційний режим; дослідити питання, які в радянські часи та в перші десятиліття Української незалежності з ідеологічного погляду були заборонені та недосліджені.

Однією з малодосліджених є проблема розвитку культури Чернігівщини на окупованій нацистами території. Не достатньо вивченим також є розвиток театру на Прилуччині в 1941–1943 рр. Коротку узагальнену інформацію про діяльність театрів Чернігівської обл. в роки нацистської окупації подано у збірнику документів і матеріалів¹. Проблема відновлення та діяльності театрів Чернігівщини в 1941–1943 рр. знайшла своє відображення і в статті авторки цієї публікації². Невеличку інформацію про роботу Прилуцького міського театру в роки німецько-радянської війни знаходимо в рубриці «Історія театру в Прилуках», що є на сайті «Прилуки – це Європа»³. Дуже коротку характеристику діяльності театру в 1941–1943 рр. можна знайти і в статті О. Кіріченко⁴.

На сьогодні з'явилися публікації, в яких висвітлено сторінки життя та діяльності директора Прилуцького міського театру ім. Т.Г. Шевченка Петра Івановича Шипенка⁵. Світлина акторів цього театру, а також невелику інформацію про життя П. Шипенка після відбуття ним кримінального покарання можна знайти і на сторінках соціальної мережі – Facebook⁶. Проте жодної узагальненої інформації про актора цього театру Володимира Дмитровича Гуценка тут також немає.

Джерельною базою публікації є матеріали Державного архіву Чернігівської області, де зберігаються документи театру зазначеного часу (Ф. Р-4197), та АУ СБУ в Чернігівській області⁷, в якому містилися кримінальні справи проти директора – Петра Івановича Шипенка – та актора Володимира Дмитровича Гуценка, які було порушено після вигнання нацистів з Чернігівщини. Важливим джерелом для висвітлення цієї теми є матеріали газет «Вісті Прилуччини» за 1941–1943 рр., в яких подано ряд публікацій про діяльність театру в зазначений період часу.

На сайті «Прилуки – це Європа», у рубриці «Історія театру в Прилуках», знаходимо дуже коротеньку інформацію про діяльність Прилуцького театру в роки німецько-радянської війни. «Коли розпочалася Вітчизняна війна, Прилуцький театр з його провідними артистами було евакуйовано до Сибіру, де він продовжував свою діяльність, давав концерти, ставив вистави перед воїнами. Більша частина акторів була евакуйована й мобілізована на фронт, але Прилуцький театр діяв. Усі спроби окупантів припинити роботу колективу були марними. Удалося зберегти майже весь склад трупи, яка зосталась у місті»⁸, – читаємо на сайті. Як бачимо, у довідці вжито термін «Прилуцький театр».

У документах фонду Ф. Р-4197, які зберігаються в Держархіві Чернігівської області, уживаються різні назви цієї установи. На всіх архівних справах фонду написано «Прилуцький міський театр ім. Шевченка»⁹. На архівній справі, де зберігаються копії наказів по театру за вересень–грудень 1941 р., є назва «Прилуцький міський театр»¹⁰. Проте в різних документах (накази, рапорти) цього часу також зустрічається і назва «Прилуцький Український Драматичний театр ім. Т.Г. Шевченка»¹¹. А в рапортах за продані квитки іноді зустрічаємо ще радянську назву «зимовий театр імені 13-річчя Жовтня»¹². У програмах

¹ Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упор.: О. Коваленко, Р. Подкур, О. Лисенко. Чернігів, 2013. С. 35–37.

² Нестеренко Л. Театральне життя Чернігівщини 1941–1943 рр. (за матеріалами окупаційної преси). *Український вимір. Міжнар. зб. наук.-пед., методичних статей і матеріалів з України та діаспори*. Чернігів, 2020. С. 84–89.

³ Історія театру в Прилуках. *Прилуки – це Європа*. 2009. 2 грудня. URL: <https://priluki.info/topic/1637/1>.

⁴ Кіріченко О. Газета «Вісті Прилуччини» як історичне джерело історії Чернігівщини періоду нацистської окупації (1941–1943). *Сіверянський літопис*. 2019. № 3. С. 134–138.

⁵ Уманська М. Репресовані комуністами: Прилуки. *Internet archive*. URL: https://siver.com.ua/news/represovani_komunistami_priluki/2020-05-17-26044; Нестеренко Л. Роль П. Шипенка у відновленні діяльності Прилуцького міського театру ім. Т. Шевченка в роки нацистської окупації (вересень 1941 – вересень 1943 рр.). *Проблеми гуманітарних наук. Зб. наук. пр. Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка*. Серія Історія. Дрогобич, 2019. Вип. 1/43. С. 165–179.

⁶ Уманська М. П. Шипенко. *Прилуки. Фортеця – Pryluky. Fortress*. 2018. 19 листопада. URL: <https://www.facebook.com/Pryluky.Fortress/photos/margyna-oumanska...>; Фотопутівник: Прилуччина на світлинах минулого.

⁷ *Прилуки. Театр. Історія*. 2021. 7 жовтня. URL: <https://www.facebook.com/...>

⁸ На жаль, на початку повномасштабного російського вторгнення до України, у лютому 2022 р. архів управління СБУ в Чернігівській обл. загинув. І в цій публікації будуть використані документи, які були там скопійовані раніше й зберігаються нині в особистому архіві, проте всі посилання будуть зроблені на архів управління СБУ в Чернігівській обл.

⁹ Історія театру в Прилуках. *Прилуки – це Європа*.

¹⁰ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-4197. Оп. 1. Спр. 1–25.

¹¹ Там само. Спр. 2.

¹² Там само. Спр. 17. Арк. 30.

¹³ Там само. Спр. 19. Арк. 1–3.

вистав іноді вживається назва «міськтеатр ім. Т.Г. Шевченка»¹³. У цій публікації ми будемо використовувати повну і найбільш уживану назву установи – «Прилуцький міський театр ім. Т.Г. Шевченка», якою названо фонд архівних матеріалів, або «Прилуцький театр».

Перейдемо до висвітлення сторінок життя і трудової діяльності В.Д. Гуценка в довоєнний та воєнний період часу.

Володимир Дмитрович Гуценко народився в 1902 р. в м. Ічня на Чернігівщині, у родині селян-бідняків. У Володі була старша сестра – Євгенія¹⁴, яка народилася 1900 р. Батько, Дмитро Дмитрович Гуценко, помер в 1905 р., коли Володимиру було лише 3 роки. Мати, Домнікія Петрівна, померла в 1936 р.¹⁵

У 1918 р. Володимир закінчив 6 класів Ічнянської школи. Досягши повноліття, і до 1924 р. він продовжував жити з мамою в батьківському будинку.

З 1924 до 1926 рр. В. Гуценко працював актором Чернігівського драматичного театру.

З 1926 до 1927 рр. обіймав таку ж посаду в Артемівському театрі ім. Старицького.

У 1927 р. він перейшов на роботу до щойно організованого театру в м. Лисичанську, де був актором до 1929 р.

У 1929 р. Володимир Дмитрович повернувся до м. Ічні й там проживав до 1934 р. У цей час він працював керівником гуртка художньої самодіяльності.

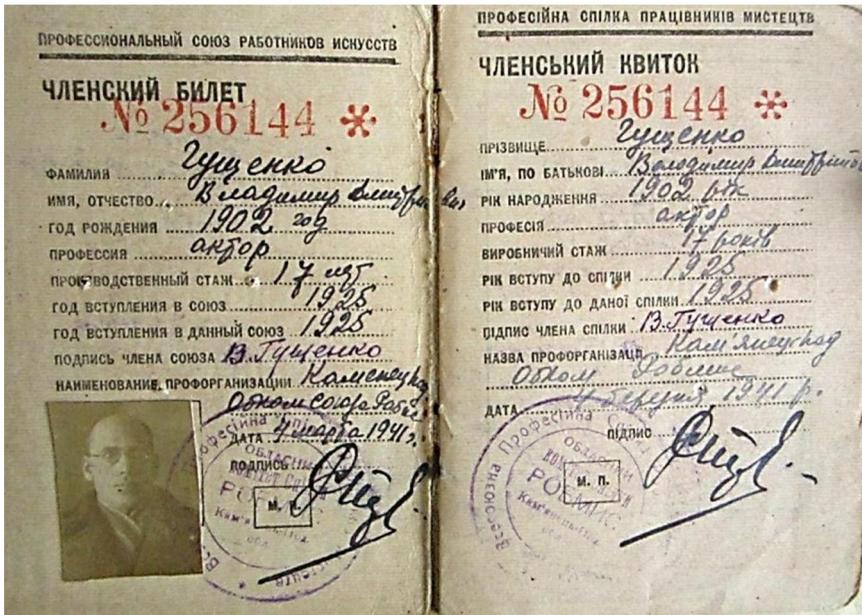
У 1934 р. повернувся на акторську роботу і до 1936 р. працював у Чернігівському колгоспному театрі.

З 1936 до 1938 рр. проживав у Херсоні, де був актором місцевого театру ім. Луначарського.

У серпні 1938 р. В. Гуценко переїхав на нове місце проживання до Кам'янця-Подільського й почав працювати актором колгоспного театру аж до 22 червня 1941 р.¹⁶

У 1925 р. Володимир Дмитрович вступив до професійної спілки працівників мистецтв. 4 березня 1941 р. Кам'янець-Подільським обласним комітетом працівників мистецтв йому було видано членський квиток¹⁷, фотокопію якого подано нижче в додатку А. Це єдине фото Володимира Дмитровича 84-річної давності, яке вдалося знайти в документах АУ СБУ та матеріалах Держархіву Чернігівської обл.

Додаток А

Членський квиток за № 256144, виданий В.Д. Гуценку 4 березня 1941 р. Кам'янець-Подільським обласним комітетом працівників мистецтв¹⁸.

¹³ ДАЧО. Ф. Р-4197. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 18.

¹⁴ Після закінчення німецько-радянської війни Євгенія Дмитрівна Половко проживала в Одесі, де працювала вчителькою в школі.

¹⁵ Архів управління СБУ в Чернігівській області (далі – АУ СБУ в Чернігівській області). Ф. 7. Спр. 16017. Арк. 7–7 зв.

¹⁶ Там само. Арк. 13 зв.–14.

¹⁷ Там само. Арк. 91.

¹⁸ Додаток зроблено за: АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 16017. Арк. 91.

В. Гуценко був одруженим. Його дружиною стала уродженка Євпаторії – Надія Анто-нівна Гуценко (р. н. 1898). У 1928 р. у подружжя народилася донька – Людмила. Місце її народження, як зазначено в документі, м. Александров Володимирської області.¹⁹

В. Гуценко не перебував на військовому обліку у зв'язку з тим, що мав інвалідність II групи з 1923 р. Тому з початком війни він не вступив до лав радянської армії.²⁰

2 липня 1941 р., згідно з рішенням Кам'янець-Подільського облвиконкому, В. Гуценко зі своєю родиною, у числі інших категорій населення, яке підлягало евакуації у східні регіони України, змушений був виїхати з міста.

Місто Прилуки. 13 липня 1941 р. родина прибула до Чернігівської області. Володимир Дмитрович вирішив зупинитися в м. Прилуки. Тут сім'я прожила два місяці.

Проте фронт невпинно наближався. Уже йшли важкі бої за Київ. Тому 15 вересня 1941 р. було прийняте рішення евакуюватися далі на схід і їхати вглиб СРСР. Володимир Дмитрович з родиною вирушили до м. Пирятин Полтавської області. Ось як він описав спробу евакуації: «По дорозі до Пирятину всі дороги були зайняті відступаючими військовими формуваннями радянської армії та цивільним населенням, яке евакуювалося, і тому надії на швидке просування в тил Радянського Союзу не було. Окрім цього, серед евакуйованих ходили чутки, що німецькі війська знаходяться недалеко і що останні нас оточують. Дивлячись на це і думаючи, що в тил області Радянського Союзу мені все рівно не вдасться потрапити, я вирішив повернутися назад. Цього ж дня, 17 вересня 1941 р. коло нас з'явилися німецькі десантні війська, які відступаючих в тил бійців радянської армії стали забирати в полон; а нас, які евакуювалися, наказали повернутися назад. Тоді я зі своєю родиною повернувся назад»²¹.

З приходом німців у місті відновилася робота шкіл, міської бібліотеки, краєзнавчого музею, а також міського театру ім. Т. Шевченка.

Після встановлення окупаційної влади в Прилуках невдовзі розпочала діяльність і біржа праці, яка давала мешканцям міста направлення на роботу. Тож перші два тижні В. Гуценко працював простим робітником з очищення міста від сміття²².

Як указав директор Прилуцького театру П. Шипенко (його фото подано нижче), на початку жовтня 1941 р. завідувач народної освіти м. Прилуки Шиян*, у підпорядкування якого включили і театр, наказав кільком артистам, які не евакуювались із міста, провести генеральне прибирання та зробити дрібний ремонт приміщення театру. Зазначимо, що під час наступу нацистських військ у театрі було розквартировано німецькі військові частини. Як наслідок, приміщення було дуже брудним і засміченим²³.

Петро Іванович Шипенко (1898–1972 рр.)²⁴

¹⁹ АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 16017. Арк. 7 зв.

²⁰ Там само. Арк. 14.

²¹ Там само. Арк. 14 зв.

²² Там само. Арк. 15–15 зв.

* Ім'я в документі відсутнє.

²³ Нестеренко Л. Роль П.І. Шипенка у відновленні діяльності Прилуцького міського театру... С. 168.

²⁴ Додаток зроблено за: Прилуки-інфо. *Internet archive*. URL: <http://priluki.info> > f.cgi; АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 15594. Арк. 5; Уманська М. П. Шипенко...

За свідченням Петра Івановича Шипенка, одночасно з ним були запрошені на роботу ще троє працівників, а саме: О. Балабуха, В. Власенко та В. Гуценко. Протягом двох тижнів вони вчотирьох здійснювали керівництво ремонтом приміщення та організацією театру²⁵.

Володимир Дмитрович також підтвердив, що прийшов на роботу до театру в кінці вересня 1941 р. Його запросив на роботу П. Шипенко, якого він зустрів на вулиці. Але спершу В. Гуценко та інші призначені працівники прибирали сміття та робили ремонт приміщення. А вже в жовтні почали працювати акторами²⁶.

Із метою скорішої підготовки театру до роботи наказом № 2 від 10 жовтня 1941 р. В. Гуценка було включено до бригади, яка складалася з 8 осіб. Завданням бригади було збереження всіх музичних інструментів міста, речей, які належали театру, а також забезпечення театру паливом²⁷.

Із 10 жовтня В. Гуценко став заступником директора з господарської частини театру²⁸. На цій посаді він працював до 10 липня 1942 р. Саме тоді цю посаду в театрі ліквідували, і все майно було розподілено по цехах²⁹.

А з початку листопада директором театру було офіційно призначено П. Шипенка³⁰.

Акторська діяльність В.Д. Гуценка в Прилуцькому міському театрі ім. Т.Г. Шевченка (жовтень 1941 – серпень 1943 рр.).

Уже в листопаді 1941 р. Прилуцький театр мав постійний або штатний, допоміжний та аматорський склад артистів. Згідно з наказом, В. Гуценка разом із 27 артистами було включено до постійного складу театру³¹.

За майже два роки роботи в Прилуцькому театрі Володимир Дмитрович виконав багато головних, другорядних та епізодичних ролей у різних виставах. Наведемо основні. Він зіграв роль Кузьми у виставі О. Суходольського «Хмара», Скорика – у музичній комедії Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці», сотника Хоми Кичатого – у драмі Т. Шевченка «Назар Стодоля», Подорожнього – у драмі С. Черкасенка «Казка старого млина», старого запорожця – Василя Ковалю – у п'єсі М. Кропивницького «Невольник» та ін.

На сторінках газети «Вісті Прилуччини», у рубриці «Театр», є ряд публікацій про вистави та враження від гри акторів. Їх авторами стали: В. Доля, В. Бездольний, Л. Береза, Л. Ган, Л. Дніпровий та ін. Не оминули своєю увагою автори статей і сценічну гру В. Гуценка. Переважна більшість відгуків про гру актора була позитивною. Наведемо уривки тих публікацій, в яких відзначено його роботу.

В. Гуценко створив «колеритний образ»³² Кузьми у виставі О. Суходольського «Хмара», якою 16 листопада 1941 р. дебютував Прилуцький міський драматичний театр ім. Т. Шевченка.

Володимир Дмитрович зіграв роль Скорика в музичній комедії Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці», яку вдруге було поставлено 20 грудня 1941 р. на сцені Прилуцького театру. «“Я був у Франції, Німеччині, Туреччині, Італії і так далі”, – це часто повторювані слова служивого Скорика, роль якого непогано була виконана артистом Гуценком. Досить вдалим місцем серед гри цього артиста був 3-й акт, особливо те місце, де Скорик, намагаючись так повернути справу сватовства, щоб все ж Уляна була віддана за Олексія, – знаходить та здійснює насилку з Одарки. “Наслано, дано” – ці слова так важливо звучали з уст Скорика, що наводили жах на Одарку», – читаємо враження Л. Берези про виставу та гру В. Гуценка в газеті «Вісті Прилуччини»³³.

В. Гуценко виконав роль сотника Хоми Кичатого у драмі Т. Шевченка «Назар Стодоля», яку було поставлено 28 грудня 1941 р. на сцені Прилуцького драматичного театру. Ось що написав про виставу та гру артиста Л. Ган: «Перша дія п'єси вражає глядачів обставленим в українському стилі приміщенням сотника. Біля столу, на якому стоять характеризуючі ту епоху українські тикви, стоять різьблені стільці, канапи, вкриті килимами. Розкішне вбрання на сотнику, роль якого була гарно виконана артистом Гуценком, на його дочці Галі та на інших учасниках, скрашують хід п'єси»³⁴.

²⁵ АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 15594. Арк. 15.

²⁶ Там само. Спр. 16017. Арк. 15 зв.–16.

²⁷ ДАЧО. Ф. Р-4197. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1 зв.

²⁸ Там само. Спр. 2. Арк. 2.

²⁹ Там само. Спр. 3. Арк. 32.

³⁰ АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 15594. Арк. 15.

³¹ ДАЧО. Ф. Р-4197. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 5.

³² Доля В. «Хмара» (в постановці міського драматичного театру). *Вісті Прилуччини*. 1941. № 9. 19 листопада. С. 4.; Бездольний В. Испит складено. *Вісті Прилуччини*. 1942. № 102. 2 вересня. С. 3.

³³ Береза Л. «Сватання на Гончарівці». *Вісті Прилуччини*. 1941. № 24. 24 грудня. С. 3.

³⁴ Ган Л. «Назар Стодоля». *Вісті Прилуччини*. 1942. № 1. 1 січня. С. 4.

Володимир Дмитрович гарно зіграв свою роль і в одноактній музичній комедії А. Велісовського «Бувальщина», яку 5 лютого 1942 р. було поставлено артистами театру³⁵.

Наприкінці лютого 1942 р. глядачі Прилуцьчини побачили драму С. Черкасенка «Казка старого млина», в якій Володимир Дмитрович зіграв роль Подорожного. «А ось Подорожній – переконаний романтик. Він не чужий нам, його не можна забути. Артист Гуценко з таким піднесенням, запалом і темпераментом проводить роль Подорожного, що інколи, не вдержавшись, впадає в патетику», – написав В. Бездольний³⁶.

21 березня 1942 р. на сцені Прилуцького драматичного театру було показано п'єсу М. Кропивницького – драму «Невольник» (постановка Ф. Кобця), написану за поемою Т. Шевченка «Сліпий». В. Гуценко виконав роль старого заporожця – Василя Коваля. «Зі сцени віє сивою давниною. Біля своєї хати сидить старий Василь Коваль (артист Гуценко В.). Низько схиляється від дум сива голова колишнього завзятого козарлюги. Гіркі сльози котяться з його старечих очей, він тужить за своїм улюбленим годованцем Степаном.

Артист Гуценко створив справжній тип старого козака, який славно прожив своє життя і зараз, хоч сили уже не ті, що замолоду, але дух войовничий ще не погас», – так відзначив роль Володимира Дмитровича невідомий дописувач³⁷.

У кінці квітня 1942 р. колектив театру показав своїм глядачам вистави «Пошилися в дурні» М. Кропивницького та «Борці за мрії» І. Тогобочнія. У п'єсі «Пошилися в дурні» В. Гуценко зіграв роль коваля Степана Дранка, а в «Борцях за мрії» – Калістрата. «Пан Гуценко виступав в п'єсах, як кажуть, в своєму амплуа. Обидві ролі він виконав бездоганно. Калістрат вийшов справжнім кровопивцею не лише селян, а й своїх ближніх – братів. Такий образ викликає у глядача огиду і ненависть. Артист з своїм завданням справився», – так охарактеризував гру Володимира Дмитровича В. Бездольний³⁸.

У травні 1942 р. глядачі Прилук побачили виставу «Майська ніч», яку було поставлено за однойменною повістю М. Гоголя. В. Гуценко зіграв роль Макогоненка. Дуже коротко описав виконання артистом цієї ролі в першій дії В. Бездольний: «Коло хати Галі співає старий одноокий голова – Макогоненко (арт. Гуценко). А на селі починають гавкати і ви́ти собаки. Ця сцена створена бездоганно»³⁹.

10 жовтня 1942 р. на сцені Прилуцького театру було показано драму Б. Грінченка «Степовий гість», в якій В. Гуценко виконав роль шляхтича Степана Золотницького⁴⁰.

У жовтні 1942 р. колектив театру знову показав своїм глядачам комічну оперету М. Старицького «Сорочинський ярмарок», в якій В. Гуценко зіграв роль цигана Хвенька. «У першому ж акті глядач пізнає в ролі цигана відомого артиста Гуценка. Це непосидячий, спритний до шахрайства чоловік, основний фах якого – мінжування кіньми. Артист Гуценко гарно передав характерні риси цигана», – читаємо в статті Дніпрового про виставу⁴¹.

Проте були й негативні відгуки і зауваження стосовно виконання окремих ролей Володимиром Дмитровичем. Насамперед, це – шаржування, помилки в діях та невідповідність образу.

Перше критичне зауваження про виконання В. Гуценком ролі Виборного у виставі І. Котляревського «Наталка Полтавка» було надруковано в газеті на початку грудня 1941 р. «Щодо гри артиста Гуценка (Виборний), то від нього можна було б чекати кращого. Добре, на повну силу своїх здібностей, відобразивши момент “допиту” Возного: “А во на вам що?”, артист звів нанівещь сцену шукання гаманця, кинутого на землю Наталкою. У цей момент Гуценко так захопився своєю грою, що забув про останніх виконавців. Цікаві по своєму змісту слова Возного не були почуті глядачами із-за непотрібного шаржування»⁴², – читаємо допис про гру актора.

Проте критики Володимир Дмитрович зазнавав також і від В. Бездольного, В. Садка та В. Сліпенського. На сторінках газети «Вісті Прилуцьчини» за 1941–1942 рр. опубліковано ряд таких публікацій.

Ось що написав В. Бездольний про гру Володимира Дмитровича в ролі Караса в опері С. Гулака-Артемівського «Заporожець за Дунаєм», яку в січні 1942 р. було показано колективом театру: «Далі з'являються на сцені заporізький козак Іван Карась (артист Гу-

³⁵ В театрі. *Вісті Прилуцьчини*. 1942. № 15. 8 лютого. С. 2.

³⁶ Бездольний В. «Казка старого млина». *Вісті Прилуцьчини*. 1942. № 23. 27 лютого. С. 2.

³⁷ В.Б. «Невольник». *Вісті Прилуцьчини*. 1942. № 34. 25 березня. С. 3.

³⁸ Бездольний В. За повноцінний образ. *Вісті Прилуцьчини*. 1942. № 49. 1 травня. С. 2.

³⁹ Бездольний В. «Майська ніч». *Вісті Прилуцьчини*. 1942. № 60. 27 травня. С. 3.

⁴⁰ Дніпровий Л. «Степовий гість». *Вісті Прилуцьчини*. 1942. № 120. 14 жовтня. С. 3.

⁴¹ Дніпровий Л. «Сорочинський ярмарок». *Вісті Прилуцьчини*. 1942. № 123. 21 жовтня. С. 3.

⁴² ВІТ. «Наталка Полтавка» (в постановці міського драматичного театру). *Вісті Прилуцьчини*. 1941. № 15. 3 грудня. С. 3.

ценко) і його дружина Одарка (арт. Костяна). Спів і гра артистки Костяної – бездоганна. А от від артиста Гуценка глядач вправ вимагати далеко кращого.

Про пана Гуценка не скажеш, що він боїться сцени. Ні. Він на ній, як у себе дома. Більше того, він дозволяє собі деякі вольності, навіть нерідко вдається до шаржування. Про це вже не раз писалось і говорилось. Але як не прикро, ми вимушені знову йому про це нагадувати»⁴³. І як підсумував автор статті гру Володимира Дмитровича: «Не в докір будь сказано: в приклад п. Гуценку можна поставити молодого, але здібного актора Кощового, який, чи не вперше з'явившись на сцені, гарно виконав роль султана»⁴⁴.

У суботу 24 січня 1942 р. колектив театру вперше показав комедію М. Старицького «За двома зайцями», в якій В. Гуценко зіграв роль міщанина, Прокопа Свиридовича Сірка. І знову В. Бездольний піддав артиста критиці за гру: «Хороше почав свій виступ у першому акті артист Гуценко в ролі старого Сірка. Коли б він так тримав себе на сцені і далі – було б чудово. Але в другому акті Гуценко уже забув, що він грає роль старого чоловіка і почав себе поводити як п'ятнадцятирічний хлопчик»⁴⁵.

18 квітня 1942 р. артистами театру було показано кілька одноактних вистав, які узагальнили назвою «вечір малих форм». Першою була інсценізація поеми Т. Шевченка «Сотник», в якій роль Сотника зіграв В. Гуценко. Ось які зауваження про гру акторів написав В. Бездольний: «Хороша класична поема нашого любимого українського Кобзаря у відтворенні артистів Гуценка (Сотник), Чорненко (Настуся), Парфененка (Петро), В.У. Олійника (ведучий) не залишила зовсім ніякого враження.

Дії артистів не завжди відповідали словам ведучого і змісту поеми. Наприклад, В.У. Олійник читає:

“І пальцями старий сотник
Настусині коси
Мов дві гадини великих
Докупи сплітає...”

і т. д., а сотник в цей час тримає Настусю за плечі і щось їй пристрасно шепоче»⁴⁶.

В. Гуценко також виконав роль сотника у драмі «Вій», яку було поставлено артистами Прилуцького театру за однойменною повістю М. Гоголя в лютому 1943 р. В. Садко та В. Сліпенький про виставу і виконання ролі сотника Володимиром Дмитровичем написали так: «Втрата єдиної доньки для старого батька – велике горе, гіркі старечі сльози, розпач. Але батько померлої панночки, сотник (арт. Гуценко) є, мабуть, виключення. Гуценко-сотник, Гуценко-Подорожній і т. д. з однаковим почуттям проводить свою роль, впадаючи в декламацію, чи то над домовиною своєї доньки, чи деінде»⁴⁷.

Концерти. Окрім вистав, Володимир Дмитрович виступав у різних концертних програмах, які давав колектив театру. Одну з них було поставлено на початку грудня 1941 р. Артистами театру перед глядачами дано концерт, до якого, окрім танців, було включено показ уривків з вистав «Кум мірошник», «Бувальщина» та з опери «Запорожець за Дунаєм». Негативний відгук про виступ В. Гуценка на цьому концерті залишив ВІТ. «Дует Карася (арт. Гуценко) і Одарки (арт. Костяна) із опери “Запорожець за Дунаєм” зі сценічного боку був виконаний слабо. Для того, щоб надалі цей дует міг залишатися в програмах концертів, він вимагає детальної обробки з сценічного боку.

У попередніх наших виступах ми звертали увагу на непотрібне шаржування артистом Гуценком. Проте він продовжує грати на “легкий авторитет”. Пан Гуценко, як досвідчений актор, повинен був зрозуміти, що головне не в тому, щоб своїм “кривлянням” викликати гучний сміх з “гальорки”, а в тому, наскільки правильно відображено ним той чи інший образ, як донесено до глядача задум автора. Отже, застосовувати циркові прийоми там, де вони недоречні, не варто. Вони нічого не дають, а, навпаки, знижують гру актора»⁴⁸.

На жаль, у 1943 р. на сторінках газети «Вісті Прилуччини» публікацій про діяльність Прилуцького театру майже немає. Проте творчий колектив театру працював до осені 1943 р.

Заробітна плата. Перш ніж написати про прибутки та рівень забезпечення Володимиром Дмитровичем Гуценком, дамо невелику інформацію про заробітні плати та ціни в зоні військової адміністрації, до якої належала Чернігівська обл. у 1941–1943 рр. Як стверджує історик Ю. Левченко, життєвий рівень населення ЗВА (зона військової адміністрації) був дуже низьким. Середня заробітна плата робітника в різний період окупації цього регіону

⁴³ Бездольний В. «Запорожець за Дунаєм». *Вісті Прилуччини*. 1942. № 7. 21 січня. С. 2.

⁴⁴ Там само. С. 2.

⁴⁵ Бездольний В. «За двома зайцями». *Вісті Прилуччини*. 1942. № 10. 28 січня. С. 2.

⁴⁶ Бездольний В. В один вечір. *Вісті Прилуччини*. 1942. № 45. 22 квітня. С. 4.

⁴⁷ Садко В., Сліпенький В. «Вій». *Вісті Прилуччини*. 1943. № 23. 24 лютого. С. 3.

⁴⁸ ВІТ. Концерт малих форм. *Вісті Прилуччини*. 1941. № 18. 10 грудня. С. 4.

становила від 300 до 500 крб (30–50 марок), лікаря – 400 крб (40 марок), учителя – 300–500 крб (30–50 марок), санітара – 150 крб (15 марок) у той час, як ціни на основні продукти харчування були високими. Так, стакан жита коштував 18–30 крб (1,8–3 марки), пшениці – 11–35 крб (1,1–3,5 марки), головка капусти – 10–15 крб (1–1,5 марки), кілограм картоплі – 10–100 крб (1–10 марок), літр соняшникової олії – 690 крб (69 марок) та ін.⁴⁹

Як ми вже зазначали, із 10 жовтня В. Гуценко став заступником директора з господарської частини театру⁵⁰. Наказом № 4 від 21 жовтня 1941 р. В. Гуценку, як завідувачеві господарської частини театру, з 10 жовтня було призначено заробітну плату в розмірі 200 крб⁵¹. На кінець 1941 р. він отримав заробітну плату за жовтень–грудень 1941 р. у розмірі 534 крб⁵².

Окрім фіксованої заробітної плати завгоспа, В. Гуценко отримував одноразові виплати за участь у різних виставах чи концертних програмах. Зарплата тут не була фіксованою. Усе залежало від ролі, яку виконував артист, кількості проданих квитків та ін.

Наведемо кілька прикладів. Так, за гру у виставі «Хмара» 23 листопада 1941 р. Володимир Дмитрович отримав 150 крб⁵³. 27 грудня 1941 р. за участь у виставах «малих форм» В. Гуценко одержав 50 крб⁵⁴. 28 грудня 1941 р. за гру у виставі «Назар Стодоля» Володимир Дмитрович отримав 137 крб 50 коп.⁵⁵ Детально із сумами виплат, нарахованих В. Гуценку в листопаді–грудні 1941 р., можна ознайомитися в додатку Б.

Додаток Б

Розмір отриманих В.Д. Гуценком одноразових виплат за участь у виставах Українського драматичного театру ім. Т.Г. Шевченка м. Прилуки в листопаді–грудні 1941 р.⁵⁶

№ п/п	Дата отримання одноразової виплати	Назва вистави	Сума в крб
1.	23 листопада 1941 р.	вистава «Хмара»	150 крб
1.	6 грудня 1941 р.	вистава «малих форм»	130 крб
2.	7 грудня 1941 р.	вистава «Хмара»	95 крб
3.	9 грудня 1941 р.	вистава «Ой, не ходи, Грицю...»	50 крб
4.	14 грудня 1941 р.	вистава «Ой, не ходи, Грицю...»	140 крб
5.	18 грудня 1941 р.	вистава «Сватання на Гончарівці»	200 крб
6.	20 грудня 1941 р.	вистава «Сватання на Гончарівці»	95 крб
7.	21 грудня 1941 р.	вистава «Дай серцю волю, заведе в неволю»	125 крб
8.	27 грудня 1941 р.	вистава «малих форм»	50 крб
9.	28 грудня 1941 р.	вистава «Назар Стодоля»	137 крб 50 коп.

Окрім заробітної плати та одноразових виплат, Володимир Дмитрович отримував хлібні карточки. Оскільки на його утриманні була дружина і донька, то в грудні 1941 р. по карточці можна було отримати щоденно 0,8 кг хліба⁵⁷.

Проте вже в червні 1942 р. в Прилуцькому театрі почала працювати і дружина Володимира Дмитровича – Надія Антонівна Гуценко. Її було прийнято до театру з 10 червня 1942 р. на посаду артистки. Наказ про прийняття на роботу видано 11 червня 1942 р. Розмір заробітної плати в документі не вказано, але міститься запис, що він буде визначений після дебюту⁵⁸. В іншому наказі знаходимо, що жінці було призначено заробітну плату в розмірі 600 крб на місяць⁵⁹. Із цього часу подружжя працювало в театрі аж до відступу нацистів з Чернігівщини.

Із наближенням фронту до Чернігівщини, у серпні 1943 р. Володимир Дмитрович звільнився з театру та з родиною виїхав на попереднє місце роботи, до Кам'яця-Подільського⁶⁰.

Як видно з документів архіву та матеріалів газети «Вісті Прилуччини», Володимир Дмитрович Гуценко був одним із організаторів відновлення Прилуцького міського театру ім. Т. Шевченка в роки нацистської окупації в м. Прилуки. Уже з 10 жовтня 1941 р. він став заступником директора з господарської частини театру й обіймав цю посаду до її лік-

⁴⁹ Левченко Ю. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.: монографія. Київ: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2017. С. 141.

⁵⁰ ДАЧО. Ф. Р-4197. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2.

⁵¹ Там само. Спр. 2. Арк. 2.; Спр. 3. Арк. 64.

⁵² Там само. Спр. 11. Арк. 13.

⁵³ Там само. Арк. 44.

⁵⁴ Там само. Арк. 38.

⁵⁵ Там само. Арк. 39.

⁵⁶ Там само. Арк. 25–39.

⁵⁷ Там само. Арк. 40.

⁵⁸ Там само. Спр. 3. Арк. 24.

⁵⁹ Там само. Арк. 39.

⁶⁰ АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 16017. Арк. 15 зв.

відації, 10 липня 1942 р. Окрім адміністративної роботи в театрі, Володимир Дмитрович був чудовим актором. За неповні два роки роботи в Прилуцькому театрі (жовтень 1941 – серпень 1943 рр.) Володимир Дмитрович брав участь у концертних програмах, які були підготовлені артистами театру, а також виконав багато ролей у різноманітних виставах, тексти яких було написано українськими авторами.

References

Kirichenko, O. (2019). *Hazeta «Visti Pryluchchyny» yak istorychne dzherelo istorii Chernihivshchyny periodu natsystytskoi okupatsii (1941–1943)* [The newspaper “Visti Prylukychchyny” as a historical source on the history of Chernihivschyna during the Nazi occupation (1941–1943)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 134–138.

Kovalenko, O., Podkur, R., Lysenko, O. (Comp.). (2013). *Chernihivshchyna v roky natsystytskoi okupatsii: Dokumenty i materialy* [Chernihivschyna during the Nazi occupation: Documents and materials]. Chernihiv, Ukraine.

Levchenko, Yu. (2017). *Osoblyvosti realizatsii polityky okupatsiinoi vlady v administratyvno-terytorialnykh odynytziakh Ukrainy 1941–1944 rr.: monohrafiia* [Features of the implementation of the occupation authorities’ policy in the administrative-territorial units of Ukraine in 1941–1944: monograph]. Kyiv, Ukraine.

Nesterenko, L. (2019). *Rol P. Shypenka u vidnovlenni diialnosti Prylutskoho miskoho teatru im. T. Shevchenka v roky natsystytskoi okupatsii (veresen 1941 – veresen 1943 rr.)* [The role of P. Shypenko in restoring activities of the T. Shevchenko city theatre in Pryluky during the Nazi occupation (September 1941 – September 1943)]. *Problemy humanitarnykh nauk – Problems in the humanitarian sciences*, 1/43, P. 165–179.

Nesterenko, L. (2020). *Teatralne zhyttia Chernihivshchyny 1941–1943 rr. (za materialamy okupatsiinoi presy)* [Theatrical life in Chernihivschyna in 1941–1943 (based on materials from the occupation press)]. Chernihiv, Ukraine.

Нестеренко Лідія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. К. Ушинського (вул. Слобідська, 83, м. Чернігів, 14021, Україна).

Nesterenko Lidiya – candidate of historical sciences, docent, docent of the department of social disciplines and teaching methods, K. Ushinsky Chernihiv regional institute of postgraduate pedagogical education (83 Slobidska str., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: lidnesa@ukr.net

Дата подання: 3 липня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 16 січня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нестеренко, Л. Діяльність В.Д. Гуценка в Прилуцькому міському театрі ім. Т.Г. Шевченка в роки нацистської окупації Чернігівщини (1941–1943 рр.). *Сіверянський літопис*. 2026. № 1. С. 136–144. DOI: 10.58407/litopis.260116.

Цитування за стандартом APA

Nesterenko, L. (2026). *Diialnist V.D. Hushchenka v Prvlutskomu miskomu teatri im. T.H. Shevchenka v roky natsystytskoi okupatsii Chernihivshchyny (1941–1943 rr.)* [The activities of V.D. Gushchenko at the T.G. Shevchenko city theatre in Pryluky during the Nazi occupation of Chernihivschyna (1941–1943)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 136–144. DOI: 10.58407/litopis.260116.

УДК 94(477)«1885»:378:930.25

Марина Будзар, Анна Гедьо

●

«АРИСТОКРАТИ» ПРОТИ «ДЕМОКРАТИВ»: ЕПІЗОД З ПОВСЯКДЕННЯ КОЛЕГІЇ ПАВЛА ГАЛАГАНА В ЛИСТУВАННІ ГРИГОРІЯ ГАЛАГАНА ТА ІВАНА НИЧИПОРЕНКА

●

“ARISTOCRATS” VERSUS “DEMOCRATS”: AN EPISODE FROM THE DAILY LIFE OF THE PAVLO GALAGAN COLLEGIUM, AS SEEN IN THE CORRESPONDENCE OF HRYHORIY GALAGAN AND IVAN NYCHEPORENKO

DOI: 10.58407/litopis.260117

© М. Будзар, А. Гедьо, 2026. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3720-7799>, <https://orcid.org/0000-0003-4151-0747>

Мета статті. Повсякдення учнів Колегії Павла Галагана в Києві досі є одним із найменш досліджених питань в історії цього своєрідного навчального закладу. Створена за ініціативою громадського діяча, просвітника Григорія Павловича Галагана, колегія належала до розряду приватних чоловічих гімназій. Але вона діяла за власним статутом і мала низку засадничих ознак, що помітно вирізняли її з кола інституцій середньої освіти Києва другої половини XIX – початку XX ст. Стаття досліджує одну з важливих проблем життєдіяльності Колегії Павла Галагана – взаємини між учнями колегії, вихідцями з різних соціальних груп. Джерельною базою розвідки є листування між фундатором навчального закладу Григорієм Павловичем Галаганом і одним із кращих його директорів – Іваном Івановичем Ничипоренком. **Методологія статті** ґрунтується на дискурсивному аналізі окремих листів з цього епістолярного комплексу. Вони розповідають про конкретний випадок з повсякденного життя колегії восени й взимку 1885–1886 рр. Це зіткнення між учнями двох старших класів, до якого долучилися молодші вихованці закладу. **Наукова новизна.** Контекстуальне вивчення листів, якими обмінювалися І. Ничипоренко й Г. Галаган, свідчить, що конфлікт виник на побутовому рівні, але мав ознаки соціального й світоглядного протистояння. Учасники листування аналізують ідейну сутність і подієвий перебіг цієї суперечки. **Висновки.** У епістолярному діалозі між засновником і директором колегії унаочнюються не лише побутові деталі події. Автори – представник соціальної еліти й виходець з демократичного прошарку суспільства – висловлюють власні переконання. Їхнє обговорення учнівського конфлікту демонструє спільність поглядів цих людей, їхню солідарність у питаннях освіти й виховання молоді. У такий спосіб розгляд локального епізоду з історії Колегії Павла Галагана дозволяє поглянути на буття цього навчального закладу в освітньо-культурному просторі Києва й ширше – України – модерної доби.

Ключові слова: Київ, Григорій Галаган, Іван Ничипоренко, приватна чоловіча гімназія, освітньо-виховний процес, шкільне повсякдення.

●

The purpose of the publication. The daily life of the students at the Pavlo Galagan Collegium in Kyiv remains one of the least explored aspects in the history of this distinctive educational institution. Established through the initiative of the public figure and enlightenment advocate Hryhoriy Pavlovych Galagan, the collegium was classified as a private boys' gymnasium. However, it operated under its own statute and possessed a number of fundamental characteristics that notably distinguished it from other secondary education institutions in Kyiv during the second half of the 19th and early 20th centuries. This article investigates a crucial problem within the collegium's operational history: the relationships between students originating from diverse social groups. The research relies on the correspondence between the institution's founder, H. Galagan, and one of its most effective directors, Ivan Ivanovych Nycheporenko, as its primary source base. **The article's methodology** is grounded in a discursive analysis of select letters from this epistolary complex. These letters recount a specific incident from the collegium's daily routine in the autumn

and winter of 1885: a clash between students in the two senior classes, which also involved younger pupils. **The scientific novelty.** Contextual study of the letters exchanged between I. Nycheporenko and H. Galagan suggests that while the conflict originated at a domestic, everyday level, it manifested characteristics of a social and ideological confrontation. The correspondents analyze both the ideological essence and the event-driven progression of this dispute. **Conclusions.** The epistolary dialogue between the founder and the director not only illuminates the domestic details of the event but also reveals the personal convictions of the authors – one a representative of the social elite and the other an individual from the democratic strata of society. Their discussion of the student conflict demonstrates their shared perspectives and solidarity on matters of youth education and upbringing. Thus, the examination of this localized episode from the history of the Pavlo Galagan Collegium provides a lens through which to consider the institution's existence within the educational and cultural sphere of Kyiv, and more broadly, Ukraine, during the modern era.

Key words: Kyiv, Hryhoriy Galagan, Ivan Nycheporenko, private boys' gymnasium, educational process, school daily life.

Для школи не існує
ні православного, ні іудея,
ні князя, ні багатого, ні бідного, –
є лише учень і людина...
Іван Ничипоренко¹

Проблема повсякденного життя закладів освіти – середнього та вищого рівня – в Україні імперської доби, передусім на теренах Російської імперії, залишається однією з найменш досліджених сучасною українською гуманітаристикою. Втім, її розгляд дозволяє висвітлити низку питань – від впливу важелів державного дисциплінування на освітній процес до характеристики взаємин між педагогами й учнівською молоддю та їх видозміни під впливом історичних обставин, що й робить цю проблему актуальною, передусім для історико-антропологічних розвідок.

Однією з навчальних інституцій імперської доби, чия діяльність неодноразово привертала увагу науковців, є Колегія Павла Ґалаґана в Києві. Цей приватний навчальний заклад, заснований одним із найпомітніших представників українського дворянства козацько-старшинського походження, громадським і культурно-освітнім діячем Григорієм Павловичем Ґалаґаном (1819–1888) 1871 р. й ліквідований в умовах радянської України у 1920 р., формально належав до розряду приватних чоловічих гімназій, але, завдяки старанням фундатора в першу чергу, існував за власним статутом, що робило його більш незалежним від дій і розпоряджень Міністерства освіти Російської імперії, чим вирізняло з кола загальноосвітніх інституцій Києва другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

За останні десятиріччя, від оглядової, але вельми змістовної статті Сергія Білокона² до низки монографій і статей авторства Мирослави Смольницької³, Оксани Шевчук⁴, Марини Будзар і Тетяни Терещенко⁵ та інших, діяльність колегії розглянуто у кількох взаємопов'язаних аспектах – її роль в еволюції національно-культурного життя пореформеної доби, організація та зміст навчально-виховного процесу, висвітлення її діяльності у мемуаристичній тощо. Однак буденне життя колегії жодного разу не ставало предметом вивчення, попри наявність досить репрезентативного корпусу джерел. Тому *метою статті* є розгляд одного випадку з повсякдення колегії середини 1880-х рр. як події, що, попри позірну незначущість, віддзеркалила низку виховних проблем, актуальних для навчального закладу в умовах посилення реакційних тенденцій в Російській імперії.

Цей епізод відклався у листуванні фундатора закладу – Григорія Павловича Ґалаґана – і тогочасного його директора Івана Івановича Ничипоренка (1842–1910), що тривало 11 років – з 1879 р., коли стараннями Г. Ґалаґана І. Ничипоренко очолив колегію, до смерті її засновника восени 1888 р. Вже в першому зі збережених листів цього епістолярного комплексу – за 21 вересня 1879 р. – Григорій Ґалаґан, звертаючись до Івана Ничипоренка ще як до можливого кандидата на посаду директора, висловив своє бажання бачити на «цьому місці людину по-справжньому освічену, досвідчену й енергійну», але водночас зауважив, що досвід попередніх років переконав його, «наскільки у такій справі мають перевагу люди місцеві перед тими, кому місцеві умови життя незнайомі»⁶. Іван Іванович,

¹ Ничипоренко І.І. Несколько положений из моего педагогического катехизиса / Вступ. ст. О. Шевчук. С. 113. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/istoruk_ped_almanax/2015_1/17.pdf.

² Білокін С. Колегія Павла Ґалаґана. Київ. 1988. № 8. С. 144–149.

³ Смольницька М.К. Колегія Павла Ґалаґана в національно-культурному житті України (1871–1920 рр.). Київ: Інститут історії України, 2007. 527 с.

⁴ Шевчук О.М. Організація і зміст навчально-виховного процесу Колегії Павла Ґалаґана (1871–1920 рр.). Умань, 2013. 250 с.

⁵ Будзар М.М., Терещенко Т.В. Колегія Павла Ґалаґана у мемуаристичній Андроника Степовича. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2024. Т. 33 (2). С. 102–112.

⁶ Вочевидь, тут завуальовано йшлося про діяльність двох перших очільників колегії – петербуржця В.В. Григорьєва, математика за фахом, педагога демократичних поглядів, і москвича С.М. Шафранова, вчителя словес-

випускник Київського університету Св. Володимира, який ще в студентські роки, на межі 1850-х – 1860-х рр., перейняв ідею народної освіти, долучившись до кола української інтелігенції Києва, чия учительська кар'єра (викладав історію та географію) з 1865 р. складалася передусім в Україні (працював у Полтавській і Немирівській гімназіях), якнайбільше відповідав сподіванням фундатора колегії. Його діяльність на чолі навчального закладу у наступні роки такі надії підтвердила⁷. Успішність, попри об'єктивні негаразди, Івана Ничипоренка у справі керування закладом засвідчують як відгуки випускників, його вихованців, так і багаторічне листування з Г. Галаганом. Воно охоплює розмаїте коло питань – від діяльності колегії в її здобутках і втратах (навчальні будні, поведінка учнів, взаємодія з викладачами й вихователями, господарчі проблеми) до подій у житті обох учасників (як суспільних, в яких вони брали участь, так і особистих). Зміст цих листів переконливо демонструє, що з Григорієм Галаганом Івана Ничипоренка пов'язували не лише ділові, але й суто товариські, навіть довірливі, взаємини, попри ту соціальну дистанцію, яка була між педагогом, вихідцем з демократичних кіл суспільства, й фундатором колегії, представником верхівки імперського дворянства українського походження, одним з найбільш заможних землевласників Лівобережної України⁸.

Взаємопорозуміння між цими людьми демонструє і обговорення ними конфлікту між учнями двох старшніх класів колегії, який розпочався в жовтні 1885 р. і тривав до січня наступного, 1886 р., поступово затухаючи, але, вочевидь, так і не залагоджений остаточно, тому що лише унаочнював те розмежування між колегіатами за соціальним походженням, здібностями й життєвими амбіціями, яке відбивало реальну суспільну ситуацію, – між своєкоштиними й стипендіатами, тобто дітьми із заможних родин, найчастіше з потомствених дворян, чії батьки платили за їхнє навчання (досить вагомому суму – 750 рублів сріблом на рік), і молодими людьми з сімей незнатних, малозабезпечених, іноді навіть селянських, які успішно склали вступний іспит і отримали право вчитися за кошти навчального закладу.

Перебіг подій реконструюється за листами, що ними обмінювалися Іван Ничипоренко й Григорій Галаган (5 листів першого й 4 – другого), з яких перший – від Г. Галагана – датований 3 листопада 1885 р., останній, де згадано це питання, – його ж, за 2 січня 1886 р., хоча за змістом листування розуміємо, що той лист, яким І. Ничипоренко повідомляв про негаразди між вихованцями, за 28 жовтня 1885 р., не зберігся або ще не виявлений, так само, як і ще один від нього ж, про який дізнаємося вже із запису в щоденнику Г. Галагана за 16 січня 1886 р. У період, яким датовано листи, Григорія Павловича не було в Києві, він не міг самостійно розібратися в тому, що відбувалося між учнями, тому що, як член Державної ради Російської імперії (обраний 1882 р.), мав бути у Петербурзі, куди й виїхав десь за місяць до початку конфлікту. До речі, він тяжко переживав те, що через обтяжливі обов'язки, які відривали його від Києва, не міг постійно, як раніше, долучатися до життя колегії. Навіть у свідомості інших осіб, чия думка відклалася в історичному начерку до 25-річчя закладу авторства його випускника Володимира Куницького, через те, що Г. Галаган не міг брати безпосередню участь у колегіальних справах, у внутрішньому розпорядку школи виявилися негативні риси, що з часом склалися у «доволі строкату й розмаїту картину занепаду дисципліни й моральності серед вихованців і неперервну боротьбу з цим занепадом з боку директора й вихователів»⁹.

Історія «антагонізму між класами», як її поймавав сам Григорій Павлович у листі до директора Ничипоренка за 3 листопада, прохаючи детально пояснити, у чому полягає причина розбрату між колегіатами¹⁰, на перший погляд уповні відповідає такій характеристиці, хоча насправді навряд чи пояснюється лише браком дисциплінарного примусу в житті закладу й моральності у поведінці його учнів. І це чудово розумів Іван Іванович, тому що лист із детальним описом того, що відбувалося між учнями випускного й третього класів, до яких долучилися молодші вихованці, передусім першокурсники, разом із листом викладача давніх мов, вихователя Федора Леонтьовича Яроша, не надіслав поштою, а передав через Катерину Василівну Галаган, яка їхала до чоловіка в Петербург. Тому на

ності, людину вкрай консервативних переконань, котрі, попри майже радикальну протилежність поглядів на завдання навчання та виховання, обидва обіймали директорську посаду лише один трирічний термін.

⁷ Яницький А. Іван Іванович Ничипоренко (1842–1910). Биографический очерк. *Ежегодник Коллегии Павла Галагана*. Год 15-й. Киев: Тип-я С.В. Кульженко, 1916. С. 3–57.

⁸ Хоча насправді ці особи – виходець з козацької родини, чий родовід за батьковою лінією сягав теренів Прилуччини, і представник козацько-старшинської верхівки того ж регіону, чії пращури в трьох поколіннях очолювали Прилуцький полк, – вочевидь, мали відчувати неабияку близькість, щонайменше Григорій Галаган завжди дуже тепло ставився до своїх земляків.

⁹ Куницький В. 25-летие коллегии П.Г. Историческая записка. *25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве* / Под ред. А.И. Степовича. Киев: Тип-я И.И. Чокколова, 1896. С. 145.

¹⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІРНБУВ). Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 1410. Арк. 2.

листі І. Ничипоренка рукою Григорія Павловича проставлено дату – 16 листопада, день, коли Галагани разом обговорювали історію про «незгоди, що виникли поміж колегіатами»¹¹. Ймовірно, відвертість у викладі подій в обох листах хоча б частково обумовлювалася тим, що вони передавалися «оказією», а не через пошту (імовірно, для приховання їхнього змісту від пожадливих очей поліційних перлюстраторів). І Ничипоренко, і Ярош (директор просив його окремо викласти власне бачення того, що відбувалося, передусім тому, що він суміщав функції вихователя і куратора 3-го класу, учні якого брати активну участь у подіях) подають зіткнення двох груп вихованців не лише як факт побутової ворожнечі, що виникла на підставі особистої неприязні тих чи тих осіб, але як протистояння життєвих переконань.

Вихованці 4-го класу, які, за словами Івана Івановича, раніше були важким тягарем для школи й нічого симпатичного не вказували ані в розумовому, ані в моральному аспектах, раптом на останньому році навчання продемонстрували тягу до самоосвіти, відмовилися від розсіяного способу життя (карти, спиртні напої, інші забавки) і ще більше – виявили бажання навчатися на праведний шлях молодших учнів¹². Такою поведінкою вони наразилися на опір значної частини учнів 3-го класу, котрі, за словами директора, «легко ставляться до завдань життя і на школу дивляться лише як на перший крок до життєвої кар'єри»¹³, а її уявляють насамперед як засіб отримати ті чи ті чуттєві й матеріальні насолоди. Але для самих учнів, вочевидь, приводом для протистояння була не стільки несхожість у ставленні до навчання (до речі, Костянтин Пейкер, якого Ничипоренко виокремив як одного з лідерів опозиції до учнів 4-го класу, закінчив навчання з оцінками на золоту медаль¹⁴), скільки несхожість поглядів на життя. І, до речі, це розумів і директор колегії, який в одному з листів, отриманому Галаганом 14 грудня 1885 р., писав, що учні 3-го класу не заслуговують на дорікання щодо «шкільної справи». Третьокласники закидали своїм опонентам не більше, не менше, як політичну неблагонадійність, звинувативши їх, зокрема, у випуску шкільного журналу зі статтями, що залямовують дворянську страту й своєкоштных учнів, які представляють верхівку суспільства. В одній зі статей – розповіді з народних уст – вельми негарно було зображено землевласника Чернігівської губернії С-ського (як думали, Скоропадського)¹⁵, а інша (неприховано просякнута зневагою до своєкоштных) розповідала історію колегіата, котрий, подібно до багатьох інших, опинився в колегії лише через сподівання, що тут можна отримати атестат зрілості, геть нічого не роблячи, й користається щонайменшою нагодою, щоб вдатися до розгулу та розпустити¹⁶. За словами Ф. Яреша, який особисто розмовляв з учнями 3-го класу, на їхню думку, навчальний заклад опинився у великій небезпеці, тому що вихованці 4-го класу разом з кількома стипендіатами 3-го класу видали новий номер колегіатського журналу «“Слово” змісту революційного, соціалістичного», тому «до колегії можуть завітати неочікувані гості»¹⁷ (слабо прихований натяк на візит жандармерії).

Коли педагоги влаштували зустріч учнів двох класів «віч-на-віч», взаємні звинувачення було виголошено прямо. Описуючи цю зустріч, І. Ничипоренко був вельми обережним: «3-й клас звинувачував декількох з 4-го класу, що вони сміються над ними, називаючи себе “аристократією ума”, а їх “аристократією кишені”, що вони відкидають дворянство й вважають існування його для Росії шкідливим і що тримаються назагал неблагонадійного напрямку, товаришують з підозрілими людьми...»¹⁸. Ф. Яреш в описі цього епізоду був відвертішим, до того ж він скористався для позначення ворогуючих сторін недвозначними найменуваннями – «благонадійні» та «радикали» (а ще – «гвельфи» і «гібеліни»): «Благонадійні звинувачували 4 клас у тому, що вони беруть участь у студентських сходках, “громадах” і “радах”, керуючись настановами неблагонадійних студентів (Житецького Ігнатія¹⁹, Калаша²⁰), зазивають вихованців 1 і 2 класів до квартир студентів, намага-

¹¹ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 90. Арк. 47. зв.

¹² ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 45931. Арк. 63–63 зв.

¹³ Там само. Арк. 63 зв.

¹⁴ Пейкер Костянтин Костянтинович – потомствений дворянин. Окрім колегії, закінчив також Олександрівський лицей, теж із золотою медаллю. Служив в Азійському департаменті Міністерства закордонних справ, пізніше був Брацлавським повітовим предводителем дворянства (Смольницька М.К. Колегія Павла Галагана... С. 400).

¹⁵ Можливо, Іван Михайлович Скоропадський, один із найзаможніших землевласників Лівобережної України, чий старший онук Михайло вступив до колегії в 1885 р. (був учнем 1 класу), але не завершив навчання через психічну хворобу, що прогресувала.

¹⁶ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. III. 45931. Арк. 66.

¹⁷ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 46085. Арк. 1 зв.

¹⁸ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 45931. Арк. 66–66 зв.

¹⁹ Житецький Гнат Павлович – історик і літературознавець, педагог, син філолога-мовознавця, багаторічного викладача колегії, громадського діяча Павла Гнатовича Житецького, випускник 1884 р. (Смольницька М.К. Колегія Павла Галагана... С. 317–319).

²⁰ Калаш Володимир Володимирович – літературознавець, текстолог, педагог, випускник 1885 р. (Там само. С. 329–331).

ються їх розумово розбестити; читають і приносять у колегію заборонені та підпільні видання, літографовані летючі листки й такого ж роду літературні плоди; іншими словами, зобразили радикалів у найчорніших фарбах»²¹. Формулюючи власне розуміння початку суперечки між учнями (а він, як вихователь, першим узнав про неї), Яреш зауважив, що партія своєкоштных, впливова в 3-му класі, почала влаштовувати іноді гулянки, які своїм розмахом (відбувалися поза стінами колегії) могли вийти за межі юнацьких витівок, а партія стипендіатів («архілібералів мізинного розміру», як він висловився) відповіла на це виданням журналу, дописи в якому небезпечні лише в тому випадку, якби вони «потрапили до рук синіх рятівників вітчизни, котрі вбачають у всякій грамотній людині небезпечного ліберала»²². Зауважимо, що таку вольність, як закид в бік жандармів, чия уніформа була синього кольору, вчитель міг дозволити собі лише в листі, що не йшов поштою. Врешті-решт, Яреш дійшов у своїй оповіді висновку, що «антагонізм явився сам по собі й довів до розриву, який тепер заживлений»²³.

Але думка Івана Ничипоренка, що її він висловлював послідовно в кількох листах, була дещо іншою. Насамперед, він розумів, що протистояння між 4-м і 3-м класами, до якого долучилися й деякі молодші учні, навіть з 1-го класу, мало соціальне підґрунтя, на що не можна було не зважати, хоча й педагоги, і сам директор, за його словами, робили все можливе, щоб цю ворожнечу нівелювати: «ми в школі різниці між своєкоштными та стипендіатами, знатними й простолюдинами, багатими та бідними не визнаємо, і для школи той із вихованців кращий, хто більш добросовісно виконує свої обов'язки...»²⁴. Позиція, яку обрав Ничипоренко для залагодження ворожнечі, безумовно, мала право бути: «Наполягати на примиренні ми визнаємо зараз неможливим, ще обопільні почуття образи надміру живі ..., але ми ігноруємо самий розлад і, безумовно, скористаємося кожною нагодою, щоб пом'якшати його, а потім і зовсім покласти йому край»²⁵. Але він не міг не усвідомлювати небезпеки обвинувачень у неблагонадійності учнів 4-го класу. На його переконання, вони обрали не уповні належний шлях, дуже високої думки про себе, впевнені, що готові вирішувати складні наукові питання, іноді читають книги, не відповідні ані їхньому вікові, ані знанням, ані розумовій силі. Але все ж таки ці молоді люди дійсно жадають знань, прагнуть чистої діяльності та розумного життя²⁶. Зауважимо, що юнаки, чії імена навів директор колегії, описуючи її фундатору поведінку учнів 4-го класу, уповні реалізувалися в дорослому житті: Дмитро Бурневський став відомий як математик, педагог, деякий час він працював також у колегії²⁷, Йосип Покровський – як один із провідних фахівців свого часу з римського права, професор ліберальних переконань²⁸, Олексій Тулов, син знаного педагога, доброго знайомого Г. Галагана, М.А. Тулова, один із авторів учнівського журналу, – як юрист і журналіст правового профілю²⁹, Микола Страдомський – як доктор медицини, суспільно-політичний діяч³⁰. Інші учні випускного класу, котрі так чи так взяли участь у зіткненні «демократів» і «аристократів», у більшості теж виявилися успішними в майбутньому, стали юристами, лікарями (серед останніх найбільш помітними у своїй галузі були Яків Горшков³¹ і Анатолій Ракочі³²). Молоді люди випускного класу колегії походили з різночинного кола, були дітьми середньо- і дрібнопомісних дворян, священників, міщан, селян. Також тут зчилися Павло Житецький, ще один із синів П.Г. Житецького³³, та Іван Екземплярський³⁴, син І.Т. Екземплярського, відомого церковного діяча, першого священнослужителя колегії.

Схарактеризувавши учнів 4-го класу в цілому як молодих людей, які в майбутньому обіцяють стати добropорядними діячами, за умови, що вихователі зрозуміють їхній юнацький ригоризм і будуть поблажливими, І. Ничипоренко у кількох листах висловив занепокоєння непримиренною позицією частини учнів 3-го класу, передусім тим, що їхні дорікання суперникам є політично забарвленими: «Протестанти занадто піддалися почуттю особистої роздратованості, особистих амбіцій і в своїх звинуваченнях перейшли доз-

²¹ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 46085. Арк. 2.

²² Там само. Арк. 4.

²³ Там само.

²⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 45931. Арк. 66–66 зв.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Смольницька М.К. Колегія Павла Галагана... С. 281–282.

²⁸ Там само. С. 404–406.

²⁹ Там само. С. 437.

³⁰ Там само. С. 431.

³¹ Горшков Яків Павлович – доктор медицини, закінчив Санкт-Петербурзьку військово-медичну академію з відзнакою, автор фахових праць (Смольницька М.К. Колегія Павла Галагана... С. 299).

³² Ракочі Анатолій Григорович – лікар, доктор медицини, автор фахових праць з фізіології рослин, фізіологічної та патологічної хімії. Випускник колегії 1886 р. (Там само. С. 411–412).

³³ Там само. С. 319–320.

³⁴ Там само. С. 312–313.

волену межу...»³⁵. Назвавши тих учнів цього класу, які були, на його думку, натхненниками конфлікту (окрім вже поименованого Костянтина Пейкера – ще Миколу Чериковського³⁶ та Михайла Суріна³⁷), директор з прихованою гіркою констатував, що вони, особливо М. Чериковський і почати К. Пейкер, дуже негарно проявили себе з позиції моралі у цій історії³⁸, та зауважив, що побоюється за наступний рік, коли «такі пани» цілковито візьмуть гору серед учнів колеґії³⁹. Але ще більшу небезпеку Іван Ничипоренко вбачав у тому, що навіть коли до кінця 1885 р. протистояння між учнями буцімто стало вщухати, в 3-му класі озлоблення не послабшало: «пани, що підняли на своєму прапорі “врятування вітчизни”, здається, не хочуть задовольнятися одними інсинуаціями у межах школи й ладні йти далі...»⁴⁰.

Аналіз учнівського складу 3-го класу, можливо, стане в нагоді для розуміння причини такого запеклого оберігання його представниками суспільного ладу від впливу радикальних настроїв, в яких вони звинувачували своїх однолітків. Насправді: в цьому класі переважали діти потомствених дворян (на загал – десь близько двох третин усіх учнів), іноді – з доволі впливових родин. Тут, зокрема, навчалися Микола Репнін⁴¹, правнук князя М.Г. Репніна (Репніна-Волконського), колишнього губернатора Малоросії, чий родовід виводили від Рюриковичів, і Олександр Селецький⁴², представник знаного дворянського роду козацько-старшинського походження, чий батько, М. В. Селецький, обіймав певний час послідовно посади полтавського та курського віце-губернаторів (хоча вони й не фігурували як активні учасники конфлікту, на відміну, приміром, від Миколи Чериковського, сина поміщика «середньої руки», власника маєтку площею 1 652 десятин).

Водночас у колективі 3-го класу не було єдності в настроях, про що Ф. Яреш повідомляв Г. Галагану як про «глибоку прірву розбрату»⁴³; це стало ще одним приводом для розпалювання ворожнечі, тому що такі учні, як Михайло Марковський і Павло Тучапський (обидва зі священницьких родин), від початку були на боці хлопців з 4-го класу, а в умовах загострення конфлікту їх підтримали кілька інших однокласників. Тут ще варто додати, що і М. Марковський, і П. Тучапський – одні з найпомітніших вихованців колеґії 13-го випуску (1887 р.). Перший – відомий літературознавець і педагог, який закінчив Київський університет з дипломом першого ступеню та золотою медаллю, викладав, зокрема, і в колеґії, успішно поєднував педагогічну роботу з науковими розвідками⁴⁴; другий – громадський діяч, чия політична кар'єра почалася з членства в Українській студентській громаді під час навчання в Київському університеті⁴⁵.

Тобто ще одним рушієм конфлікту стала «боротьба за уми», себто за залучення на свій бік інших вихованців. І особливо гостро постало питання впливу на учнів 1-го класу, серед яких прихильники «демократів» були в меншості, але це були двоє з кращих учнів – Агатангел Кримський⁴⁶, який за результатами першого року навчання мав лише одну четвірку серед відмінних оцінок, і Микола Столярів, у майбутньому – відомий математик і педагог⁴⁷, а також Михайло Чубинський, син П.П. Чубинського, етнографа, фольклориста, громадського діяча, пізніше – відомий правник-криміналіст, педагог, політик, публіцист⁴⁸. Вони опинилися в опозиції до більшості однокласників, якими верховодив Андрій Ракович, виходець зі спадкових дворян Чернігівської губернії, нащадок двох відомих родів ко-

³⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 45931. Арк. 64 зв.

³⁶ Чериковський Василь Миколайович – з потомствених дворян, до колеґії вступив після домашньої освіти, продовжив освіту в Київському університеті св. Володимира на природничому відділенні фізико-математичного факультету (Смольницька М.К. Колеґія Павла Галагана... С. 446).

³⁷ Сурін Михайло Єфимович – до колеґії вступив з Полтавської гімназії, після закінчення юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету працював у Міністерстві внутрішніх справ (Там само. С. 432).

³⁸ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 45931. Арк. 64 зв.

³⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 45929. Арк. 58.

⁴⁰ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 45928. Арк. 54 зв.

⁴¹ Репнін Вадим Миколайович, князь – до колеґії вступив з 2-ї Київської гімназії, завершив навчання у 1887 р. та вступив на медичний факультет Київського університету св. Володимира. Був почесним мировим суддею в Пирятинському повіті (Смольницька М.К. Колеґія Павла Галагана... С. 412).

⁴² Селецький Олександр Михайлович – закінчив колеґію в 1887 р., випускник Петровсько-Розумовської сільськогосподарської академії, земський начальник Чернігівського повіту (Там само. С. 421).

⁴³ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 46085. Арк. 3 зв.

⁴⁴ Смольницька М.К. Колеґія Павла Галагана... С. 380–383.

⁴⁵ Там само. С. 438–439.

⁴⁶ Цей вчений – орієнталіст, мовознавець, перекладач, історик, академік ВУАН – на все життя зберіг у пам'яті історію протистояння «демократів» і «аристократів». У листі до Бориса Грінченка за 17 червня 1892 р. він описує її не як окремий епізод, але як притаманне життю колеґії явище: «...стипендіати та своскошні мусять неодмінно образувати два табори, які аж ненавидять один одного. У перших зброя – їх знання, бо всі вони були в гімназіях першими учениками, а своскошних зброя – їх пиха, висока гадка про своє дворянство, князівство чи гроші та ще й, звичайно, фізична сила...» (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941) / Упор. Варавва Т.В., Василюк О.Д., Кучмаренко В.А. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАНУ, 2005. Т. I: 1890–1817. С. 78).

⁴⁷ Смольницька М.К. Колеґія Павла Галагана... С. 430–431.

⁴⁸ Там само. С. 448–451.

зацько-старшинського походження – Раковичів і Полетик⁴⁹. За словами І. Ничипоренка, А. Раковича сильно зачепили журналісти 4-го класу «Історією колегіата», яку «він прийняв на себе й гірко ображений»⁵⁰. Бажання захистити прихильників «демократів» з 1-го класу з боку 4-го класу лише поглиблювало розкол серед колегіатів. Водночас директор колегії був не у захваті від того впливу, який старші «демократи», чіє прагнення напучувати інших, на його думку, було досить сильним, мають вплив на молодших, переконаний, що це лише сприятиме посиленню зарозумілості як у одних, так і в інших і заважатиме процесу виховання.

З цими міркуваннями був не вповні згодний Григорій Павлович Галаган. Уже в листі за 1 грудня 1885 р., відповідаючи на лист І. Ничипоренка з детальним описом події, він зауважив, що годі сподіватися на залагодження конфлікту лише бесідами й умовляннями, варто «впливати на два молодших класи, захищаючи їх від впливу паничів, сприяючи їхньому зближенню з деякими особистостями протилежної партії...»⁵¹. Найбільш небезпечним, з його погляду, було б остаточне відчуження за становою ознакою – стипендіатів від своскошних, чого він і раніше страшився в колегії (де разом жили й навчалися діти з різних суспільних страт), радіючи тому, що неприязнь між аристократичним і неаристократичним напрямками не розвивається, але очікуючи, що врешті-решт вона виявиться. Тому він радив Івану Івановичу, наскільки це можливо, тримати конфлікт у межах особистих симпатій / антипатій, не даючи йому перетворитися цілком на міжстановий⁵². Власну думку щодо сутності конфлікту він резюмував ще в щоденнику за 16 листопада, вбачаючи у ньому «антагонізм між демократами (переважно добросовісними) і аристократами, переважно схильними до гульби ... судячи за листами, демократи, хоча, можливо, й собі на умі, у цьому випадку праві та більш симпатичні»⁵³. Тобто Г. Галаган акцентує поведінкову різницю між двома ворогуючими групами, припускаючи, що серед паничів є кілька осіб, особливо розпечених вдома й достатньо зрілих чуттєво, а молоді люди не з великопанського кола об'єдналися у прагненні до добросовісної праці, тому він вибає «демократам» навіть гоноровитість: «Децо зарозумілий хлопчик кращий за вульгарного гульвісу»⁵⁴. Ще більше його непокоїло те, що заколотники з 3-го класу вдаються до неприйнятних засобів для свого захисту, ставши на шлях неприхованого доносництва. «Це вже геть справа кепська, й зізнаюсь, – писав він І. Ничипоренку 2 січня 1886 р., – якщо б воно від мене залежало, то я б таких молодих людей і одного дня не тримав у закладі; чи можна очікувати чогось порядного від молоді, готової на нешляхетний вчинок, що доводить глибоке збочення людського ества, вже в тому віці, коли душа людини має ще залишатися доволі чистою...»⁵⁵. Тут варто додати, що реакція Григорія Павловича на події в колегії унаочнює не лише його ставлення до завдань процесу навчання та виховання, вона є вельми особистою та обумовлена досвідом його власної юності. Під час навчання в Петербурзькому університеті на межі 1830-х – 1840-х рр. Г. Галаган, за свідченням його щоденника тієї доби, досить болісно сприймав внутрішній розлад між власними прагненнями до демократизму у поведінці з людьми й приземленим повсякденним університетського середовища, в якому він, як представник родини з верхнього прошарку імперського дворянства, був вхожим до кола молодих аристократів, не маючи сил уникнути спокус, які воно пропонувало, – азартних ігор, візитів до повій, пиятики. «Я іноді сам упевнений, що я демократ, – занотував він у своєму “Журналі” 18 березня 1839 р., – що я ворог двору (царського – М.Б., А.В.) і захисник середнього стану; я про це волаю першому ліпшому. Малодушний! Це почуття триває в тобі, доки ти не зустрінеш на Англійській набережній аристократа у чепурній кареті, з якої гляне на тебе гарненьке личко! й ти миттєво змінюєшся, і ти біжиш за нею, і ти ладний лізти, повзти у дім кожного аристократа, ладний бувати на всіх балах і обідати, а між тим забути про те, за що ти, здавалося, стояв горою...»⁵⁶. Порівняння таких свідчень більше ніж 45-річної давнини з реакцією 66-річної людини на юнацький шкільний конфлікт додає їй думкам особистої щирості. Позицію Г. Галагана у конфлікті «аристократів» і «демократів» через кілька десятків років відзначив і один з його тодішніх учасників, М. Марковський, зазначивши, що встати на бік стипендіатів його примусило усвідомлення їхнього бажання працювати й ґрунтовності їхніх зацікавлень⁵⁷.

⁴⁹ Ракович Андрій Андрійович – до колегії вступив з 2-ї Київської гімназії, після завершення навчання в 1889 р. (15-й випуск) господарював у власних маєтках, цукрозаводчик. Голова Козелецької міської управи, предводитель дворянства Козелецького повіту Чернігівської губернії, член 3-ї Державної думи (Смольницька М.К. Колегія Павла Галагана... С. 411).

⁵⁰ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 45930. Арк. 52 зв.

⁵¹ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. III. 1411. Арк. 2.

⁵² Там само.

⁵³ ІР НБУВ. Ф. I. Од. зб. 90. Арк. 47. зв.

⁵⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. III. 1411. Арк. 2.

⁵⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. III. 1413. Арк. 1.

⁵⁶ Галаган Г. Журнал (1836–1841) / Упоряд. М. Будзар, Є. Ковальов; ред. І. Колесник. Київ: StreamARLine, 2020. С. 87.

⁵⁷ Марковський М.Н. Поминка по Учредителе Коллегии Григорий Павловиче Галагане. Ежегодник Коллегии Павла Галагана. Год 18-й. Киев: Тип-я С.В. Кульженко, 1916. С. 34.

Як бачимо, для Григорія Павловича найважливішим у вчинках учнів 4-го класу було те, що вони змогли «зробити над собою зусилля та згуртуватися у добросесійній праці ... вже й те благо, що праця та тверезий спосіб дій наявні як факт здійснений, а це вкрай важливо»⁵⁸. Таке ставлення до способу дій учнів стає більш зрозумілим завдяки усвідомленню, що й директор, і вихователі, і фундатор стикалися повсякчасно з низкою порушень вихованцями розпорядку колегіального життя, передусім таких, як самовільна відлучка зі школи, отримання грошей у позичковій касі під залог речей, вживання слабоалкогольних (і, можливо, не лише таких) напоїв, крадіжки. Про кілька таких випадків І. Ничипоренко повідомив Г. Галагана в кінці листопада, зазначивши, що вони сприяли збуренню настроїв колегіатів. Насамперед кількох осіб викрили на користуванні позичковою касою, до того ж з'ясувалося, що один з них – учень 1-го класу Поповкін – закрив чужу річ – годинник свого однокласника Озерецковського, який викрав з його шафки непомітно для інших і в цей же день відніс для позики. Сам Поповкін запевняв, що річ хотів повернути, викупивши її пізніше. Для пом'якшення покарання він виказав ще двох учнів, яких звинуватив у пиятиці, чим викликав обурення інших, особливо вихованців 3-го класу, яким, за словами директора, «вкрай не хочеться виявлення їхніх проступків і дуже пропагують між молодшими товаришами думку давати зізнання лише тоді, коли “припруть вже до стінки”»⁵⁹. Поповкіна на цей раз не відрахували за провину, що було передбачено у таких випадках, уступаючи проханням матері та прагнучи уникнути суспільного розголосу, але вдалися до крайньої міри стягнення – оцінка «3» за поведінку, догана перед класом і загроза виключення. Ті, на кого доніс Поповкін, – учень 1-го класу Боярський і другокласник Страховський – визнали провину, але Страховський якийсь час наполягав на власній невинуватості, зізнавшись лише в присутності батька. Як розповів Г. Галаган І. Ничипоренко, за словами Страховського, він і Боярський зайшли під час прогулянки до кондитерської Семадені й там випили пуншу, але наступного дня директор дізнався, що учень не сказав усієї правди: «...не лише пили в Семадені, але й принесли напій і в колегію і тут повторили випивку»⁶⁰. Обоє винуватців було покарано зменшенням оцінки за поведінку (тут додамо, що імен згаданих вище учнів немає серед випускників колегії, тобто з часом вони все ж таки залишили заклад).

Ці епізоди в контексті зіткнення учнів двох старших класів ще раз засвідчують, що проблема моральності поведінки в колегії була чи не гострішою, ніж питання навчання, тим більше, що педагогічний колектив і так неодноразово наражався на нарікання у надмірному потуранні учням. Імовірно, ще й тому для Григорія Галагана, як і, врешті-решт, для Івана Ничипоренка, прагнення учнів 4-го класу дотримуватися правил внутрішнього розпорядку закладу, виказувати повагу педагогам, не спокушатися на життєві принади вартувало набагато більше, ніж їхні контакти зі студентами університету, бажання висловитися на сторінках шкільного журналу (на думку Г. Галагана, це лише робота розуму, який не залишається бездіяльним, не сповнений пустопорожніх мрій), і критика способу життя учнів з родин можновладців.

Тобто, якщо розглянути зміст листування директора й почесного попечителя колегії у контексті історичних реалій, тлумачивши усі недомовки й езопові обороти, то можна висувати, що учні колегії були цілком залучені в суспільне життя свого часу і не стояли осторонь від його основних трендів. Демократичні погляди значної частини четверокласників, їхнє прагнення брати участь у діяльності студентських товариств міста, бажання висловлювати думки публічно (хоча б у рукописному журналі, як не друкованому), ригоризм у ставленні до життя уповні відповідають настроям значної частини тогочасної інтелігенції, передусім молоді. Так само, як юнаки з більш елітарного кола, які для захисту власних інтересів вправно маніпулювали суспільною думкою (поки що хоча б у межах учнівського колективу), закидаючи супротивникам не більше, не менше, як українофільство (членство в «громадах» і «радах»), підривну роботу в соціалістичному дусі та страхали як однолітків, так і наставників втручанням жандармів у колегіальне життя, виступають від імені благонадійних громадян імперії. Риторика, використана в листуванні для опису шкільного конфлікту («сині рятівники вітчизни», «неблагонадійність», «архіліберали», «підпільні видання» тощо), ставлення до шкільного журналу як до нездоволеної в стінах навчального закладу, а тому небезпечної справи (на думку Г. Галагана, «начальство цього не полубляє, і, можливо, зі свого боку воно має рацію»), дорікання (від І. Ничипоренка) учням 4-го класу в тому, що вони читають книги, не відповідні їхньому вікові, засвідчує, що і педагоги, і фундатор бачили реальну небезпеку виходу протистояння юнаків за межі навчального закладу.

І тон обговорення колегіального життя, і доводи, які наводять учасники листування, і самий опис подій дозволяє стверджувати, що і Григорій Галаган, й Іван Ничипоренко прагнули підтримувати у навчальному закладі атмосферу співпраці педагогів і учнів, поваги до вихованців як до особистостей, формування у молоді активної життєвої позиції,

⁵⁸ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. III. 1411. Арк. 2.

⁵⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 45930. Арк. 50.

⁶⁰ Там само.

навіть якщо це призводило до конфронтації між окремими групами. В умовах суспільно-політичної ситуації в Російській імперії останньої третини XIX ст., передусім в українських губерніях, а ще більше в Києві, який для імперської влади залишався осередком політичного збурення, де національне життя української громади, хай і притлумлене, відіграло не останню роль, це засвідчує прагнення дотримуватися засад існування Колегії Павла Галагана як прогресивного навчального закладу, виплеканих його фундаторами й заявлених у Статуті.

Повідомлення і думки щодо перебігу взаємин між окремими групами колегіатів у листуванні Григорія Галагана й Івана Ничипоренка за листопад 1885 – січень 1886 рр. занурені в обговорення низки інших питань – від перебудови будівлі навчального закладу до хворобливого стану вже літніх Григорія та Катерини Галаганів у зимовому Петербурзі, але такий багатий побутовий контекст лише актуалізує в будітмо повсякденному епізоді його суспільний зміст. Перспективи вивчення історії Колегії Павла Галагана через її повсякдення полягають у подальшому дослідженні листування Григорія Павловича Галагана не лише з Іваном Івановичем Ничипоренком, але й з його попередниками на посаді, що дозволить оновити уявлення про життєдіяльність цього навчального закладу в останній третині XIX ст.

References

- Bilokin, S. (1988). *Kolehiia Pavla Halahana [Pavlo Halahan Collegium]*. Kyiv, 8, P. 144–149. Kyiv, Ukraine.
- Budzar M.M., Tereshchenko T.V. (2024). *Kolehiia Pavla Galagana u memuarystytsi Andronyka Stepovycha [Pavlo Galagan Collegium in Andronyk Stepovych's Memoirs]*. *Doslidzhennia z istorii i filosofii nauky i tekhniki – Studies in the history and philosophy of science and technology*, 2, 33 (2), P. 102–112. Dnipro, Ukraine. DOI: 10.15421/272424.
- Galagan, H. (2020). *Zhurnal (1836–1841) [The Diary (1836–1841)]* / M. Budzar, Ye. Kovalov (Comps.), I. Kolesnyk (Eds.). Kyiv, Ukraine.
- Shevchuk, O.M. (2013). *Orhanizatsiia i zmist navchalno-vykhovnoho protsesu Kolehii Pavla Halahana (1871–1920 rr.) [The Organization and Content of Education and Upbringing Process at Pavlo Galagan College (1871–1920)]*. Uman, Ukraine.
- Shevchuk O. (Comp.) (2015). *Nychyporenko Y.Y. Neskolko polozhenyi yz moeho pedahohycheskoho katekhyzysa [The Some Points from my Pedagogical Catechism]*. Retrieved from https://library.udpu.edu.ua/library_files/istoruk_ped_almanax/2015_1/17.pdf. Kyiv, Ukraine.
- Smolnitska, M. K. (2007). *Kolehiia Pavla Halahana v natsionalno-kulturnomu zhytti Ukrainy (1871–1920 rr.) [Pavlo Halahan Collegium in the National and Cultural Life of Ukraine (1871–1920)]*. Kyiv, Ukraine.
- Varava T.V., Vasyliuk O.D., Kuchmarenko V.A. (Comps.) (2005). *Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho (1890–1941) [The Epistolary Legacy of Agathangel Krymskii]*. Vol. I. Kyiv, Ukraine.

Будзар Марина Михайлівна – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри історії України Факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна).

Budzar Maryna – PhD in History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Faculty of Social Sciences and Humanities, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine).

E-mail: bmimab24@ukr.net

Гедь Анна Володимирівна – докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри історії України Факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна).

Hedo Anna – DSc (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Faculty of Social Sciences and Humanities, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine).

E-mail: a.hedo@kubg.edu.ua

Дата подання: 20 жовтня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 12 січня 2026 п.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Будзар, М., Гедь, А. «Аристократи» проти «демократів»: епізод з повсякдення Колегії Павла Галагана в листуванні Григорія Галагана та Івана Ничипоренка. *Сіверянський літопис*. 2026. № 1. С. 145–153. DOI: 10.58407/litopis.260117.

Цитування за стандартом APA

Budzar, M., Hedo, A. (2026). «Aristokratiy» proty «demokratyv»: epizod z povsiakdennia Kolehii Pavla Galagana v lystuvanni Hryhoriia Galagana ta Ivana Nychyporenka. [“Aristocrats” Versus “Democrats”: An Episode from the Daily Life of the Pavlo Galagan Collegium, as Seen in the Correspondence of Hryhoriy Galagan and Ivan Nycheporenko]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 145–153. DOI: 10.58407/litopis.260117.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

УДК 930(477)(092):82-3

Сергій Павленко

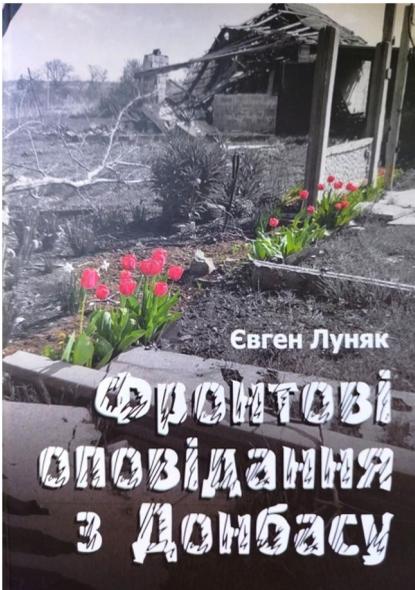
ЛЮДСЬКЕ В НЕЛЮДСЬКОМУ: ФРОНТОВІ МІНІАТЮРИ ПРОФЕСОРА ЄВГЕНА ЛУНЯКА

THE HUMAN IN THE INHUMAN:
FRONTLINE MINIATURES BY PROFESSOR YEVHEN LUNYAK

DOI: 10.58407/litopis.260118

© С. Павленко, 2026. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Російсько-українська війна стала випробуванням не лише для українського суспільства загалом, а й для наукової спільноти зокрема. Багато дослідників, залишивши кабінети й архіви, стали до лав Збройних сил України. Серед них – доктор історичних наук, професор Євген Луняк, знаний своїми фундаментальними працями з історії України та її міжнародних зв'язків: «Минушина України в романтичних історіях» (708 с.), «Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях» (808 с.), «Анна Руська – королева Франції» (208 с.), «Козацька Україна XVI–XVIII ст.: очима французьких сучасників» (504 с.). Досвід військової служби для нього не новий: у 2014–2015 рр. він брав участь в обороні держави, а з 2022 р. знову перебуває на фронті у складі танкового підрозділу.

Нова книга історика «Фронткові оповідання з Донбасу» (Київ: Горобець, 2023. 164 с.) різьчить відрізняється від згаданих вище. На відміну від його попередніх академічних монографій, вона постає невеличким за обсягом, але надзвичайно промовистим корпусом фронтових свідчень. За жанровими

ознаками ці тексти перебувають на межі між художньою літературою та документалістикою. Формально це оповідання, однак за своєю природою – фрагменти фронтového щоденника офіцера, нотатки, написані в хвилини затишшя, коли з'являлася можливість зафіксувати побачене й пережите.

Є. Луняк не намагається вибудувати єдину цілісну наративну структуру чи сюжетну канву. Перед нами радше серія мініатюр: від «Випадку на кордоні» до «Тилової кризи». Кожна з них є своєрідним уламком воєнної реальності, але разом вони складають мозаїку досвіду війни. Показово, що автор відмовляється від героїзації чи патетики, натомість обирає стриманий, майже документальний стиль. Написані тексти – не просто літературні етюди, а щемкі свідчення про людяність в умовах нелюдського.

Важливою рисою книги є увага до людини на війні. Автор говорить передусім про фронтників – їхні емоції, страхи, надії, короткі радощі та гіркі втрати. Особливо вражають сюжети, де воєнна буденність переплітається з проявами дитячої широти («Магія дитячих малюнків»), з випадковими «диявольськими жартами долі» («Другий день народ-

ження комбата Алекса», «Як місяць урятував танк Термінатора»), або з епізодами морального вибору («Той, що розстрілював побратимів»).

Цінність цих оповідань полягає ще й у тому, що вони фіксують специфіку сучасної війни. Є. Луняк звертає увагу на те, що пряма контактність між воюючими сторонами є рідкісною. Основні загрози для бійців – це дистанційні засоби ураження: дрони, керовані авіабомби, мінометні міни. Саме ця «межа-дистанція» стає лейтмотивом багатьох сюжетів. Символічним є образ корови, яка вийшла на підрозділ Є. Луняка, шукаючи у розбомбленому селі свою хазяйку, але, побачивши чужих людей, попрямувала на замінований луг: простий, але глибоко трагічний символ зруйнованого мирного життя.

Водночас автор фіксує роль випадковостей і фатальних збігів у житті фронтовиків. Один боєць врятувався лише тому, що попросив побратима замінити його на передку за ради зустрічі з дружиною – тієї ночі його бліндаж було знищено разом з підминним. Сам Є. Луняк згадує, як його самого врятувала дрібниця: після виконання завдання він відлучився до магазину, щоб купити морозиво для двох своїх підлеглих зенітників-стрільців з ПЗРК, що охороняли перед цим небо під час завантаження техніки на залізничні платформи; і саме в цей момент стався запізнілий артилерійський удар по місцю, де раніше стояв ешелон, загинули залізничники та був поранений офіцер, з яким автор спілкувався.

Інший солдат уникнув смерті завдяки збірці оповідань Джеймса Гедлі Чейза. Товстий том британського письменника був у рюкзаку на спині і зупинив великий осколок. Такі історії додають текстам глибини й показують людину на війні як воїна, що стикається з непередбачуваними обставинами, чиє життя може обірватися через випадковість.

Особливого драматизму надає оповідання «Тилова криса», де йдеться про фронтовика, який після поранення став співробітником ТЦК і мусив вислуховувати образи від тих, хто ухилився від мобілізації. Це свідчення не лише про війну на фронті, а й про суспільні розломи всередині країни, про прірву між тими, хто воює, і тими, хто прагне залишитися осторонь.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що «Фронтові оповідання з Донбасу» Євгена Луняка мають подвійну природу. З одного боку, це літературна сповідь, яка вражає щирістю та емоційною силою. З іншого – це документ, важливе джерело для майбутніх дослідників, які прагнутимуть відтворити повсякденний досвід російсько-української війни. Книга демонструє, що історик може бути не лише тлумачем минувшини, а й літописцем сучасності, свідком і фіксатором подій, які вже сьогодні стають історією.

Отже, книга Є. Луняка посідає особливе місце серед сучасної воєнної літератури. Вона поєднує особисте та колективне, документальне й художнє, щоденникове й історичне. Саме ця багатовимірність робить «Фронтові оповідання з Донбасу» вагомим внеском у фронтову мемуаристику, аналітику осмислення війни. Для сучасного читача це також нагадування про ціну свободи, яку щодня сплачують наші захисники.

Павленко Сергій Олегович – історик, заслужений журналіст України, шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Pavlenko Sergiy – historian, honored journalist of Ukraine, editor-in-chief of the scientific historical journal “Siverian chronicle” (13/106 Myru av., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: PavlenkoSO1955@gmail.com

Дата подання: 12 серпня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 20 січня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С. Рецензія: Людське в нелюдському: фронтові мініатюри професора Євгена Луняка. *Сіверянський літопис*. 2026. № 1. С. 154–155. DOI: 10.58407/litopis.260118.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2026). Retsenziia: Liudske v neliudskomu: frontovi miniaturi profesora Yevhena Lunyaka [Recension: The Human in the Inhuman: Frontline Miniatures by Professor Yevhen Lunyak]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 154-155. DOI: 10.58407/litopis.260118.

Світлана Шуміло

**ПРО СЛЬОЗИ І СПАСІННЯ:
ДО КНИЖКИ ЛЮДМИЛИ ПЕТРУШКО**

**«Блажені плачущи...»: сльози і печаль
у Києво-Печерському патерику.**

**Київ: Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського,
2023. 428 с.**

ON TEARS AND SALVATION: TO THE BOOK BY LYUDMILA PETRUSHKO

**“Blessed are those who mourn...”: tears and sadness in the Kyiv-Pechersk Paterik.
Kyiv: V.I. Vernadsky National Library of Ukraine, 2023. 428 p.**

DOI: 10.58407/litopis.260119

© С. Шуміло, 2026. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2633-284X>

Людмила Петрушко
«Блажені плачущи...»: сльози і печаль
у Києво-Печерському патерику

Людмила Петрушко

«Блажені плачущи...»:
сльози і печаль
у Києво-Печерському
патерику

Тема монографії наукового співробітника Відділу рукописів НБУВ Людмили Петрушко на перший погляд видається передусім філологічною та частково психологічною, однак методологічна перспектива дослідження значно ширша. Авторка – кандидат історичних наук, робота виконана під науковим керівництвом знаного українського історика Василя Ульяновського, що багато в чому визначає характер аналізу обраного матеріалу. Саме історичний підхід забезпечує монографії високу точність, аргументованість і зважене, об'єктивне ставлення до аналізованих текстів. Дослідниця уважна до розбіжностей між різними редакціями Києво-Печерського патерику, широко залучає додаткові матеріали, зокрема текстологічні, і послідовно працює з джерельною базою, що вигідно вирізняє книгу серед тематичних студій, побудованих переважно на інтерпретації окремих сюжетів.

Суттєвим методологічним плюсом монографії є докладно виписані розділи, присвячені історіографії питання, джерельній базі та методам аналізу. Авторка чітко окреслює корпус текстів, із якими працює, пояснює принципи добору матеріалу та критерії класифікації емоційних станів, а також послідовно показує, на які дослідницькі традиції спирається.

Така структурна й методологічна прозорість підносить працю на високий академічний рівень і робить її аргументацію перевірюваною та переконливою.

Велику повагу викликає глибина опрацювання богословських і літературних джерел. Авторка послідовно вибудовує історію осмислення феномену печалі та сліз, починаючи зі Старого Заповіту, переходячи до Нового Заповіту, далі – до патериків палестинсько-єгипетського монашества, творів отців Церкви, з особливою увагою – до «Ліствиці» Іоанна Синайського, і вже потім зосереджується на власне Києво-Печерському патерику. Така перспектива дозволяє розглядати плач не як приватний психологічний стан, а як усталений духовний концепт, що має чітке богословське й аскетичне підґрунтя. Авторка пропонує означення «(не)радісних емоцій», підкреслюючи парадоксальну природу радостотворного плачу, який через покаяння і смирення веде до спасіння та радості перебування з Богом. Аналіз цієї подвійності є одним із концептуально найсильніших аспектів монографії.

Найпереконливішою частиною дослідження є детальний аналіз конкретних цитат і ситуацій, пов'язаних із проявами печалі, плачу, страху чи радості, а також спроба реконструкції внутрішнього світу середньовічної людини на основі текстів. Академічно скрупульозний пошук і систематизація відповідних епізодів у Патерику дають змогу по-новому поглянути не лише на окремі житійні сюжети, а й на ментальні моделі, через які печерська спільнота осмислювала емоційний досвід. Дослідницю цікавить не тільки сутність тих чи інших станів, а й нормативне, оціночне ставлення до них у межах монастирської культури.

Такий аналіз світоглядних установок давньої людини є принципово важливим і для історії, і для філології як наук. Він запобігає накладанню сучасних уявлень про емоції та психологію на середньовічні реалії, що неминуче призводить до спотворення як самих текстів, так і ширшого культурно-історичного контексту. У цьому сенсі праця робить вагомий внесок у коректне, історично чутливе прочитання давньоруської духовної літератури.

Окремо слід відзначити аналіз алюзій і ремінісценцій у тексті Патерика. Він засвідчує глибоку обізнаність авторки з ширшим корпусом середньовічної християнської літератури, яка була складовою культурної пам'яті давніх читачів. Виявлення цих міждіалектичних зв'язків дозволяє точніше інтерпретувати емоційні стани персонажів і показати, як конкретні переживання вписувалися в усталені духовні моделі.

Важливу частину книги становлять додатки, обсяг яких сягає майже ста сторінок і які суттєво розширюють та поглиблюють основний аналіз. Серед них, зокрема, подано систематичний огляд теми сліз і печалі в різних редакціях Києво-Печерського патерика, класифікацію груп обставин, за яких у текстах фіксуються «нерадісні» емоції, а також зіставлення змін у редакціях залежно від конкретних ситуацій. Окремий інтерес становить додаток, присвячений цитатам і алюзіям у повідомленнях Патерика про емоційний світ, а також матеріали щодо страху і гніву як духовних і моральних категорій. Фактично додатки можуть розглядатися як самостійний довідково-аналітичний корпус, корисний для подальших досліджень і для роботи з текстом Патерика в навчальному та науковому процесах.

Завершальні розділи монографії розширюють спектр аналізованих емоцій, включаючи радість, страх і гнів, із чітким розрізненням між їхніми «людськими» і «божественними» вимірами. У ширшій перспективі книжку можна розглядати як внесок у формування історії уявлень про емоції в православній традиції. Подальше поширення такого підходу на інші корпуси середньовічних текстів могло б суттєво поглибити наше розуміння історичної динаміки емоційного досвіду.

Окремої згадки заслуговує візуальне оформлення видання. Кольорові ілюстрації – ікони печерських святих, зображення монастиря, сторінки рукописів і стародруків – не лише прикрашають книжку, а й виконують важливу культурно-контекстуальну функцію, допомагаючи відчутти історичну і духовну тяглість традиції, у межах якої формувався й читався Києво-Печерський патерик.

Що стосується стилю викладу, монографія вирізняється живою, доступною мовою, не втрачаючи при цьому академічної точності. Текст читається легко, що робить книжку корисною не лише для фахівців, а й для ширшого кола читачів, зацікавлених у християнській культурі та середньовічному світосприйнятті. Водночас у подальших працях варто було б ще ретельніше відшліфувати стилістичний бік викладу та, можливо, ширше залучити концептуальні напрацювання С. Аверінцева, особливо в частині, що стосується символічної мови християнської культури. Разом із тим слід наголосити, що бібліографічний апарат монографії є ґрунтовним і засвідчує серйозну роботу з науковою літературою.

У підсумку монографія «“Блажені плачючої...”: слези і печаль у Києво-Печерському патерику» постає як методологічно виважене, джерельно насичене й водночас читабельне дослідження, яке поєднує історичну точність, текстологічну уважність і прагнення

реконструювати внутрішній світ середньовічної людини. Саме це поєднання робить книжку важливою як для спеціалістів, так і для ширшого гуманітарного середовища.

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидатка філологічних наук, габілітований професор другого ступеня (10/M2, Міністерство університетів і досліджень Італійської Республіки), доцентка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, головна редакторка наукового журналу «Сіверянський літопис», наукова редакторка альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна), запрошена професорка Università per Stranieri di Siena (Італія).

Shumilo Svitlana – Ph.D. in Philological Sciences, National Scientific Qualification (ASN) for Associate Professor (Italy), Associate Professor of the Department of the World History and International Relations, T.H. Shevchenko National University “Cherni-hiv Colehium”, editor-in-chief of the scientific journal “Severian Chronicle», scientific editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine), invited professor at Università per Stranieri di Siena (Italy).

E-mail: shumilosm@gmail.com

Дата подання: 12 грудня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 29 січня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло, С. Рецензія: Про сльози і спасіння: до книжки Людмили Петрушко «“Блаженні плачущей...”»: сльози і печаль у Києво-Печерському патерику». Київ: Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, 2023. 428 с. *Сіверянський літопис*. 2026. № 1. С. 156–158. DOI: 10.58407/litopis.260119.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, S. (2026). Retsenziia: Pro slozy i spasinnia: do knyzhky Liudmyly Petrushko «“Blazheny plachiushchey...”»: slozy i pechal u Kyievo-Pecherskomu pateryku». Kyiv: Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho, 2023. 428 s. [Recension: On tears and salvation: to the book by Lyudmila Petrushko «“Blessed are those who mourn...”»: tears and sadness in the Kyiv-Pechersk Paterik». Kyiv: V.I. Vernadsky National Library of Ukraine, 2023. 428 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 156–158. DOI: 10.58407/litopis.260119.

ТРИ ЧВЕРТІ ВІКУ ОЛЕКСАНДРА КОВАЛЕНКА

Олександр Борисович Коваленко – відомий педагог і науковець, якому належить вагомий внесок у дослідження історії України, історіографії та історичного краєзнавства.

О.Б. Коваленко народився 5 лютого 1951 р. у Чернігові в родині відомого журналіста та краєзнавця Бориса Івановича Коваленка. Олександр Борисович, згадуючи своє дитинство, завжди зазначає, що саме батько відіграв вирішальну роль у формуванні його інтересу до історії, літератури та мистецтва.

Після закінчення у 1968 р. зі срібною медаллю Чернігівської середньої школи № 19 працював у Чернігівському державному архітектурно-історичному заповіднику музейним доглядачем.

У 1969 р. вступив на історичний факультет Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя. Історія Гетьманщини, українська історіографія, краєзнавство захоплювали дослідника-початківця. Уже в студентські роки він публікував свої розвідки на сторінках місцевої періодики та в наукових виданнях України. У 1971 р. став переможцем Республіканського конкурсу студентських наукових робіт, представивши студію про державного і військового діяча часів Богдана Хмельницького чернігівського полковника Мартина Небабу.

Закінчивши з відзнакою у 1973 р. Ніжинський педінститут, Олександр Борисович обійняв посаду наукового співробітника Чернігівського історичного музею. Щоденне знайомство з історичними джерелами – рукописними книгами, стародруками та артефактами вплинули на удосконалення дослідницької майстерності, отримання необхідних компетентностей для науково-дослідної роботи. Згодом О.Б. Коваленко оприлюднив рідкісні списки козацьких літописів Самовидця та Грабянки, хроніку І. Забіли, які виявив у музейному зібранні.

У 1976 р. розпочався новий етап у житті та творчості О.Б. Коваленка, пов'язаний з Чернігівським державним педагогічним інститутом (нині – Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка). Перелік посад, які обіймав Олександр Борисович, розпочинається з асистента, надалі – старшого викладача, доцента кафедри історії СРСР та УРСР, пізніше – проректора з виховної роботи, секретаря парткому. Захистивши у 1980 р. в Інституті історії АН УРСР кандидатську дисертацію «В.Л. Модзалевський як історик та джерелознавець» (науковий керівник – доктор історичних наук, професор В.Г. Сарбей), у 1983 р. отримав звання доцента.

За доби «перебудови» у 1985–1988 рр. О.Б. Коваленко був очільником відділу науки та навчальних закладів Чернігівського обкому Компартії України, що дозволило набути досвіду організаторської роботи в масштабах регіону. Повернувшись у 1989 р. до науково-педагогічної діяльності в Чернігівському педінституті, він був обраний завідувачем кафедри історії СРСР та УРСР і водночас став одним із засновників Чернігівського обласного осередку історико-просвітницького товариства «Меморіал» та Чернігівського обласного історико-краєзнавчого товариства. У 1990 р. з ініціативи О.Б. Коваленка було створено кафедру історії та археології України, очільником якої він був призначений. Того ж таки року його обрано деканом історичного факультету (нині – Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського), керівником якого, зі змінами статусу закладу, О.Б. Коваленко залишався до 2023 р.

О.Б. Коваленко створив авторитетний осередок педагогічної та науково-дослідної діяльності. Бакалаврат, магістратура, аспірантура та докторантура визначили шлях багатьох молодих (і не тільки) людей, допомогли працевлаштуватися, знайти своє місце у житті. При Інституті були створені кілька Науково-дослідних центрів, Навчально-наукові станції «Седнів» і «Любеч», систематично проводилися археологічні та етнографічні експедиції.

У 2001–2003 рр. О.Б. Коваленко обіймав посаду заступника голови Чернігівської обласної державної адміністрації з гуманітарних питань. Значну увагу він приділяв реалізації програм та проєктів у галузі освіти, науки, культури, видавничої та пам'яткоохоронної справи.

О.Б. Коваленку належить понад 400 наукових, науково-популярних та навчально-методичних праць, він один із авторів цілої низки колективних монографій та навчальних посібників. За його участі було реалізовано науково-видавничі проєкти всеукраїнського та регіонального масштабу, проведено численні міжнародні, всеукраїнські та регіональні наукові форуми. У 1992–2010 рр. О.Б. Коваленко очолював Чернігівський сектор Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. Олександр Борисович – один із фундаторів Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, клубу «Краєзнавець» при Чернігівській обласній універсальній науковій бібліотеці імені Софії та Олександра Русових, видавництва «Сіверянська думка», наукового журналу «Сіверянський літопис», заступник редактора збірників наукових праць «Ніжинська старовина», «Батуринська старовина», «Новгород–Сіверська старовина», «Скарбниця української культури», заступник голови редколегії та один з упорядників науково-методичного серіалу «Реабілітовані історією. Чернігівська область» та енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» по Чернігівській області. Він брав участь у розробці та реалізації Комплексної програми відродження гетьманської столиці – Батурина, заходів, пов'язаних з реконструкцією історичного середмістя Любеча, музеєфікацією садиби Лизогубів у Седневі, а також у підготовці матеріалів для включення історико-культурного ландшафту Чернігова до списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО.

Під керівництвом О.Б. Коваленка були успішно захищені 30 кандидатських дисертацій та дисертацій докторів філософії з історії України, історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. У 2008 р. О.Б. Коваленку було присвоєно вчене звання професора.

За плідну педагогічну, науково-дослідницьку та громадську діяльність О.Б. Коваленко був відзначений численними званнями та нагородами: 1993 р. – почесне звання «Заслужений працівник освіти України»; 2001 р. – орден «За заслуги» III ступеня, 2003 р. – II ступеня, 2009 – I ступеня; 2003 р. – знак «Відмінник освіти України»; 2008 р. – Почесна відзнака Міністерства культури та мистецтва України «За досягнення в розвитку культури і мистецтва»; 2010 р. – медаль Національної Академії педагогічних наук України «Костянтин Ушинський»; 2011 р. – орден Святого Архистратига Михаїла Української Православної Церкви Київського патріархату; 2013 р. – медаль Національної Академії педагогічних наук України «Григорій Сковорода» та багато інших. О.Б. Коваленко – лауреат премії Національної спілки краєзнавців України імені академіка П.Т. Тронька (2016 р.) та Чернігівської обласної літературно-мистецької премії імені М.М. Коцюбинського (2024 р.). У 2021 р. О.Б. Коваленку було присвоєно звання «Почесний краєзнавець України», а в 2025 р. – «Почесний професор» Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

Сьогодні О.Б. Коваленко значну увагу приділяє усноїсторичним дослідженням російсько-української війни. З його ініціативи з 2022 р. під час етнографічної практики студенти збирають свідчення очевидців про перебіг подій та особливості повсякдення мешканців регіону в умовах тимчасової окупації або ізоляції / блокади населених пунктів. Матеріали досліджень презентуються на наукових конференціях і Круглих столах. Підготовлені за його участю публікації про повсякденне життя населення Чернігівщини в умовах російського вторгнення побачили світ в «Українському історичному журналі», фахових виданнях та збірниках матеріалів наукових конференцій.

Слова українського поета Максима Рильського: «Хто не пам'ятає свого минулого, той не вартий свого майбутнього» влучно характеризують життєве кредо професора Олександра Борисовича Коваленка. З нагоди ювілею бажаємо шановному вченому і педагогу творчої наснаги, міцного здоров'я та реалізації усіх його планів і проєктів.

Тамара Дорохіна, Сергій Токарєв, Світлана Щербина

Шеф-редактор – Chief editor:

Сергій Павленко – історик, заслужений журналіст України

Sergiy Pavlenko – historian, honored journalist of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Головний редактор – Main editor:

Світлана Шуміло – кандидат філологічних наук, габілітований професор другого ступеня (10/M2, Міністерство університетів і досліджень Італійської Республіки), доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна), запрошений професор Університету для іноземців в Сієні (Італія)

Svitlana Shumilo – PhD in philology, National Scientific Qualification (ASN) for Associate Professor (Italy), associate professor of the department of world history and international relations (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine), invited professor at Università per Stranieri di Siena (Italy)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2633-284X>

Заступники головного редактора – Deputy of main chief:

Володимир Дятлов – доктор історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Volodymyr Dyatlov – Doctor of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4320-7795>

Олександр Коваленко – кандидат історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Oleksandr Kovalenko – Candidate of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8382-0159>

Відповідальний секретар, науковий редактор – Executive secretary, scientific editor:

Віталій Шуміло – кандидат історичних наук, науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна), керівник філії Науково-дослідного інституту українознавства МОН України в Італії (м. Сієна)

Vitaliy Shumilo – PhD in history, research secretary of the Lazar Baranovych Research center for the study of the history of religion and the Church (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine), the head of the office of the Research institute of Ukrainian studies of the Ministry of Education and Science of Ukraine in Italy (Siena)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2257-5422>

Редакційна колегія – Editorial committee:

Анатолій Боровик – доктор історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Anatoliy Borovyuk – Doctor of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0701-6668>

Сергій Веремєєв – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян та спеціальних історичних дисциплін (Гомельський державний університет імені Франциска Скорини, Білорусь)

Sergiy Veremieiev – PhD in history, associate professor of the department of slavic history and special historical disciplines (Francis Skoryna Gomel state university, Belarus)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1588-231X>

Олена Веремейчик – кандидат історичних наук, доцент (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Olena Veremeichyk – Candidate of Historical Sciences, associate professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3020-8342>

Ганна Вертієнко – кандидат історичних наук, науковий співробітник (Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, Україна)

Hanna Vertienko – Candidate of Historical Sciences, research associate (A.Y. Krymsky institute of oriental studies, National academy of sciences of Ukraine, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2104-0058>

Олександр Галенко – кандидат історичних наук, керівник Сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я Відділу історичної регіоналістики (Інститут історії України НАН України), доцент кафедри історії (Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Україна)

Oleksandr Galenko – Candidate of Historical Sciences, the head of the Black Sea civilizations research sector of the department of historical regionalism (Institute of history of Ukraine of the National academy of sciences of Ukraine), associate professor of the department of history (National university of Kyiv-Mohyla academy, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6814-7549>

Ян Капранов – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської і німецької філології та перекладу імені професора І.В. Корунця (Київський національний лінгвістичний університет, Україна)
Yan Kapranov – PhD in philology, associate professor of the I.V. Korunets department of English and German philology and translation (Kyiv national linguistic university, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2915-038X>

Ігор Кондратієв – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Igor Kondratiev – Doctor of Historical Sciences, professor of the department of world history and international relations (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0696>

Пьотр Кролл – кандидат історичних наук (Ph.D.), академічний секретар Інституту історії (Варшавський університет, Польща)

Piotr Kroll – PhD in history, academic secretary of the Institute of history (University of Warsaw, Poland)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7983-1584>

Тамара Льоннінгрен – доктор філологічних наук, професор (UiT Арктичний університет Норвегії)

Tamara Lenningren – Doctor of Philology, Professor (UiT The Arctic University of Norway)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7400-8126>

Євген Луняк – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України (Ніжинський державний університет імені М.В. Гоголя, Україна)

Yevgen Lunyak – Doctor of Historical Sciences, Professor, the head of the department of the history of Ukraine (Nizhyn M.V. Gogol state university, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3469-3680>

Світлана Ляшко – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник (Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Україна)

Svitlana Liashko – Candidate of Historical Sciences, leading researcher (Institute of biographical research of the V.I. Vernadsky National library of Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2250-6718>

Олександр Маєрін – доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи (Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Україна)

Oleksandr Mavrin – Doctor of Historical Sciences, Professor, deputy director for scientific work (M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeology and source studies of the National academy of sciences of Ukraine, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9048-578X>

Єжи Остапчук – доктор теології, професор, декан богословського факультету (Християнська теологічна академія у Варшаві, Польща)

Jerzy Ostapchuk – Doctor of Theology, Professor, dean of the faculty of theology (Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, Poland)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7659-3936>

Андрій Острияно – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Andriy Ostryanko – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Archaeology and Local History (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8995-8968>

Володимир Пекарчук – доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права (Академія державної пенітенціарної служби, Україна)

Volodymyr Peкарchuk – Doctor of Historical Sciences, professor of the department of theory and history of state and law, constitutional law (Academy of state penitentiary service, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7750-1474>

Сергій Плохій – доктор історичних наук, професор, директор Гарвардського українського науково-інституту (США)

Sergiy Plokhii – Doctor of Historical Sciences, Professor, director of the Harvard Ukrainian research institute (USA)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1667-6550>

Володимир Половець – доктор історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Volodymyr Polovets – Doctor of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2333-868X>

Олександр Пригарін – доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та етнології України (Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, Україна)

Oleksandr Prigarin – Doctor of Historical Sciences, Professor, professor of the department of archeology and ethnology of Ukraine (I.I. Mechnikov Odesa national university, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6684-309X>

Олександр Рахно – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Oleksandr Rakhno – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Archaeology and Local History (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3844-3531>

Ґвідо Хаусман – доктор історичних наук, професор (Інститут Лейбніца зі східно- та південно-східноєвропейських досліджень, Німеччина)

Guido Hausmann – Doctor of Historical Sciences, Professor (Leibniz-Institute for East and Southeast European Studies, Germany)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3893-9094>

Вера Ченцова – кандидат історичних наук (UMR 8167 Схід та Середземномор'я (Візантійський світ), Колеж де Франс, Франція)

Vera Chentsova – Candidate of Historical Sciences (UMR 8167 Orient and Mediterranean, Collège de France, France)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4529-7920>

Олена Черненко – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна), доцент кафедри середньовічної та сучасної археології (Варшавський університет, Польща)

Olena Chernenko – Candidate of Historical Sciences, docent of the department of archeology, ethnology, local history and tourism (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine), assistant professor at the Department of Medieval and Modern Archaeology (University of Warsaw, Poland)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4463-7500>

Дімо Чішмеджієв – доктор історичних наук, професор, Кирило-Методіївський науковий центр (Болгарська академія наук, Болгарія)

Dimo Chishmedzhiev – Doctor of Historical Sciences, Professor, Cyril and Methodius research center (Bulgarian academy of sciences, Bulgaria)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2024-7987>

Наталія Шліхта – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри історії (Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Україна)

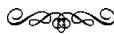
Natalia Schlichta – Candidate of Historical Sciences, Docent, the head of the department of history (National university of Kyiv-Mohyla academy, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6767-4657>

Костянтин Ячменіхін – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Kostiانتyn Yachmenikhin – Doctor of Historical Sciences, Professor, the head of the department of world history and international relations (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4587-4222>

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Всеукраїнський науковий журнал

Літературні редактори К. Г. Борисенко, С. Р. Молочко, С. Аткинсон.
Технічні редактори Я. О. Сінчук, В. В. Шуміло.
Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.
Коректор В. В. Шуміло.
Технічний редактор сайтів О. С. Кондратенко.
Менеджер з адміністративних питань В. О. Солохненко.

Підписано до друку 23.02.2026 р. Формат 70x108¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк. 9,25. Обл.-вид. арк. 17,69. Тираж 100 прим. Зам. 01/СЛ-01/2026.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.

Тел. 063-2558821, 097-7523316
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com